TC
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE BULUNAN ERMENİ KİLİSELERİ KORUMA VE KULLANIM DURUMLARI

Semra HİLLEZ HALİFEOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MİMARLIK ANABİLİM DALI

DİYARBAKIR

KASIM 2016

T.C

DİCLE UNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

DİYARBAKIR

Semra HİLLEZ HALİFEOĞLU tarafından yapılan "**GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE BULUNAN ERMENİ KİLİSELERİ KORUMA VE KULLANIM DURUMU**" konulu bu çalışma, jürimiz tarafından Mimarlık Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir

Jüri Üyesinin

	Ünvanı	Adı Soyadı
Başkan	: Yrd. Doç. Dr.	Serkan SUNAY
Üye	: Yrd. Doç. Dr.	Gülin PAYASLI OĞUZ
Üye (Danışman)	: Yrd.Doç.Dr.	Emine DAĞTEKİN

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 24/11/2016

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../...../20

Doç. Dr. Sevtap SÜMER EKER

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

(MÜHÜR)

TEŞEKKÜR

Araştırmalarım süresince, anlayış ve desteklerini esirgemeyen aileme, arkadaşlarım Esat, Berk ve Silvaya, değerli fikirleri ile yol gösteren Vakıflar Genel Müdürlüğü Başmüfettişi Nusret Hacaloğlu'na, bana karşı gösterdiği sonsuz sabır, özveri ve güven için çok değerli hocam, tez danışmanım Yrd.Doç.Dr. Emine Dağtekin'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Semra HİLLEZ HALİFEOĞLU

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEŞEKKÜR…… **I**

İÇİNDEKİLER…… **II**

ÖZET……..... **V**

ABSTRACT……..... **VII**

TABLOLİSTESİ…… **XII**

ŞEKİLLİSTESİ…… **X**

FOTOĞRAF LİSTESİ…… **XII**

EK LİSTESİ……..... **XXIII**

KISALTMA VE SİMGELER…… **XXIV**

1.GİRİŞ 1

2. KAYNAK ÖZETLERİ 5

3. MATERYAL VE METOT 7

3.1. Genel Tarihçe 11

3.1.1. Ermenilerin Kökeni Ve İlk Ortaya Çıkışı 11

3.1.2. Hıristiyanlık Öncesinde Ermenilerin Dini İnanışı..... 13

3.1.3. Ermenilerin Hıristiyanlığı Kabulü..... 14

3.1.4. Ermeni Kilisesi'nin Ana Kilise'den Ayrılması 15

3.1.5. Müslüman Devletler Yönetiminde Ermeniler 17

3.1.6. Gayrımüslimlerin Kilise İnşa Faaliyetleri 18

3.2. Kilise Mimarisinin Gelişimi..... 23

3.2.1. Din ve Mimari 23

3.2.2. Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışı ve İlk Kiliseler 25

3.2.3. Kilise Mimarisi 27

3.3. Ermeni Mimarlığı..... 36

3.3.1. Ermeni Kilise Mimarisinin Formları 38
3.3.1.1 Anı Kiliseler 38
3.3.1.2. Bazilika ve Tek Nefli Kilise 38
3.3.1.3 Kubbeli Bazilika ve Kubbeli Tek Nefli Kilise 40
3.3.1.4. Merkezî Plan 40
3.3.1.5 Nişle Payandalanmış Kare Plan 41
3.3.1.6 Hripsime Tipi 41
3.3.1.7. Dairesel Plan 42
3.3.1.8 Jamatun 42
4. ARAŞTIRMA BULGULARI 43
4.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Ermeni Kiliseleri 43
4.1.1. Gaziantep İli Ermeni Kiliseleri 45
4.1.1.1. Aziz Bedros-Surp Bedros Kilisesi 53
4.1.1.2. Meryem Ana Kilisesi- St. Mary Kilisesi- Surp Asdvadzadzin Katedrali ... 63
4.1.1.3. Kendirli Kilisesi: 78
4.1.2. Şanlıurfa İli Ermeni Kiliseleri 88
4.1.2.1.Fırfırlı Kilise-Aziz Havariyun Kilisesi-Oniki Havari Kilisesi 92
4.1.2.2. Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali 103
4.1.3. Mardin İli Ermeni Kiliseleri 113
4.1.3.1. Surp Hovsep-Mar Yusuf-Mor Yusuf Kilisesi 118
4.1.3.2. Kırmızı Kilise 118
4.1.4. Diyarbakır İli Ermeni Kiliseleri 136
4.1.4.1. Surp Giragos Kilisesi 140
4.1.4.2. Surp Pirgiç Kilisesi, Protestan Cemaati Kilisesi 153
4.1.4.3. Ermeni Katolik Kilisesi, Surp Hovsep Kilisesi 161
4.1.4.4. Surp Sargis-Sarkis-Çeltik Kilisesi 174

4.2. Tarihi Eserlerde Görülen Bozulma Nedenleri ve GAB Kiliselerinde İrdelenmesi183

4.2.1. GAB'nde İncelenen Ermeni Kiliselerinde Görülen Bozulmalar 191

5.TARTIŞMA VE SONUÇ..... 245

5.1. Mimari Değerlendirme..... 247

5.1.1. Plan düzeni..... 247

5.1.2. Strüktürel Elemanlar 253

5.1.2.1. Sütunlar: 253

5.1.2.2. Kemerler..... 254

5.1.2.3. Tromplar ve pandandtifler..... 255

5.1.2.4. Örtü Sistemleri 256

5.1.3. Süsleme 257

5.1.4. Cephe düzeni..... 261

5.1.5.Yapım teknikleri ve malzeme kullanımı 265

5.2. GAB Ermeni Kiliseleri ile Ermenistan ve Türkiye Coğrafyasındaki Ermeni Kilise Mimarisine İlişkin Değerlendirme 266

5.3. GAB Ermeni Kiliselerinde Bozulma ve Kullanım Durumlarına İlişkin Değerlendirme..... 274

5.4.Öneriler 278

5.4.1. Yasal..... 278

5.4.2. Örgütsel..... 281

5.4.3. Finansal 282

5.4.4. İşlevsel 282

5.4.5. Teknik 283

5.4.6. SONUÇ 287

6. KAYNAKLAR…… 293

EK-1-DİZİN……. ……. 307

ÖZGEÇMİŞ……. ……. 309

ÖZET

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE BULUNAN ERMENİ KİLİSELERİ KORUMA VE KULLANIM DURUMLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Semra HİLLEZ HALİFEOĞLU

DİCLE ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MİMARLIK ANABİLİM DALI

2016

Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Hıristiyanlık dönemine ait önemli merkezlere ev sahipliği yapmıştır. Hıristiyanlığın doğduğu ve yayıldığı topraklar ile dinin yayılma sürecinde kavşak noktası olması sebebiyle Erken Hıristiyan mimarisinin bazı geleneklerini devam ettirmesinin yanında, mimari kurguda özel yapı tiplerinin inşası da bu bölgede gerçekleşmiştir. Hıristiyanlık dinini seçen ilk toplum olan Ermenilerin, Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşadığı başlıca şehirler olmalarına rağmen, GAB kentleri olan Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa ve Gaziantep kent merkezlerinde yer alan Ermeni Kiliseleri bugüne kadar kapsamlı bir biçimde incelenmemesi tez konusu olarak seçilmesinde önemli etkenler olmuştur.

Osmanlı'nın, İslam Hukukuna dayanarak, din ya da mezhep esasına göre egemenliği altındaki toplulukları, örgütlü bir şekilde yönetmesi "millet sistemi" adını almıştır. İslâm hukuku kapsamında, cemaat olarak kabul edilerek devlet organizasyonu içinde yer alan "Zimmi" de denilen Ermeniler Osmanlı İmparatorluğunda, dinsel ayrımla temellenerek "millet" olarak kabul edilmiştir. Bu sistem, kendini kent dokusunun gelişiminde gösterdiği gibi, mimari karakteristiklerin oluşumunda da belirgin rol oynamıştır. Müslüman ve gayrimüslimlerin yaşadıkları mahallelerin birbirinden ayrıldığı Osmanlı kentlerinde, gayrimüslimler için sosyal kısıtlamaların yanı sıra farklı toplulukların dini ritüellerini gerçekleştirebilmeleri için kilise ve diğer ibadet yerleri var olsa da yeni kilise yapımı yasaklanmıştır. Yasaklar çerçevesinde; yeni kiliselerin inşasına izin verilmese de, mevcut kiliselerin onarımı izne bağlanmış, yeni eklemeler ve değişiklikler yapılmamasına özellikle dikkat edilmiştir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki siyasal gelişmeler ve özellikle Rusya ile yapılan anlaşmalar gereği; Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanların yeni kiliseler yapma ve eski kiliselerini onarmalarına ilişkin kolaylıklar getirilmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile birlikte onarıma ve inşaya yönelik tüm güçlükler giderilmiş ve dinî yapıların sayı olarak artmasının yanında boyutlarının büyümesinin de önü açılmıştır. XVI. yüzyılda başlayan ve XIX. yüzyılda yoğunlaşarak artan misyonerlik faaliyetleri sonucunda ise, Ermeniler arasındaki mezhep birliği parçalanmış, Gregoryen Ermeni cemaati yanında Katolik ve Protestan Ermeni cemaatleri ile mezheplerin ihtiyaçları doğrultusunda yeni plan tipine sahip kiliseler ortaya çıkmıştır.

Ancak, tehcir, zorunlu göç ve savaş sebebiyle Ermenilerin yaşadıkları bölgelerden ayrılması sonucu kiliselerin terk edilmesiyle, oldukça hızlı bir yok oluş süreci başlamıştır. Kullanılmayan yapılar yok olmaya yüz tutmuş, farklı işlev verilen

kiliseler ise kimliğinden uzaklaştırılmıştır. Bu durumun yanı sıra yağma olayları vuku bulmuş, sadece defineciler değil yapı malzemesi temin etmek isteyenler için neredeyse malzeme deposu olarak görülmüş ve kiliseler hızla yok olmuştur. Bakımsızlık, doğal ve atmosferik etkiler, imar politikaları ve hava kirliliğine maruz kalan kiliselerde de tahribat günbegün artmaktadır.

Korunmaları ve geleceğe güvenle devredilmelerini sağlamanın kültürel bir sorumluluk olduğu, Ermenilere ait kiliselerin bir bütün olarak bölgedeki yayılımını saptamak ve günümüzdeki son durumlarını ortaya koymak tezimizin amacını belirlemiştir. Ayrıca, kiliselerin etkileşim alanlarını da irdeleyerek dinsel ve mimari açıdan yerinin belirlenmesinin yanında, ritüellerin, mimari kurguyu oluşturması ve mekanlara yansıması da ortaya konmaya çalışılmıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde günümüze ulaşan V. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında tarihlendirilen Diyarbakır'da dört, Gaziantep'te üç, Şanlıurfa'da ve Mardin'de ikişer adet olmak üzere, on bir kilise yapısı, çalışma kapsamını oluşturmuştur. Tarihsel süreç içersinde tamamen ortadan kalktığı tespit edilen kilise yapılarına ise kaynaklardan ulaşabilen ve yerinde yapılan araştırmalar sonucu elde edilen bilgiler doğrultusunda, metin içinde yer verilmiştir. Yapıların; bölgelere göre gelişim süreçleri, önceki araştırmalar ile ulaşılan veriler ışığında oluşturulan plan tipolojisi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. İncelenen tüm kiliseler, tarihçesi, plan tipi, süsleme, malzeme ve teknik özellikleriyle tanıtılmaya çalışılmıştır. Kiliselerin bugünkü durumu analiz edilerek, korunma sorunları ve hasarları, nedenleriyle birlikte araştırılmıştır. Her kilise, yapısal sorunları ile tek tek ele alınarak, ayrıntılı çalışmalarla o yapıya özel, onarım ve yeniden işlevlendirme önerilerini içeren projelerin hazırlanması gerekliliği vurgulanmış, yasal ve örgütsel boyutta fikirler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Şanlıurfa, Ermeni, Kilise, Ermeni Kiliseleri, Koruma, Kullanım, Restorasyon.

ABSTRACT

PROTECTİON AND USAGE CONDITIONS OF THE ARMENIAN CHURCHES LOCATED İN THE SOUTHEASTERN ANATOLIA REGION OF TURKEY

M.Sc THESIS

SEMRA HİLLEZ HALİFEOĞLU

UNIVERSITY OF DICLE

INSTITUTE OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES

DEPARTMENT OF ARCHITECTURE

2016

The Southeastern Anatolia of Turkey is home to important centers belonging to Christianity. Some traditional features of early Christianity is sustained just because the region is where the Christianity was born and expanded and the specific type of construction set up was built in. The main factor is to select Armenian Churches as a thesis subject is that it doesnt exist any extensive research about the churches which are located in city centers of Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa and Gaziantep in where the Armenian who are the first community chose Christianity lived in the Ottoman era.

According to Islamic Law, Armenians, who were called "Zimmi" as well, was recognized as a community which took a part in state organization in the Ottoman era. It is named as "Nations System" that the politics is ruled by Ottomans who classified people according to their ethnic and religious orijin. This system thrusted itself forward in the progress of urban fabric and took a big role as well in the formation of the architectural characteristic. Muslim and Non-Muslim communities lived seperate each other in the neighborhoods of Ottoman Cities. Alongside of some social and religious restrictions, it was forbidden to build any new church or temple despite the existing of built in the past so that the communities commit worship. Even though it was forbidden to build new churches, the restoration of old churches had been depended on the govarnate. It was pointed to consider not to permit any attachments or changes.

By virtue of the progresses occured in the second half of 19. century and the agreements signed with Russia, conveniences were given to the Christians in the country to build new churches and to restore old ones. Together with Tanzimat ve Islahat Fermanları (Reorganization and Reform Edicts), all difficulties in construction and restoration were removed and the amount and size of religious buildings have increased. As a result of starting of missionary activities which began in 16. Century and increased 19. century, the Secterian Integrity of Armenian has been broken and the new plan type Gregorian Churches has been built alongwith Protestan and Catholic Churches on the demand of new sects.

However, it started to destruction process of the churches as the Armenian left the regions where they live because of the deportation, forced immigration and wars. Disused churches were almost extincted and those what given the different functions also became distant its identity. Alongside this sad situation, looting events happened and not only treassure hunters but anyone who needs to obtain construction materials

consider the churches as a storage of materials. Therefore the churches started to be extincted. The destructions on the churches which remained have increased day by day because of disrepair, air poluution, zoning politics, natural and atmospheric effects.

It is a cultural responsibility to protect and carry the churches to the future safely.. The aim of this thesis is to determine the spread of the Armenian Churches in the region as a whole and to present the current situation of them. In addition, it has been tried to determine the importance of churches religously and culturally and to introduce the architectural fiction and reflections over the places which were caused by the rituals.

In the Southeastern Anatolia Region, there are four churches in Diyarbakır, three in Gaziantep, two in Şanlıurfa and Mardin; totally 11 churches, which were dating between 5. and 19. century is formed the scope of this study. The churches which were destroyed in the historical process take a part in this text in the light of the informations which were reached in sources and researches on the ground. Building's development process region by region and plan typology has been discussed in detail. It has been tried to introduce the history, plan type, adornment, using materials and technic of all the churches. Analyzing current situation of churches, the damages and protection problems have been investigated together with their causes. Each of church is evaluated one by one with their structural problems. It is emphasised that it is necessary to be prepared the detailed projects which consisting of restoration and re-functionalize pertain to the building and it is tried to create ideas on the legal and organizational scale.

Keywords: Southeastern Anatolia Region, Diyarbakir, Gaziantep, Mardin, Sanliurfa, Armenian, Church, Armenian Churches, Conservation, Usage, Restoration.

TABLO LİSTESİ

Tablo 4.1. Vilayet Salnamelerine göre Gaziantep nüfusu..... 48

Tablo 4.2. Seyyahlara göre Gaziantep nüfusu 49

Tablo 4.3. Vilayet Salnamelerine göre Şanlıurfa nüfusu 92

Tablo 4.4. Diyarbekir Salnamelerine Göre 1871-1883 Tarihleri Arasında Mardin Nüfusu. 117

Tablo 4.5. 1881-1893 Osmanlı Genel Sayımına Göre Mardin Merkez Kazanın Nüfusu…….. ……..117

Tablo 4.6. Seyyahlara Göre Mardin Merkez Kazanın Nüfusu 117

Tablo 4.7. Tahrirlere göre Diyarbakır şehrinde Müslüman ve Ermenilere ait dinî gruplar.. 138

Tablo 4.8. Seyyahlara göre Diyarbakır şehrinde Müslüman ve Ermenilere ait dinî gruplar. 138

Tablo 5.1. Tipolojik değerlendirme 252

Tablo 5.2. Mülkiyet ve kullanım durumları 280

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 3.1. Urartuların hâkimiyetindeki bölge (URL-1) 11

Şekil 3.2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Vilayetleri, Batı Ermenistan (URL-2).13

Şekil 3.3. Dura Europos'ta bulunan kilise-ev 29

Şekil 3.4.Bazilika Planı 32

Şekil 3.5. Tek Nefli Bazilikal Planlı Ptghavank Kilisesi Planı (URL-5) 39

Şekil 3.6. Kubbeli Tek Nefli Bazilikal Plan (URL-6) 40

Şekil 4.1. İnceleme alanı ve eser adları. 45

Şekil 4.2. Kiliselerin şehir içinde konumlanışı 52

Şekil 4.3. Vaziyet Planı 55

Şekil 4.4. Kat Planı 55

Şekil 4.5. A-A kesiti 55

Şekil 4.6. Vaziyet Planı 65

Şekil 4.7. +1,50 kot Plan 65

Şekil 4.8. Vaziyet planı 78

Şekil 4.9.Kendirli Kilisesi vaziyet planı 79

Şekil 4.10. Kendirli Kilisesi Planı 80

Şekil 4.11. Kat Planları 81

Şekil 4.12. Şanlıurfa İli Tescil Haritası 88

Şekil 4.13- Vaziyet planı (Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi) 93

Şekil 4.14. Kat Planı 94

Şekil 4.15. Dam Planı 94

Şekil 4.16. D_D Kesiti 95

Şekil 4.17. Doğu Cephesi 95

Şekil 4.18. Vaziyet Planı 103

Şekil 4.19. Kat Planı 104

Şekil 4.20. A.A Kesiti 105
Şekil 4.21. Batı görünüşü 105
Şekil 4.22. Mardin İl Haritası 114
Şekil 4.23. Vaziyet Planı 119
Şekil 4.24. +1,50 kot planı 121
Şekil 4.25. Şehir içinde konumu 127
Şekil 4.26. Vaziyet planı 127
Şekil 4. 27. +2,50 Kot Kat planı 129
Şekil 4.28. A-A kesiti ve görünüş 130
Şekil 4.29. Diyarbakır İl Tescil Haritası 136
Şekil 4.30. Vaziyet Planı 140
Şekil 4.31. +1,50 Kat Planı 143
Şekil 4. 32. +3,50 Kat Planı 144
Şekil 4. 33. Şehir içinde konumu 154
Şekil 4. 34. Vaziyet Planı 154
Şekil 4.35. Kat Planı 155
Şekil 4.36. Galeri Kat Planı 156
Şekil 4.37. B-B Kesiti 156
Şekil 4.38. Kuzey Cephe 157
Şekil 4.39. Şehir içinde konumu 162
Şekil 4.40. Vaziyet Planı 162
Şekil 4.41. Kat Planı 164
Şekil 4. 42. A-A kesiti ve kuzey cephe görünüşü 165
Şekil 4.43. Vaziyet Planı 174
Şekil 4.44. Zemin Kat Planı 175
Şekil 4.45. Üst Kat Planı 176

FOTOĞRAF LİSTESİ

F.4.1. Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve çevresindeki yerleşimler 50

F.4.2. Protestan (Hayık) Kilisesi 51

F.4.3. Anglikan Kilisesi 51

F.4.4. Kiliselerin konumlanışı 52

F.4.5. Bemadan naosa bakış. 56

F.4.6. Naostan bemaya bakış 56

F.4.7. Doğu Cephede orta apsis 56

F.4.8. Apsis ve pastophoria hücreleri 56

F.4.9. Ayin hazırlık odası girişi 57

F.4.10. Ayin hazırlık odası 57

F.4.11. Ayin hazırlık odası tavanı 57

F.4.12. Güneyden yukarı çıkış 57

F.4.14. Vaftiz Nişi 58

F.4.15. Kubbe pencere düzeni 58

F.4.16. Doğu Cephe 59

F.4.17. Batı Cephe 59

F.4.18. Kuzey Cephe 59

F.4.19. Güney Cephe 59

F.4.20. Kubbenin görünüşe katılması, kuzeybatı cephe görünüşü 60

F.4.21. Kuzey cepheden görünüş 60

F.4.22. Niş 62

F.4.23. Döşeme 62

F.4.24. Apsis sütunçelerinde mukarnas 62

F.4.25. Mukarnas 62

F.4.26. Naostan apsise bakış 66

F.4.27. Apsis 66
F.4.28. Naostan galeriye bakış 66
F.4.29. Protesis girişi 67
F.4.30. Diakonikon 67
F.4.31. Naos kuzey girişi 68
F.4.32. Naosta güney cephe 68
F.4.33. Naos galeri katı altı, minare girişleri 68
F.4.34. Naostan kuzey haç kolu pencere düzenlemesi 69
F.4.35. Naostan güney haç kolu pencere düzenlemesi 69
F.4.36. Naostan kubbe görünüşü 70
F.4.37. Genel görünüş 71
F.4.38. Batı cephe 72
F.4.39. Batı cephe 73
F.4.40. Kuzeydoğu cephe 74
F.4.41. Doğu cephe 74
F.4.42. Kuzey Cephe 75
F.4.43. Kuzeydoğu cephe 75
F.4.44. Güneydoğu cephe 76
F.4.48. Şehir içinde konumu (1944) 78
F.4.49. Giriş kapıları 81
F.4.50. Yarım daire kemerli pencereler 81
F.4.51. Üst kata çıkış merdiveni 82
F.4.52. Wc olarak ayrılan bölüm 82
F.4.54. Naosa kuzey giriş kapısı 82
F.4.55. Sahneye dönüştürülmüş apsis 82
F.4.56. Galeri katı 83

F.4.57. Güney cephede balkona açılan kapı 83
F.4.58. Naos güney cephe duvarı 83
F.4.59. Naos güney cephe 83
F.4.60. Güney cephe 84
F.4.61. Güney cephede pah yapan bölüm 84
F.4.62. Güneybatı cephe 85
F.4.63. Güneydoğu cephe 85
F.4.64. Kuzey cephe 86
F.4.65. Kuzey cephe 86
F.4.66.Batı Cephe 87
F.4.67. Naostan apsise bakış 95
F.4.68. Mihrap ve minber 95
F.4.69. Kuzey cephe, müezzin mahfili 96
F.4.70. Pencereye dönüştürülmüş apsis 96
F.4.71. Batı duvarı, cumba 96
F.4.72. Minare 97
F.4.73. Yıkılan çan kulesinin kaidesi 97
F.4.74. Kubbe 98
F.4.75. Kubbede pencere düzeni 98
F.4.76. Orta nefte kubbe 98
F.4.77. Kubbe görünüşü 98
F.4.78. Köşe kulesi 99
F4.79. Batı cephede cumba 99
F.4.80. Cami girişi 99
F.4.81. Batı cephe 99
F.4.82. Güney cephe 100

F.4.83. Güney cephe..... 100
F.4.84. Kuzey cephe 101
F.4.85. Doğu cephe 101
F.4.86. Müştemilat 103
F.4.87. Naostan apsise bakış, orta apsis 106
F.4.88. Apsidiol (yan apsis) 106
F.4.89. Naos kuzey duvarı 106
F. 4.90. Naos batı duvarı 106
F.4.91. İç narteks 107
F.4.92. Mihrap ve minber 108
F.4.93. Güney duvar pencere düzeni 108
F.4.94. Batıdaki avlu kapısı 109
F.4.95. Dış narteks 109
F.4.96. Batı cephe..... 109
F.4.97. Kilise güney cephesi 110
F.4.98. Kuzey cepheden giriş kapısı 111
F.4.99. Kuzey cephe..... 111
F.4.100. Doğu cephe 111
F.4.101. İç narteks çapraz tonozları 112
F.4.102. Sokak Dokusu 119
F.4.103. Kadınlar girişi 120
F.4. 104. Erkekler girişi..... 120
F.4.105. Orta apsis 121
F.4.106. Sağ apsidiol..... 121
F.4.107. Sol apsidiol 121
F.4.108. Bema podyumu 121

F.4.109. Pastoforion hücresi, sol yan nef 122
F.4.110. Naostan galeri katına bakış 122
F.4.111.Galeri katı 122
F.4.112. Batı cephe mazgal pencere 123
F.4.113. Naos güney cephe 123
F.4.114. Doğu cephe 123
F.4.115. Kuzey cephe 123
F.4.116. Batı cephe 124
F.4.117. Güney cephe 124
F.4.118. Tonozlar 125
F.4.119. Kuzey duvarda niş 125
F.4.120. Kuzey duvarda niş 125
F.4.121. Kapı süsleme detayı 126
F.4.122. Sokak girişi 127
F.4.123. Sekili koridor 127
F.4.124. Müştemilat 127
F.4.125. Müştemilat 127
F.4.126. Kilise girişi 129
F.4.127. Kilise giriş merdiveni 129
F.4.128.Protesis 131
F.4.129.Apsis 131
F.4.130.Diakonikon 131
F.4.131. Sol nef 131
F.4.132. Apsisten orta nef 131
F.4.133. Apsisten orta nef 131
F.4.134. Kapatılmış Bölüm 132

F.4.135. Hazırlık Odası 132
F.4.136. Vaftizhane 132
F.4.137. Güney cephede kabartmalı taş 132
F.4.138. Güney batı cephede 132
F.4.139. Güney cephe 133
F.4.140. Doğu cephe 134
F.4.141. Doğu ve kuzey cephe 134
F.4.142. Avluya giriş kapısı 140
F.4.143. Avlu ve moloz örgülü oda 142
F.4.144. Güney avlusu ve bekçi odası 142
F.4.145. Kilise batısında bulunan papaz evi 143
F.4.146. Kilise kuzeyinde bulunan şapel 143
F.4.147. Naostan koro bölümüne (galeri) bakış 145
F.4.148. Narteksten galeriye giriş kapısı 145
F.4.149. Yan nef üst kat köşe odası ve balkon 146
F.4.150. Yan neften vaftiz odası girişi 146
F.4.151. Ana apsis ve bema 147
F.4.152. Galeri Bölümünden Ana Apsise Bakış 148
F.4.153. Güney cephe ve galeri katına çıkış merdiveni 149
F.4.154. Güney cephe yan narteks ve galeri katı 150
F.4.155. Batı cephe narteks ve giriş ile çan kulesi 151
F.4.156. Çan kulesi 151
F.4.157. Batı cephe narteks 151
F.4.158. Kuzey cephe ve narteks 152
F.4.159. Kuzey cephe 152
F.4.160. Apsis 157

F.4.161. Naos Batı cephe 158
F.4.162. Naos Güney cephe 158
F.4.163. Naos kuzey cephe 158
F.4.164. Galeriden apsise bakış..... 158
F.4.165.Naostan kubbeye bakış 159
F.4.166. Batı Cephe..... 159
F.4.167. Kuzey Cephe 160
F.4.168. Güney Cephe..... 160
F.4.171. Narteks, galeri katı altı..... 165
F.4.172. Naos 166
F.4.173. Galeri katından naosa bakış 166
F.4.174. Orta Apsis 167
F.4.175. Galeri katından Diakonikon 167
F.4.176. Galeri katından Protesis..... 167
F.4.177. Naos batı cephe, Galeri katına bakış..... 167
F.4.178. Naos kuzey duvar 168
F.4.179. Naos güney duvar 168
F.4.180. Batı cephe..... 169
F.4.181. Güneybatı cephe..... 169
F.4.182. Doğu cephe 170
F.4.183. Güney cephe 170
F.4.184. Güney cephe..... 170
F.4.185. Kuzey cephe 171
F.4.186. Kuzey cephe..... 171
F.4.187. Bekçi evi cas süsleme 173
F.4.188. Avluya giriş kapısı..... 173

F.4.189. Alçı süsleme detayları 173
F.4.191. Alçı Süslemeler ve çini 174
F.4.192. Mukarnas süslemeler ve çini 174
F.4.193.Batı cephe kapatılmış narteks 176
F.4.194. Narteks 176
F.4.195. Naosta apsise bakış 177
F.4.196 . Kuzey üst kat köşe odası 177
F.4.197. Güneyde üst kat köşe odası 177
F.4.198 . Naostan nerteks üzeri galeriye bakış 178
F.4.199. Naosta kuzey cephe 178
F.4.200. Naosta güney cephe 178
F.4.201. Kuzey cephe 179
F.4.202. Kuzey batı cephe 179
F.4.203. Güney cephe 179
F.4.204. Doğu cephe 180
F.4.205. Nartekste ahşap hatıl, ahşap kiriş yuvaları 181
F.4.206. Apsisler arasında niş ve cas sıvalar 182
F.4.207. Giriş kapısı 182
F.4.208. Onarım öncesi batı cephe (Güven 2006) 192
F.4.209. Onarım öncesi kubbe (Güven 2006) 192
F.4.210. Onarım öncesi naos batı cephe (Güven 2006) 193
F.4.211. Onarım öncesi kuzey cephe (Güven 2006) 193
F.4.212. Onarım öncesi dam örtüsü (Güven 2006) 194
F.4.213. Çan kulesinin yerine yapılan minare 196
F.4.214. Eklenti Minare 196
F.4.215. Kilise Batı Cephesi , 19. Yy (URL-17) 197

F.4.216. Kiliseden görünüm, 19. Yy (URL-18) 197
F.4.217. Kendirli ve St. Mary Kiliseleri (Gül,2005:51) 199
F.4.218. Kilise batı cephesi, çan kulesi ve alınlık üzerindeki dairesel pencere 199
F.4.219. 1928 yılına ait Halkevi önünde Cumhuriyet bayramı töreni, (URL-20) . 200
F.4.220. Kiliseden görünüş, XX. yy (URL-21) 201
F.4.221. Kubbe Kasnağı (2014) 202
F.4.222. Cami doğu cephe 203
F.4.223. Güney cephe 203
F. 4.224 Kubbe (1984, URL-22) 203
F.4.225. Kubbeden görünüm 204
F.4.226. Batı Cephe 204
F.4.227. Batı Cephede yok olan çan kulesi kaidesi 205
F.4.228. Pencere 205
F.4.229. Metal Bozulması örneği 205
F.4.230. Fırfırlı Kilise (1919-1920 ler, URL-23) 206
F.4.231. Fırfırlı Kilise çevresinde yapılaşma 206
F.4.232. Doldurulmuş pencere 208
F.4.233. Malzeme Kayıpları 208
F.4.234. Yangın izleri 208
F.4.235. Fırfırlı Kilise'nin apsisinin Camiye dönüştürme öncesi ve sonrası hali .. 208
F.4.236. Tonozda çatlaklar 209
F.4.237. Sütunlarda çatlaklar 209
F.4.238. Pencere düzenlemesi 210
F.4.239.Kilise batı cephesi ve çevresi (19. yy , URL-25) 211
F.4.240. Kilise çevresi (19. yy URL-24) 211
F.4.241. Apsis (19. Yy URL-24) 213

F.4.242. Kazılmış bölümler..... 219
F.4.243. Tahrip edilmiş bölümler..... 219
F.4.244. Kilisenin güney cephesi (2008, Çerme,2008)..... 219
F.4.245. Kilise'nin görünümü (1900, Bekin,2009:164)..... 220
F.4.246. Onarım öncesi naos (2013) 221
F.4.247. Onarım öncesi altar (2013) 221
F.4.248. Onarım öncesi naosta kaybolmuş ahşap doğramalar (2013) 222
F.4.249. Onarım öncesi güneybatı cephe (URL-26)..... 223
F.4.250. Top atışıyla yıkılan kule (1913, URL-26) 224
F.4.251. Top atışıyla yıkılan kule ve soğan başlı kule (URL-27)..... 224
F.4.252. Kubbe pencerelerindeki ahşap doğramalar (2008) 225
F.4.253.Taş ve tuğla bozulmaları(2008) 226
F.4.254.Ahşap bozulmaları (2008)..... 226
F.4.255. Kilise çevresinde yapılaşma (2008)..... 227
F.4.256.Beton müdahaleler (2008) 227
F.4.257. Doğu bölümüyle ilişki (2008)..... 227
F.4.258. Naos (2008) 228
F.4.259. Naostan kubbeye bakış (2008)..... 228
F.4.260. Ahır ve depo olarak kullanılmış naos (2008)..... 229
F.4.267. Naosta bitkilenme 232
F.4.268. Duvarlarda nemlenme..... 232
F.4.269.Harç ve sıva bozulmaları 233
F.4.270. Ahşap malzemede bozulmalar..... 233
F.4.271. Kilise Naosunda niteliksiz ekler 234
F.4.272.Çini kayıpları (2006) 236
F.4.273.Tonozda malzeme kayıpları (2006) 236

F.4.274. Çan Kulesi (2004) 236
F.4.275. Malzeme kayıpları (2006) 236
F.4.276.Diakon konutu onarım öncesi (2006) 238
F.4.277. Plesbiter konutu onarım öncesi (2006) 238
F.4.278. Kapatılmış narteks(2006) 238
F.4.279. Koro bölümü, kapatılmış kapı ve yıkılan sütunlar(2006) 239
F.4.280.Kuzey cephe (2006) 239
F.4.281.Güney cephe(2006) 239
F.4.282.Kuzey cephe yıkılan merdiven (2004) 240
F.4.283.Güney cephe koroya çıkış merdiveni(2006) 240
F.4.284. Misafirhane üstü (2004) 240
F.4.285. Kilise müştemilatı(2004) 240
F.4.286. Niteliksiz ekler (2004) 241
F.4.287. Kilise taşlarıyla oluşturulmuş tandır(2004) 241
F.4.288. Avlu girişi (2008) 242
F.4.289. Kilise ana giriş kapısının yıkıntıları (2016) 242
F.4.290. Kuzeybatı cephe (2016) 242
F.4.291. Güneybatı cephe(2016) 242
F.4.292. Naos (2016) 243
F.4.293. Altar (2016) 243
F.4.294. Alçı pano (2016) 243
F.4.295. Müştemilat (2016) 243
F.5.1. Kubbe geçişleri 256
F.5.2. Süsleme özellikleri 259
F.5.3. Cephe özellikleri 263

EK LİSTESİ

Ek-1. Dizin…….307

KISALTMALAR

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

DVBM : Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü

GAB : Güneydoğu Anadolu Bölgesi

GESTA : International Center of Medieval Art

GVBM : Gaziantep Vakıflar Bölge Müdürlüğü

ŞURKAV : Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı

ŞVBM : Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü

VGM : Vakıflar Genel Müdürlüğü

1. GİRİŞ

Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi; Ermenilerin yoğun yaşadığı ve kendilerini niteleyen maddi kültür varlıklarını ortaya koydukları tarihi Hayastan'ın[1] bir parçası olan Doğu Anadolu ile Ermeni Krallığı Kilikya'nın[2] kavşak noktasında bulunmaktadır.

Kuzey Mezopotamya'da bulunan ve Ermeni mimarlığını da etkilemiş olan Suriye'ye komşu olan bu coğrafyanın kültürel karakteri, farklı uygarlıkların bu bölgedeki egemenliğiyle zenginleşmiştir. Bu karakter, dinlerin getirdiği kainatın tasavvuruna ilişkin hareketlerle bütünleşmiş ve geniş bir alanda farklı planlarda öncül yapıların doğmasını sağlamıştır.

Hıristiyan sanatı, I. yüzyılda yayılan Hıristiyanlık dinine paralel olarak, Roma İmparatorluğu'nun tüm bölgelerinde, Mısır'da, Anadolu'da, Suriye'de, Ermenistan'da ve Mezopotamya gibi yerlerde yayılmıştır (Koch,2007:2,3). Hıristiyanlığın ortaya çıkardığı yeni işlevlere, bilinen biçimlerle ve yapı yöntemleriyle çözümler aranmış, mimari tasavvurlar politik hareketlerin yarattığı ortamın koşullarına göre şekil alarak bölgesel özellikler kazanmıştır.

Erken Hıristiyan mimarlığının cemaat kiliseleri için seçmiş olduğu ve bütün Akdenizde yaygınlaşan kilise binasının mimari ilkeleri, Ermeni mimarlığına, din ve kültür açısından yakın ilişki içinde bulunduğu Suriye ve Anadolu yoluyla girmiştir (Ahunbay,1997:538).

Suriyeli Hıristiyan mimarinin, durağan bir döneme geldiği VI. yyda Ermeni mimarisi, çok farklı plan şemaları ve özgün bir tarzla gelişmiştir. VII. yüzyıla gelindiğinde ise Ermeni mimarisi doğu hristiyan mimarisini etkileyecek bir konuma gelmiştir (Parsegian,1985:284). Bizans, Sasani ve İslami Yakındoğu'nun arasında sıkışıp kalan ve Yunan veya Latin dillerinden farklı bir litürjik okumaya sahip olan Ermeni tarihi

[1] Bugün Ermeni olarak adlandırdığımız millet, kendisine Hayk ve yaşadıkları bölgeye de Hayastan demektedir. Ermenistan ismi ise sınırları belirsiz olmakla birlikte, Doğu Anadolu ve Güneybatı Kafkasya'yı kapsayan bir coğrafya adı olarak tarihte yaygın biçimde kullanılmıştır (Sezgin,2002).

[2] Alanya'dan İskenderun Körfezi'ne kadar olan ve kuzeyden Toroslarla sınırlanan bölgeye Kilikya denilmekte olup, Akdeniz'e uzanan dağları, ovaları, vadileri, nehirleri, geçitleri ve yüksek platolarıyla coğrafî bir çeşitliliğe sahiptir (Kurt,2009:116). Kilikya, Ortaçağda Bizans, Araplar ve Selçuklular arasında mücadele alanı olmuş, 1080'den 1375'e kadar Kilikya'da Kilikya Ermeni Devleti (Kilikya Ermenistan'ı) hüküm sürmüştür, XVI. yüz yıl başında Kilikya, Osmanlıların yönetimine girmiştir (Khudaverdiyan, ve Sahakyan,2010). Kilikya Bölgesi; İran, Mezopotamya, Mısır, Ege, Kıbrıs, Doğu Akdeniz ve Anadolu dünyalarını yaklaştıran stratejik konumuyla imparatorlukların ve kültürlerin kavşağı durumunda olmuştur (Kurt,2009:117).

coğrafyası, mimari anlamda başka üslupların göreneksel dış hatlarını içine almamış ve kendine özgü inşa eylemine devam etmiştir (Maranci,2006:656).

Türkiye'de, erken Hıristiyanlık dönemine ait önemli merkezlerin[3] yer aldığı Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, kilise inşasına yönelik yapı teknikleri; göstermiş olduğu genel eğilimlerin yanı sıra Erken Hıristiyan mimarisinin bazı geleneklerini de devam ettirmiştir. Erken Hıristiyan sanatının kendine özgü üslubuna kavuştuğu IV.yy ve IX.yy da Güneydoğu Anadolu'da Kuzey Suriye ile akraba alt uslüp oluşmuştur (Kuban,1988:68). Daha sonra Ermeni mimarisi kendine özgü bir stil geliştirmiştir (Kuban,1988:84).

Anadolu'nun XI.yy da Müslümanlar tarafından fethiyle birlikte İslam Hukuku'nun koymuş olduğu kurallar çerçevesinde kilise inşası devam etmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme ve reform hareketlerinden dolayı gayrımüslimlerin kazanmış oldukları haklar neticesinde, kiliselerin ve diğer dini karakterli yapıların tasarım ve inşası hız kazanmıştır.

Osmanlı modernleşmesinin, istenilen sonuçlara ulaşamaması, savaşlar, tehcir ve zorunlu göçün etkileri, mahalle baskısı ile toplumsal tercihlerde meydana gelen büyük sarsıntılar nedeniyle gayrımüslimlerin bu topraklardan ayrılması, yaratmış oldukları maddi kültürün de hızla yok olmasına sebep olmuştur. Ayakta kalan yapılar ise, gündelik politikaların ihtiyaçları doğrultusunda kolayca kullanılabilmeleri sonucunda, özgün kimliklerinden uzaklaştırılmışlardır. Sahipsizlik, vandalizm, bakımsızlık, işlevlerini sürdürememeleri ve fonksiyonlarının değiştirilmesi gibi nedenlerden ötürü yok olmaya yüz tutmuştur.

Suriye mimarisi etkisinde olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki (GAB) eserlerden günümüze en fazla ulaşan İslam dönemi mimarlık örnekleri, araştırmalarda en çok incelenme şansına sahip olmuştur. Yapılan incelemede tarihsel mekân olarak; farklı dönemler boyunca var olan kimlikler ile bu kimliklerin oluşturduğu kültürel birikimin görselleşmiş hali olan ve bugüne kadar kapsamlı bir biçimde incelenmeyen GAB'ndeki kiliseler bu çalışmanın konusu olarak seçilmiştir. Yapılan çalışmada araştırma bölgesi olarak Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa ve Gaziantep illeri seçilmiştir. Bu illerin seçilmesi

[3] Detaylı bilgi için bakınız:(Koch,2007:198-319).

Erken Hıristiyan Sanatı'nın boy verdiği merkezler olmalarının yanı sıra Gayrımüslim topluluklar içersinde, yoğun Ermeni nüfusa sahip olmaları seçimi etkileyen önemli unsurlardan biridir. Ayrıca, dört il merkezine bağlı ilçelerdeki kilise yapıları; konu sınırlaması, ulaşılabilirlik, belge temini, kent merkezlerinin yapı stoğunun daha fazla olması sebepleriyle inceleme dışı tutulmuştur.

Ayrıca GAB'nde Ermenilerin yaşadığı başlıca şehirler olan Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa ve Gaziantep kent merkezlerinde yer alan Ermeni Kiliseleri ile ilgili olarak az sayıda yazılı kaynak bulunmaktadır. Bu tez çalışması ile GAB'nde, günümüze ulaşan Ermeni kiliselerini belgelemek, mimari tipini belirlemek ve korunmalarına yönelik önerilerin geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışmanın konusunu teşkil eden bu kiliselerin; sadece fiziksel olarak mekânın korunmasının yanında, sanatsal ve tarihi değerlerini belgelendirerek yarına taşınması, geçmişten geleceğe doğru uzanan kültürel sürekliliğin sağlanması için mevcut durumlarının tespitinin önemli olduğu düşünülmüş ve tezin başlığı "Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Ermeni Kiliseleri Koruma ve Kullanım Durumları" olarak belirlenmiştir.

Kiliselerin tarihlendiği V. yüzyıldan Osmanlı Devleti idaresindeki dönemin sonuna kadar, bu bölgeyi gayrımüslim nüfus açısından değerlendirilmesi ve bu dönemde hızla artan kilise yapılarının sosyo-ekonomik düzen içerisindeki yerinin incelenmesi de çalışmanın bir diğer yönüdür.

Bu çalışma, bugüne kadar ciddi bir şekilde ele alınmamış olan bir yapı türünün, objektif araştırmalar sonucu bilimsel literatüre kazandırılması, sadece Ermeniler tarafından inşa edilen kiliselerin araştırılması ve yüzyıllar boyu iç içe yaşamış toplumlar arasındaki kültürel etkileşimin bu yönünü ortaya koyması bakımından da önem taşımaktadır.

Çalışmada incelenen yapıların bir kısmı özgün işlevi değiştirilerek, cami, kültür merkezi ve lokanta olarak kullanılmaktadır. Bu yapılar çalışma içinde kilise olarak kullanıldıkları dönemdeki özgün isimleri ile tanımlandırılmıştır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, yapılan çalışmanın amacı ve kapsamı belirtilmiştir. İkinci bölümünde literatür taraması ile ilgili veriler toparlanmış, materyal ve metodun verildiği üçüncü bölümde çalışmada izlenen yol açıklanmıştır. Araştırma ve Bulguların yer aldığı dördüncü bölümde çalışma alanında yer alan kiliseler

hakkında bilgi verilmiştir. Beşinci bölümde yapılan tüm değerlendirmeler, tartışmaya açılmış, sonuç ve öneriler ortaya konmuştur.

2. KAYNAK ÖZETLERİ

Çalışma konusu olan, Güneydoğu Anadolu Bölgesi Ermeni Kilise yapılarını bir bütün olarak tanıtan yerli ve yabancı bir kaynak tespit edilmemiştir. Bununla birlikte, aşağıda literatür çalışması ile elde edilen bilgiler ile yapıların, makalelerde yüzeysel olarak ya da kaynak kitaplarda bir bütünün parçası olarak konu akışı içinde yer aldığı görülmüştür.

J.B. Segal'in hazırlamış olduğu "I. The Beginnings *Edessa:'The Blessed City*"' kitabında Şanlıurfa İlindeki Ermeni Kiliselerinin yeri belirtilmiş ancak mimari programlarına ilişkin bilgi yeteri kadar verilmemiştir. Cihat Kürkçüoğlu'nun yayına hazırladığı ve coğrafya, tarih, mimari, arkeoloji, turizm, sanat, edebiyat ve halk kültürüne ilişkin değerlendirilmelerin bulunduğu "Şanlıurfa, Uygarlığın Doğduğu Şehir" kitabında ise çalışma alanındaki iki kilise, cami olarak ele alınmış, özgün işlevlerine değinilmemiştir.

Gabriel Akyüz'ün "Mardin'deki Kiliselerin ve Manastırların Tarihi" kitabında Mardin İlindeki Ermeni Kiliselerine kısaca değinilmiştir. Amine Seyhun Alkan Reis'in 2012 yılında hazırlamış olduğu "Mardin Kentinin Korunması Kapsamında Surp Kevork Ermeni Kilisesi Restorasyon Önerisi" isimli tez çalışması ise yapının belgelenmesine katkı sunan bilimsel çalışmalardandır.

Diyarbakır İlindeki Ermeni Kiliseleri hakkında Nimet Gökçe Korkmaz tarafından hazırlanan "Diyarbakır Kiliseleri Kapsamında Surp Sargis Kilisesi Koruma Ve Restorasyon Önerisi" adlı yüksek lisans tezi ve Orhan Cezmi Tuncer'in "Diyarbakır Kiliseleri" kitabı bulunmaktadır.

Gaziantep İlindeki kiliselerin ise mimari açıdan ele alındığı herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan dini mimarisi ile ilgili kaynakların yetersiz olması, döneminde yazılan çeşitli sefername ve seyahatnamelerde buna ilişkin bilgilerin yer almaması nedeniyle yazılı kaynaklara ulaşımda sıkıntılara yol açmıştır.

Tez süresince, Zeynep Ahunbay'ın koruma konusunda temel bilgiler ve yaklaşımlar üzerine hazırladığı "Tarihi Çevre Koruma, Restorasyon" isimli kitabı, Zafer Karaca'nın "İstanbulda Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri" ve Guntram Koch'un Anadoludaki kilise

mimarisinin gelişimini anlattığı “Erken Hıristiyan Sanatı” adlı kitabı çalışma için diğer başvuru kaynakları olmuştur.

Dickran Kouymjian’ın dijital ortamda ulaşılabilen 1992 tarihli “The Arts Of Armenia” adlı Ermeni sanatının her yönüyle incelendiği kitabı da karşılaştırmalı çalışma yapılmasında yararlanılan kaynaklardan biri olmuştur.

Ayrıca, Levon Dabağyan’ın “Türkiye Ermenileri Tarihi”, Raymond Kevorkian ile Paul B. Paboudjian’ın “1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler”, Mircea Eliade’nin “Dinsel İnançlar Ve Düşünceler Tarihi”, Doğan Kuban’ın “Mimarlık Kavramları” ile “Batıya Göçün Sanatsal Evreleri”, Doğan Hasol’un “Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü” adlı kitaplar ile Şeyda Açıkgöz’ün “Kayseri Ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler” adlı doktora tezi, Güner Sağır’ın , "Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asdvadzadzin Ermeni Kiliseleri", adlı yüksek lisans tezi ve “Kars ve Çevresi Kral Abas (928 -953) Dönemi Kiliseleri: ‘Surp Arak’elots Kilisesi’ ve ‘Kümbet Kilise” adlı doktora tezi, Teni Batar’ın “İstanbul Ermeni Kiliseleri Üzerine Bir Araştırma ve Narlıkapı Surp Hovhannes Ermeni Kilisesi (Eski Narlıkapı Ermeni Hastanesi).” adlı yüksek lisans tezi ve Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisinden de yararlanılmıştır.

Araştırma ve çalışmalar sonucunda, Ermeni tarih, kültür ve mimarisini konu alan çeşitli kitap ve makalelerin yazıldığı saptanmıştır. Kullanılan kaynaklar, tezin hazırlanması esnasında zaman zaman başvurulan belli başlı yayınlar olup, direkt bölge kiliselerini ele alan kaynaklar değildir. Bu kaynakların dışında konu ile ilgili olan makalelerden, ansiklopedilerden ve internet ortamında yapılan araştırmalardan faydalanılmıştır.

3. MATERYAL VE METOT

Osmanlı İmparatorluğunda birlikte yaşayan, Hiristiyan ve İslam topluluklannda; Rum ve Ermeniler ilk kez günümüz nüfus sayımı anlayışıyla –sadece erkek nüfus olmak üzere-, II.Mahmut döneminde Rumeli ve Anadolu'da aynı zamanda yapılan nüfus sayımı ile belirlenmiştir. Buna göre Rumeli'de 800.000 hiristiyana karşı 300,000 müslüman saptanırken, Anadolu'da 2.000.000 Müslümana karşı 400.000 Hıristiyan belirlenmiştir (İlter,1989:1665). Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yaşayan Hıristiyanların çoğunluğunu oluşturan Ermeni nüfusunun yaşadığı başlıca yerler ise Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa ve Gaziantep'tir.

Vilayet[4]	Sancak	Yerleşim sayısı[5]	Nüfus	Kilise sayısı[6]
Halep	Gaziantep	3	36.448	8
	Şanlıurfa	10	38.680	6
Diyarbekir	Diyarbakır	25	16.352	10
	Mardin	2	7.692	3

Tablo 3.1. Ermeni Patrikhanesinin nüfus sayımı (1915 yılı) (Kévorkian ve Paboudjian,2013:63)

Kévorkian ve Paboudjian (2013:60-63) göre Ermeni Patrikhanesi'nin 1915 yılında yapmış olduğu sayımda, Halep vilayetinin toplam nüfusunun 189.565, kilise sayısının 93; Diyarbekir vilayetinin nüfusunun ise 106.867, kilise sayısının 148 olduğu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplam Ermeni nüfusu 1.914.620, kilise sayısının ise 2538 olduğu görülmektedir. Tablo 3.1. de sadece günümüzdeki il merkezlerini kapsayan nüfus ve kilise sayıları verildiği göz önüne alındığında kilise ve nüfusun niceliği göze çarpmaktadır.

[4] Eyaletler; sancak (liva), kaza, nahiye ve köylerden oluşmakta ve sancaklar bugünkü illere denk gelmektedir. Bölgenin büyük bir kısmı Diyarbekir ve Halep eyaletlerine bağlıdır. 1914 yılına kadar, Gaziantep (Ayıntap), Kilis ve Şanlıurfa Halep Vilayeti'ne; Mardin ve Diyarbakır ile bugünkü Şırnak ve Batman illeri Diyarbekir Vilayeti'ne bağlıdır. (Karpat, 2003:170-220'dan akt. Yıldız ve Bayram,2008:305).

[5] Sancak merkezi ve merkeze bağlı köyler yerleşim sayısı olarak alınmıştır.

[6] Sancak merkezi ve merkeze bağlı köylerdeki kilise sayısı olarak alınmıştır.

Anadolu'nun yakın geçmişi, sanat tarihi araştırmalarında Osmanlı Dönemi Türk eserleriyle olabildiğince yer alırken, başta kiliseler olmak üzere azınlık yapıları bilinmezlikler içinde bırakılmışlardır. Kentlerin kimliğini oluşturan bu kültürel doku hepimizin paylaştığı geçmişin birkaç yüzyıl öncesinin tutunabildiğimiz değerleridir ve bir bütündür (İlter,1994:1987). Nitekim, Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa ve Gaziantep il merkezlerindeki Ermeni Kiliseleri ile ilgili akademik ve mimari çalışmaların yeterince yapılmaması konunun seçim ve kapsamında önemli rol oynamıştır.

Çalışmaya öncelikle Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün ve Bölge Müdürlüklerinin arşivlerinin taranmasıyla başlanmıştır. Daha sonra seçilen şehirlerde alan taraması yapılmıştır. Tespit edilen kiliselerin günümüze ulaşma durumlarına göre ayrım yapılarak her kilise için tarihçe, mimari bilgi, fotoğraf ve belgelerin yer aldığı kataloglar hazırlanmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde günümüze ulaşan V. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl arasında tarihlendirilen Diyarbakır'da dört, Gaziantep'te üç, Şanlıurfa'da ve Mardin'de ikişer adet olmak üzere, on bir Ermeni kilise yapısı, çalışma kapsamını oluşturmuştur. Her kilise için yerine gidilerek arazi çalışması gerçekleştirilmiştir. Tarihsel süreç içersinde vandalizm ve doğal tahribat sonucu tamamen ortadan kalktığı tespit edilen kilise yapılarına ise kaynaklardan ulaşabilen ve yerinde yapılan araştırmalar sonucu elde edilen bilgiler doğrultusunda, metin içinde yer verilmiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Ermeni Kiliseleri Koruma ve Kullanım Durumları adlı tezde izlenen metoda göre birinci bölüm, yapılan çalışmanın amacının anlatıldığı giriş bölümüdür.

İkinci bölümde yararlanılan kaynaklara değinilmiş, çalışmanın yönteminin saptandığı materyal ve metot bölümünde ise Ermenilerin bölgedeki varlığına işaret etmek amacıyla, tarihçeleri Neolitik dönemden başlatılarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar olan süreci kapsayacak şekilde inceleme yapılmış, bu tarihi süreç içinde Ermenilerin konumu ve hâkim devletler ile olan ilişkileri, ayrıca egemenliği altında bulundukları devletler içersinde inşai faaliyetleri ele alınmıştır.

Bu bölümde ayrıca çalışılan mimari eserlerin Hıristiyan dini mimarisi içinde yer alması nedeniyle, dini kavramlar ile Hıristiyanlığın bölgeye yayılışına ve bir kurum olarak Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin tarihi, dini durumu, inanç, ibadet ve uygulamalarına temas

edilerek Hıristiyanlık anlayışları ile diğer mezheplerden farklılıkları ortaya konmaya çalışılmıştır. Mimari inceleme kapsamında ibadet yapılarının genel olarak gelişimine değinilmiş ve Suriye ile Ermenistan'daki diğer kiliseler de yüzeysel olarak incelenmiştir. Doğru tarihlendirme yapabilmek zorunluluğu ise Osmanlı'da, gayrımüslimlerin yaşantısı ile Tanzimat döneminin kısmi incelenmesi gereğini doğurmuştur.

Üçüncü bölüme devamla kilise tanımı verilerek çıkış kaynağı hakkında ileri sürülen çeşitli görüşler dini mimari kapsamında ele alınmıştır. Bu mimari eserlerin sosyal doku içindeki konumu ve işlevsel yönlerine kısaca değinilmiştir. Konunun çok geniş kapsamlı olması nedeniyle aktarılan bilgiler özetlenmiştir.

Araştırma ve bulguların yer aldığı dördüncü bölümde, çalışma alanını kapsayan dört il merkezinde Ermeni nüfusuna ve sosyal hayatlarına değinilmiş ve belirlenen kiliselerin tarihçesi, genel özellikleri ve bugünkü durumları ile ilgili gözlem yoluyla tespitler yapılarak, kişi ve cemaatlerden görüş alınmıştır. Bu bağlamda Diyarbakır'da yer alan Ermeni Katolik Kilisesi ile Protestan Kilisesi'nin adlandırılması, tarihleri ve müştemilatları hakkında Ermeni Katolik Cemaatinden Silva Özyerli ve Keldani Cemaatinden Yusuf Karadayı ile Mardinde ise Ermeni Katolik Cemaatinden Faruk Adıgüzel ve Ohannes Adıgüzel ile görüşmeler yapılmıştır. Atıl durumda bulunan Kırmızı Kilise'ye ve hala ibadethane işlevi gören Mar Yusuf Kilisesi'ne giriş için kendilerinden izin alınmıştır. Camiye çevrilen kiliselerde mekanlar, konu bütünlüğünü sağlamak ve kilise bölümlerini tanıtmak amacıyla kilise mimari terminolojisiyle tanıtılmıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü mülkiyetinde bulunan ve camiye çevrilmiş olan Fırfırlı Kilise ile Oniki Havariler Kilisesi için Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden izin alınmıştır. Gaziantep'te bulunan kiliseler hakkında Erden Güven Mimarlık Ofisi ve Gaziantep Vakıflar Bölge Müdürlüğü mimarlarından bilgi edinilmiştir.

Diyarbakırdaki Ermeni nüfusu hakkında Mehdi İlhan ile Ermenistanda yer alan kiliseler hakkında ise Christina Maranci ile mail yoluyla iletişim sağlanmıştır.

İncelenen tüm kiliseler, tarihçesi, kitabeler, plan tipi ve mimari özellikleri, süsleme, malzeme ve teknik alt başlıkları altında tanıtılmaya çalışılmıştır. Kiliselerin bugünkü durumu analiz edilerek, korunma sorunları ve hasarları, nedenleriyle birlikte araştırılmıştır. Ulaşılabilen proje çizimleri güncellenerek kullanılmış, projesi bulunmayan

kiliseler için ise ölçekli krokiler çizilmiş ve fotoğrafları çekilmiştir. Kiliselere ait eski fotoğraflara ulaşılmaya çalışılmış ve elde edilebilen fotoğraflar kaynak belirtilerek hasar tespitleri yapmak üzere son durumları ile birlikte değerlendirilmiştir. Diyarbakırda yer alan Ermeni Katolik Kilisesi, Protestan Kilisesi ve Surp Giragos Kilise'sinin onarım öncesi durumlarını gösteren fotoğraflar için kişisel arşivimde yer alan fotoğraflar kullanılmıştır.

Yapıların; bölgelere göre gelişim süreçleri, önceki araştırmalar ile ulaşılan veriler ışığında oluşturulan plan tipolojisi, beşinci bölüm olan değerlendirme bölümünde ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Değerlendirmede Ermenistan, Kayseri, İstanbul ve Hıristiyan Mimarisi ile karşılaştırılmıştır. Tartışma ve sonuç bölümünde; Kiliselerin günümüzdeki durumlarına yönelik hasar ve sorunları doğrultusunda gerek koruma gerekse işlevlerine yönelik önerileri geliştirilmeye çalışılmıştır.

Oldukça sınırlı sayıda çalışmanın yapıldığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi Ermeni Kiliselerine ilişkin olarak hazırlanan bu tez, beş ana bölümden oluşan bir çalışma yöntemi ile mimarlık ve bilim dünyasına sunulmuştur.

3.1. GENEL TARİHÇE

3.1.1. Ermenilerin Kökeni ve İlk Ortaya Çıkışı

Ermenilerin etnik kökeni hakkındaki araştırmalara XIX. yüzyılın ilk yarısında başlanmıştır. Yapılan araştırmalarda; tarih boyunca Anadolu'nun birçok bölgesinde, özellikle Ağrı Dağı (Ararat) ve çevresinde yaşayan Ermenilerin tarihi, coğrafyası ve dili göz önünde bulundurulmuştur. Özellikle Ermeni dili üzerinde yoğunlaşan çalışmalar sonucunda Ermenilerin etnik kökeni hakkında çeşitli teoriler oluşturulmuştur (Kerovpyan, 2000: 70'den akt. Batar, 2007:10). Bugün Ermenilerin yaşadığı bölge için iki adlandırma mevcuttur. Birincisi Armen ve Armenia'dir ki Urartu diye de ifadelendirilen bölgedir. İkincisi ise günümüz Ermenicesinde de kullanılan Hay ve Hayastan şeklindeki isimlendirmedir (Seyfeli, 2005: 133).

Şekil 3.1. Urartuların hâkimiyetindeki bölge (URL-1)

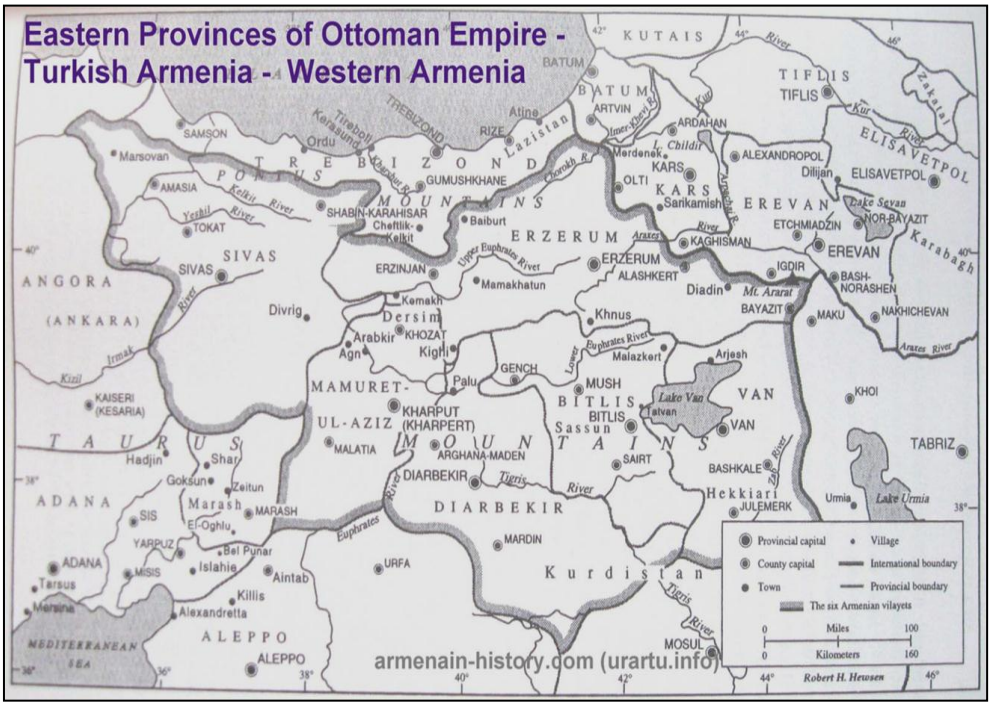
Ermeni mitolojisine göre Ermeniler, Sincar'dan gelmiş olan Yasev evladından Hz. Nuh'un sülalesinden "Hayk Nahabed" soyuna mensuptur. Aynı zamanda, "Mezın Hayk-Büyük Hayk" adıyla da anılan Hayk Nahabed; Ermenistan'ın ve Ermeniler'in ilk Kralıdır (Dabağyan,2005:62). Bu efsane, Ermenilerin kendilerini tanımladığı mitlerden olup, Ermenilerin Kral Hayk komutası altında, prehistorik çağlarda, Urartu toprakları olarak anılan bölgeye yerleşimini anlatmaktadır (Kurkjian, 1958:50).

Hint-Avrupa teorisinden faydalanılarak Ermenilerin mitolojik Ermeni tarihinde belirtilen Hay'a dönüşümü şu şekilde açıklanmaktadır: Armenler, Trakya- Frigyalı ırklarla birlikte Avrupa'dan Çanakkale yoluyla M.Ö. 13. yüzyıl sonları ve 12. yüzyıl başlarında Küçük Asya'ya göç etmişlerdir. Ermeni halkının oluşum sürecinde Armenlerle Khaltlar (Urartular), Ermeni dağlık yöresinin Khalt öncesi daha eski ırkları ile özellikle Hayasa'nın Hint-Avrupalı olmayan sakinleri kaynaşarak birleşmişlerdir. Böylece Armenlere, Hay adı Hayasa'dan miras kalmış, ülkeye ise Hayasdan adı verilmiştir (Kerovpyan, 2000: 72-73 akt. Batar 2007:11).

Batı dillerinde ise Armenia kullanılmaktadır. İlk Ermeni kaynaklarından kabul edilen ve IV. yüzyıla tarihlendirilen Agatangegos'un tarihidir ki burada, 'Hay' (Ermeni), 'Hayastan' (Ermenistan) ve 'Hayeren' (Ermenice) kelimeleri kullanılmış ve bu kelime İngilizceye Armenia ve Ermeni şeklinde çevrilmiştir (Seyfeli, 2005: 134).

Ermenilerin Anadolu'ya yerleşmeleri milattan önceye dayandırılmaktadır. Herodotos çağında Fırat doğusunu yurt edinmiş Ermenilerin, Friglerin bir kolu olan ön Ermenilerle aynı yöredeki daha eski halkların karışımıyla oluşmuş bir halk niteliğinde olduğu kabul edilmiştir. Ermenilerin yaşamış oldukları bu bölgeye Ermenistan coğrafi adı verildiğini Herodot'un tarihinden anlamaktayız (Seyfeli, 2005: 133). Herodot (484-425 M.Ö.) Ermenilerin, Avrupa'dan, geçiş yaparak Küçük Asya üzerinden nihai yurtlarına ulaştıklarını belirtir. Armenler, M.Ö. XII. yüzyılın başında bazı Balkan ve Yunan kabileleri ile birleşerek Avrupa'dan Asya'ya geçmiş, Hatti Krallığının yıkılması nedeniyle 600 yıllık bir konaklama için Küçük Asya'ya yerleşmiştir. Bu uzun dönemde Ermenilerin, kültürel ırksal ve dilsel özelliklerinde, hatta antropolojik tipinde bile, özellikle komşuları olan Nessit-Khets, non-Hint-Avrupa, proto-Khets (Hatti) ve Subarru (Khurri veya Kharri) etkisi görülmektedir (Kurkjian, 1958:20).

Coğrafi bir bölge olan Ermenistan'daki hâkimiyet sürekli olarak değişmiştir. Tarihî süreç içerisinde İran ve Bizans (Roma) İmparatorluğu arasındaki siyasî çekişmenin ortasında kalan Ermeniler; bulundukları bölgenin (Ermenistan) coğrafî yapısının da etkisiyle İran ve Bizans İmparatorluğu ile birlikte birçok devletin egemenliğine girmiştir (Küçük,2005:3).

Şekil 3.2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Vilayetleri, Batı Ermenistan (URL-2).

3.1.2. Hıristiyanlık Öncesinde Ermenilerin Dini İnanışı

Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Ermeni toplumunun dini; hem Hierodulos ve benzeri uygulamalar ile Ermeni-Frig milli unsurları, hem de bazı Urartu kalıntıları ve İran Panteonundan alınma unsurlar içermektedir. İranlılar gibi tabiata tapan Ermeniler, tabiattaki unsurlarda (güneş, ay, ateş, su, vb. gibi) bir kutsallık olduğuna inanmıştır. Ermeni tarihinin ilk dönemi üzerinde çalışan bütün araştırmacıların kabul ettiği şekliyle, Part kültürünün, Hıristiyanlığa geçmeden önceki Ermeni toplumu üzerindeki etkisi, Sasaniler ile Ermeniler arasında müşterek bir din olan Zerdüştlükten kaynaklanmaktadır (Kılıç,2008:52).

Nitekim, Ermeni Kilisesinde eski dine ait bazı semboller hala muhafaza edilmektedir (Dabağyan,2005:62). Güneş ve ateş, Ermeniler'in Şamani oldukları devirlerde son derece mukaddes sayılarak ateş ayinleri tertiplenmiştir. Ermeniler bu dönemlerine Grabaşdutyun (Ateşperestlik) adını vermişlerdir. Hıristiyan olduktan sonra ise, güneşe karşı olan saygılarını aynen muhafaza etmişlerdir. Ermeni Kilisesi'nin mihrap merkezinde, güneş sembolü mevcuttur ve sabah dualarında güneşin adı geçmektedir (Dabağyan,2005:63).

Çok tanrılı inanca sahip Ermenilerin tapınaklarının, günümüz Erzincan ve Muş yöresinde yoğunlaştığı ilk Ermeni kaynaklarında belirtilmiştir. Akilisen (Yekeğeats) bölgesinde (Erzincan), Ani'de (Kemah) Aramazd, Yerez'de Anahit, Dercan (Tercan) yakınlarında Bakayariç'de (Pekeriç) Mihr, Til Kasabasında Nane, Tordan Köyünde Barşamin; Taron (Muş) da Vanadur ve yine Taron Bölgesinde Yaştişat'ta Vahevahyan; Dvin'in güneybatısında Artaşat'ta Tir isimli Tanrılara ait tapınaklar en bilinenlerdir (Seyfeli,2004:766).

3.1.3. Ermenilerin Hıristiyanlığı Kabulü

Anadolu'ya gelip yerleşmiş olan Arşaklılar'ın Hıristiyanlığı tanımaları, M.S 50'lerde bağlı oldukları Urfa Hükümdarı V. Abgar çağına rastlamaktadır. Hükümdar V. Abgar'in, Hz. İsa ile yazışmalar yaptığı ve sonunda Hıristiyanlığı kabul ettiği belirtilmektedir (Küçük,2005:3-4).

Arşak zamanında yer alan en önemli iki olay, M.S. 301 yılında Hiristiyanlığın devlet dini olarak benimsenmesi ile M.S. 400 yılında da bir Ermeni ulusal alfabesinin kabulüdür. Bu gelişmelerin her ikisi de Arşak tarihinin önemli dönüm noktaları oldular. Bazı kaynaklara göre, Abgar döneminin artık mevcut olmayan Edessa Devleti sayılmazsa, Arşakların dünyadaki en eski Hıristiyan ulus olduğu yönündeki iddiadır. Hıristiyanlığın benimsenmesi, o günkü politik ortam ve dengeler nedeniyle koşulların dayattığı politik bir tercihti. Ama bu tercih sonraki Arşak tarihinin gidişatını belirledi denebilir (Özmenli,2008:44).

Ermeniler, Hıristiyanlık ile İsa'nın havarilerinden olan Aziz Tadeos, Aziz Bartolomeos ve takipçilerinin çabaları sayesinde tanınmıştır (Küçük,2005:4). Bu bağlamda, Ortodoks Ermeni Kilisesi havarilere dayandığından doğrudan Apostolik Kilise grubu içinde değerlendirilmektedir. Ancak, Ermenilerle aynı Hıristiyanlaşma geleneğine sahip olan Süryanilerin kabul ettiği şekliyle, Hıristiyanlığın Diyarbakır ve çevresine İsa'nın şakirtleri vasıtasıyla girdiğini söyleyebiliriz (Seyfeli,2004:766).

Ermeni tarihçileri, Ermenilerin diğer milletlerden önce Hıristiyanlığı kabul ettiklerini ve 301 yılında ilk Hıristiyan devlet olduklarını belirtir (Kılıç, 1997: 32). IV. yüzyılın başlarında Ermenilerin toplu olarak Hıristiyanlığı kabul etmelerinde Surp Krikor

Lusavoriç'in önderliği söz konusudur. Aziz Lusavoriç, Ermenistan'da meydana gelen bazı siyasi olaylar ile ailesinin öldürülmesi üzerine Kayseri'de vaftiz edilerek Hıristiyan olarak yetiştirilmiştir. Daha sonra Kral Dırtad'ın (Tihridates) başa geçmesiyle Ermenistan'a dönmüş ve Aziz Lusavoriç'in mücadeleleri sonucunda Ermenistan, Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmiştir (Özmenli,2008:45).

Ermeni Kilisesi'nin, müstakil bir kilise özelliği kazanmasında en büyük rolü Surp Krikor Lusavoriç oynamıştır. Hıristiyanlık, Ermenistan'da resmi din olarak kabul edildikten sonra ruhani önder olarak seçilen Surp Krikor (Gregoir), pagan tapınaklarını yıkarak Hıristiyan mabetlerini yapmış, pagan adet ve ayinlerini Hıristiyanlaştırmıştır (Seyfeli,2004:767).

3.1.4. Ermeni Kilisesi'nin Ana Kilise'den Ayrılması

Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul ettiği ve Gregoir'in Ermeni Kilisesi'nin başına geçtiği dönemlerde, Roma'da dinî tartışmalar sürmektedir. Roma'da, Hıristiyanlara karşı amansız mücadeleler yürütülürken, Konstantin'in tahta geçmesiyle Hıristiyanlığa serbestlik tanınarak Ermeni toplumuyla yeniden iyi ilişkiler geliştirilmiştir. (Kılıç,1997:32).

Hıristiyan inançlarının belirlenerek sistemleştirildiği ilk dönem sonrasında, Ana Kilise'den ayrılmalar (M.S. 431) başlamış ve müstakil kiliseler oluşturulmuştur. Ancak, Greklerin (Ortodokslar), Ermeni Kilisesi'nin IV. yüzyıla kadar Kayseri Piskoposluğuna bağlı iken birden ayrıldığı, Latinlerin (Katolikler) ise, Ermeni Kilisesinin önce Kayseri'ye bağlı olduğunu, sonradan Papa I. Sylvestre'nin (314-335) tanıdığı imtiyaz ile bağımsız hale geldiğini ifade etmeleri karşısında, Ermeniler kiliselerinin başlangıçtan beri bağımsız ve "Apostolik" (Havarilere dayanmakta) olduğu görüşünde ısrar etmektedirler. İstanbul Ermeni Patriklerinden Ormanyan'a göre de, Ermeni Kilisesinin ne Kayseri ile ne de başka bir merkezle otorite yönünden bir bağlılığı bulunmamaktadır (Kılıç,2008:55).

Dünya literatürüne "Oriental Orthodox" olarak geçen, ilk üç Ekümenik Konsil olan İznik Konsili (325), İstanbul Konsili (381) ve Efes Konsili (431) ni kabul eden Ermeni Kilisesi, diğer doğu Ortodoks kadim kiliselerle birlikte; Roma ve Bizans'ın emperyal yayılmacılığına tepki göstermiş, özellikle onlar tarafından asimile edilmemek için diğer Hıristiyanlarla "Ruh'ta birlik" ilkesini özümseyerek "özerk etnik" kiliseler olarak kalmayı tercih etmişlerdir. Doğu Ortodoks mezhebinin bir "evrensel patriği" yoktur. Bu

gruptaki kiliselerin her biri farklı hiyerarşiler geliştirmiş olup, törenleri birbirine benzese de farklı ve yöreseldir. Ermeni, Habeş, Kıpti ve Süryani kiliselerinin katolikosları ya da patrikleri vardır (Gökçen,2003).

Kendi inançlarının kadim ve apostolik karakter taşıdığını savunan Ermeni Kilisesi, Hıristiyan dünyasında ortaya çıkan ayrılığın bir neticesi olarak, Gregoryen Ermeni Kilisesi adı ile anılmaya başlandı. Başka bir ifadeyle Ermenilerin yaşadıkları topraklarda ve civarda Hıristiyanlık faaliyetlerini yürüten Gregoire'nin (Kirkor) ismine izafeten Ermeni Kilisesine "Gregoryen Kilisesi" de denilmektedir (Kılıç,1997:32-33). Ermeni Kilisesi'ne tabi olanlara da, (Lusavoriçagan) tabiri kullanılır. Ancak, Ermeni Kilisesi'nin asıl adı, Uğapar- Yegeğez yani, Havariler Kilisesi'dir. Bütün dünya tarafından resmen kullanılan ismi ise (Eglise Armenienne) Ermeni Kilisesi'dir. Ermenilerin mezhep adı, çoğunlukla, Gregoryan olarak geçse de Ortodoks, Katolik ve Protestan gibi değişik mezheplere vardıran kaynaklar da mevcuttur (Dabağyan,2005:67,68).

Ermeni Kilisesi, kuruluşundan başlayarak, Ermenistan'ın başkenti Vağarşabad yakınlarında, Eçmiyadzin'deki Gatoğigosluk (Yunanca katolikos, evrensel, genel) Apostolik Ermeni Kilisesinin en yüksek din görevlisinin makamı tarafından yönetilmiştir. 485 yılında Ermenistan'ın yeni başkenti Dvin'e, oradan 1292 yılında Kilikya Ermeni Krallığı'nın başkenti Sis'e (Adana-Kozan) taşınmış, 1441 yılında yeniden Eçmiyadzine dönmüştür. Ancak bu süreçte siyasi koşullar sebebiyle yerel yetki sahibi dini merkezler oluşturulmuş, 1113 yılında Ahtamar Gatoğigosluğu, 1311 yılında Kudüs patrikliği, 1446 yılında Sis'te, Kilikya Gatoğigosluğu kurulmuştur (Artinian,2004:22).

Hıristiyanlık içerisinde bağımsız bir kol olarak yaşamayı sürdüren Ermeni Kilisesi, bugün sekiz milyonu aşkın üyesiyle, dünyada elli milyondan fazla üyesi bulunan Kadim Ortodoks Kiliseler ailesine mensuptur (URL-3).

Gregoryen Kilisesini diğer Hıristiyan Kiliselerden ayıran bazı önemli özellikleri;

a-Milli olması,

b- Ecmiyazin (birinci derece) ve Beyrut da (ikinci derece) Katogikosluklari (Gatoğigosluk), İstanbul ve Kudüs de patriklerinin bulunması,

c- Kilisenin günahları bağışlama görüşünü reddetmesi,

d- Eski inançlarından kalma bazı merasim ve ayinlerin sürdürülmesi,

e- Eski putperest adeti sayarak ikonları reddetmesi (Özmenli,2008:46), şeklinde sıralamak mümkündür.

3.1.5. Müslüman Devletler Yönetiminde Ermeniler

Ermeniler, Selçuklu Türkleri tarafından Anadolu'nun fethi öncesinde, Bizans İmparatorluğu'na tâbi olarak Doğu Karadeniz kıyıları, Gürcistan ile Vaspuragan adı verilen Van Gölü havzasında, küçük siyasî teşekküller hâlinde yaşamışlardır (Çay,2010). İlk olarak bölgede Ermeni feodal beylikleri 1045 yılında Bizans tarafında ortadan kaldırılmış (Gürün, 2005:45), geriye kalan Ermeni nüfusu İç Anadolu Bölgesi'ne göçe zorlanmıştır. Yaşadıkları bölgeden ayrılmak zorunda kalan Ermenilerin bir bölümü, daha sonra Çukurova bölgesine inmiştir. Böylece Ermeniler Doğu ve Güneydoğu, İç Anadolu ve Çukurova bölgeleri olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılmışlardır (URL-4). Ardından yine aynı bölgenin, 1071 yılında Selçukluların egemenliğine geçmesi ve ellerinde bir süre kalmasını mütekiben, son olarak 1514'ten sonra Osmanlılara intikal etmiştir (Gürün, 2005:45).

Osman Gazi'nin 1326'da, Bursa'yı, başkent ilan etmesinden sonra, Türk hâkimiyetine geçen Ermenilerin Ruhani Reislik Merkezi, Bursa'ya nakledilmiştir (Dabağyan,2005:69). 29 Mayıs 1453'te II. Mehmet'in İstanbul'u almasıyla Fatih, yeni başkenti yeniden inşa etmek ve nüfusunu artırmak için Ermeni zanaatkâr ve tacirleri başkente getirmiştir. Fatih'in bu politikası ardılları döneminde de sürmüş ve bunun sonucunda diğer bölgelerden başkente doğru Ermeni nüfus sürekli yer değiştirmiştir (Artinian,2004:18).

İstanbul'un fethinden sonra Fatih; dış politikada Katoliklerin düşman algılanmasına uygun olarak, patrikhaneye tanıdığı ayrıcalıklarla, Katolik Kilisesine karşı İstanbul Kilisesini güçlendirmeyi ve Katoliklere karşı yürütülen mücadelede Osmanlının yanında yer alan Ortodoksları ödüllendirerek bağlılıklarını artırmayı amaçlamıştır (Akça,2007:58). Fatih'in, 1461 yılında Bursa Ermeni Başpiskoposu Hovagim'i İstanbul'a davet ederek, patrik unvanı vermesiyle Türkiye Ermenileri Patrikliği kurulmuştur (Dabağyan,2005:72).

Osmanlı Devletindeki Hıristiyanların gruplara ayrılmasında ırk ya da millet değil, hangi inanca bağlı oldukları temel alınmıştır. Ana ayrım çizgisi, Hz. İsa'nın kişiliğine ilişkin doktrindir. Bu yüzden monofozit olan Süryani, Habeş, Gürcü, Keldani ve Kıpti toplumları Ermeni patriğinin denetimi altına alınmıştır (Artinian,2004,23). XVI. asırda Sulu Manastır, Ermeniler açısından bir dini merkez durumuna gelmiştir (Dabağyan,2005:122).

Patrikliğin yetkisi önceleri sadece Anadolu Ermenilerini kapsarken, imparatorluk topraklarının genişlemesiyle XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonunda Ermeni Patriği Osmanlı Devletinin her yöresinde yetkili hale gelmiştir (Artinian,2004:28).

1530 tarihindeki tapu tahrir kayıtlarına göre Ermenilerin yaşadığı başlıca şehirler: Amid (Diyarbakır), Arapkir, Bayburd, Çemişgezek, Çüngüş, Çermik, Divriği, Harput, Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), İspir, Kayseri, Kütahya, Maraş, Mardin, Nusaybin, Urfa, Siirt, Sis (Kozan), Sivas, Tokat ve Trabzon'dur (Göyünç,2002:237,238). 1831 sayımı sonuçlarına göre, Ermeni nüfusunun büyük bir kısmı Anadolu'da oturmaktadır (Eryılmaz,1990:72). Osmanlı Devleti sınırlarında Ermeniler sosyal çeşitlilik arz eden bir etnik topluluk meydana getirmiştir. Bu sınırlar içerisinde Ermeni nüfusunun farklı bölgelerdeki ortak toplumsal yapısının ana hatlarını; geniş bir köylü tabanı, görece gelişkin bir orta sınıf ve ruhban sınıfı olarak çizmek mümkündür. Ermenilerde soylu sınıfa rastlanmamaktadır. Ermeni orta sınıfı, birbirine benzeyen toplumsal öğeleri kapsamaktadır ki bunlar, eski sanat ve işlerle uğraşan zanaatkârlar, pazar yeri tacirleri, aydınlar; en üst tabakada varlıklı Avrupalılaşmış serbest meslek erbabıdır. Osmanlı Devletinde yaşayan Ermenilerin salt ruhani değil, dünyevi işlerinde de merkezi rol, İstanbul'daki patrikliğindir (Artinian,2004:11).

3.1.6. Gayrımüslimlerin Kilise İnşa Faaliyetleri

Hz. Muhammed'in (S.A.V.) Medine'ye hicreti ile birlikte, İslam toplumu içinde Müslüman olmayanların durumunun ne olacağı konusu ortaya çıkmıştır. Medine'de, Müslüman olmayanların "ehli zimmet" olarak İslam toplumu içinde yaşamaya devam etmesiyle İslam hukukunun Müslüman olmayanlarla ilgili hükümleri ortaya çıkmaya başlamış ve Hz. Muhammed'in (S.A.V.) Müslüman olmayanlarla yapmış olduğu

anlaşmalar, bu hükümlerin esasını teşkil etmiştir (Yurdaydın,1985:97). İslâm hukukunda gayrımüslimler, müstakil birer topluluk olarak kabul edilmek suretiyle devlet organizasyonu içinde yer almaktadırlar. Müslümanların sahip oldukları bir çok haklardan yararlanmakla birlikte, askerlik gibi önemli bir kamusal mükellefiyetten de muaftırlar. Eğitim, ibadet ve aile hukuku gibi alanlarda özerk bir statüye sahip kılınmaktadırlar (Eryılmaz,1990:23). Klasik İslâm Hukukuna göre savaş yoluyla alınan yerlerde farklı dinlere ait yeni ibadethane inşasına izin verilmemiş, uzlaşma yoluyla alınan kentlerde ise yeni mabet yapılması antlaşmanın şartlarına bağlanmıştır (Bakkal,2010:215). Öte yandan, Zimmilere oturdukları evlerin Müslümanlarınkinden yüksek olmaması, çan çalınmaması, yüksek sesle ibadet edilmemesi, genel yerlerde haç gösterilmemesi gibi bazı kısıtlamalar getirilmiştir (Yurdaydın,1985:99).

Zimmîlerle ilgili yükümlülüklerin çoğu kutsal metinlerde yazılı olmadığından, devrin koşullarına ve Halifenin toleransına uygun olarak düzenlemeler meydana gelmiştir. Zimmîlere devlet hizmetine girme, sinagog ve kilise inşa etme izni veren halifeler olduğu gibi, onlara tanınan hakları kısıtlayan Halifeler de olmuştur (Bozkurt,1987:126). İslam hâkimiyetini kabul etmiş olan gayrımüslim halkların uymak zorunda oldukları kuralların temelinde bu esaslar bulunmakta olup, daha sonraki devirlerde görülen bazı farklılıklar, aynı temellere dayanmakla birlikte, çeşitli imamların yaptığı farklı yorumlardan ileri gelmektedir (Yurdaydın,1985:99).

Osmanlı İmparatorluğunda, çeşitli dini ve etnik grupların varlığının çatışmalara yol açmaması için farklı bir toplumsal kuruma gereksinme duyulmuştur. Bu kurumda dinsel ve cemaatsal ayrımla temellenen "millet"ler olarak ortaya çıkmıştır. Millet esaslı farklılaşma sonucu; Müslüman, Rum Ortodoks, Ermeni ve Musevi milletleri oluşmuştur. Her millet de kendi içinde farklılaşmıştır (Bal,1999:258-259). Osmanlı'nın, esas itibariyle İslam Hukukuna dayanarak, egemenliği altındaki toplulukları, din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetmesi, "millet sistemi" adını almıştır (Eryılmaz,1990:17).

Osmanlı'da siyasi düzenlilik, Selçuklularda olduğu gibi esas olarak yerleşik Müslüman- Sünni Türklerden meydana gelen bir kültür topluluğuna dayanmaktaydı. Kendi aralarında din, dil, görenek ve başka özellikler bakımından "cemaat" kabul edilen Yahudiler, Rumlar, Ermeniler, göçebe Türkler (Türkmen ve Yörük), Çingeneler ve başka

topluluklar köy ve şehrin bütün topluluğunu içine alan esas kitlenin dışında bırakılmış, devletin ana toplumuyla ilişkisiz kapalı topluluklar halinde yaşamışlardır (Bal,1999:255).

Aralarında organik bağlantı olmayan mahalle denilen birimlerden oluşan bir bütün olan (Bal,1999:244) Osmanlı kentlerinin hemen hemen tümü[7] etnik ilişkiler çerçevesinde biçimlenmiştir. Osmanlı'da özellikle konut alanlarının örüntüsü söz konusu olduğundan, mahalleler arasında etnik ve dinsel-mezhepsel ilişkilere göre kesin bir ayrışma meydana gelmiştir. Aynı din, mezhep ve etnik kökene bağlı olanlar aynı mahallelerde oturmuşlardır (Şengül,2009:109). Selçuklulardan beri Müslüman ve gayrımüslimlerin yaşadıkları mahalleler birbirinden ayrı olup, Selçuklu döneminden itibaren büyük değişiklik göstermeyen Osmanlı kentlerinde (Bal,1999:244), Gayrımüslim toplulukların dini ritüellerini gerçekleştirebilmeleri için kilise, havra ve diğer ibadet yerleri ile mezarlıkları var olmuştur. Kiliselere ve kiliselere ait vakıf arazilerine el konmayacağı veya bozulmaması konusu, dinî liderlere verilen bütün tayin beratlarında özellikle belirtilmiştir (Güler,1998:158).

Osmanlı döneminde Müslüman olmayan toplumların inşaat faaliyetleri, genellikle İslam Hukuku'ndan kaynaklanan ve çeşitli dönemlerde farklı uygulamalar gösteren bazı kurallar ile düzenlenmiştir. İstanbul'da Hıristiyanların iskanı sırasında, Müslümanlarca kutsal sayılan bazı bölgelerde yerleşilmesi fermanlarla yasaklanmıştır (Karaca, 2006:37). Galata ile ilgili fermandan da anlaşılacağı gibi, var olan kiliseler korunmuş, yeni kilise yapımı ve çan çalınması ise yasaklanmıştır (Pekak:2009:173). Yasak ve kısıtlamalar çerçevesinde; Hıristiyanların yeni kiliseler inşa etmelerine izin verilmese de, afetler ya da deprem sonucu tamamen tahrip olan bir kilisenin yerine yenisinin inşasına izin verilmiştir (Karaca, 2006:38). Başkent ve Galata'da yaşayan gayrımüslimler için fermanlar çıkaran Fatih Sultan Mehmet'in, Anadolu'da yaşayanlar için herhangi bir fermanı olup olmadığı ise bilinmemektedir. Ancak, Anadolu'da 1453 tarihinden XVIII. yüzyıl sonlarına kadar dini yapı inşa edilmemiş olması, yeni kilise inşa etme yasağının Anadolu için de geçerli olduğunu düşündürmektedir (Pekak:2009:173).

[7] Dini cemaatlere göre ayrı ayrı mahallelerde oturma eğiliminin, örneğin Kayseri'de görülürken, Ankara'da görülmemesinin nedeni henüz tam olarak açıklanabilmiş değildir. Ancak Ankara gibi, bölgelerarası ticaretle daha yoğun ilişki içinde olan kentlerin, yerleşim kalıplarının daha akışkan olmasına yol açtığı sürülebilir (Faroqhi,2009:194).

Osmanlı Devleti'nde mevcut kiliselerin onarımı izne bağlanmıştır. İzinli olarak onarılan ibadethanelerde, yeni eklemler ve değişiklikler yapılmaması, özellikle dikkat edilen bir konu olmuştur. Nitekim bu şekilde olan bazı ibadethaneler ya yıktırılmış ya da bu konuda karar alınmıştır (Güler,1998:160).

Müslüman olmayanların dini yapılarındaki onarımlar, eski ve kullanılmış malzeme ile yapılabilmiştir. Kiliselerde kubbenin kurşunla kaplanması da yasaklanmıştır. Kiliselerin onarımı için, kilise mütevelli heyetinin Babıali'ye başvurusu üzerine; Hassa mimarları, kadıların huzurunda keşif yaparak karar vermişler, onarımın bitiminde, kurallara uyulup uyulmadığını kontrol amacıyla yeniden keşif yapmışlardır (Karaca, 2006:38). Konuyla ilgili bütün fermanlarda dikkati çeken ortak noktalar ise şunlardır: Fermanlar, yapılacak ve tamir edilecek kilise (okul veya hastane) hangi vilâyette ise o vilâyetin Valisine, zaman zaman da Vali ile beraber sancak mutasarrıfına hitaben yazılmıştır. Patrikhane'nin izin talebi belirtildikten sonra, konunun inceletildiği (mahallerinde), nereye, hangi ölçülerde yapılacağı (duvar kalınlıkları, yüksekliği, genişliği, kaç pencereli olacağı, kaç kapılı olacağı vs.) ve ahşap mı, kagir mi olacağı gibi konulara değinildikten sonra, yapılacak masrafın nerelerden temin edileceği söylenmektedir (Güler,1998:160, 161).

Hıristiyan toplumunu kısıtlayıcı kuralların hafifletilmesi de zaman zaman gündeme gelmiştir. XVII. yüzyılda, Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı döneminde İstanbul'daki kiliselerin bakım ve onarımına olanak sağlanmıştır. Köprülü, bu döneme kadar uygulanan, kilise onarımlarının kullanılmış taş ve kereste ile yapılabilmesine ilişkin zorunluluk ile bu konudaki yasağa karşı çıkmıştır (Karaca,2006:38). Sultan III. Mustafa'nın 1764 yılında verdiği fermana göre, nihai izin Sultanda olmak üzere, Anadolu ve Rumeli'deki Ermeni piskoposluk bölgelerinde Patriğe, yeni kilise, manastır, okul, matbaa yapımı için izin verme yetkisi tanınmıştır (Artinian,2004:27).

XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki siyasal gelişmeler, Osmanlı toplumunda dış etkenlerin müdahalesini getirmiştir. Padişah I. Abdülhamit döneminde Rusya ile yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) gereği; Osmanlı ülkesinde yaşayan Ortodoks cemaati üzerinde Rusya'nın himayesi kabul edilmiştir (Karaca, 2006:39). Küçük Kaynarca Antlaşması, Fatih döneminden beri yasak olan yeni kilise inşası hükmünü ortadan kaldırır niteliktedir. Yine Rusya ile 1779'da imzalanan Aynalı Kavak Antlaşması ise, Osmanlı

ülkesindeki Hıristiyanların yeni kiliseler yapabilmeleri ve eski kiliselerini onarabilmelerine ilişkin kolaylıklar getirilmiştir (Pekak,2009:175).

Ruslarla imzalanan Küçük Kaynarca ve Aynalı Kavak Antlaşmaları sonunda gayrımüslimlerin kazandığı haklar; Tanzimat ve Islahat Fermanları ile genişletilmiştir (Pekak,2009:177). 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nde İslam Hukuku kuralları değişime uğramıştır (Karaca, 2006:40). Islahat Fermanı ilanından önce, bir mahalde bulunan ve aynı mezhebe sahip olan cemaatlere ait kendi dinî yapılarının eski mimarî şekline uygun bir şekilde yapılmasında ortaya çıkan güçlükler giderilmiş ve daha kolay bir şekilde tamir edilebilmenin yolu açılmıştır. Islahat Fermanı sonrasında hem dinî yapıların sayı olarak hızla artması hem de boyutlarının büyümesinin önünü açmıştır (Gümüş,2008:222-223).

Gerçekten de Anadolu'nun hemen her bölgesinde, XVIII. ve XIX. yüzyılda Osmanlı'nın geçirdiği önemli değişimlerle açıklanabilecek bir konu olarak inşa edilmiş çok sayıda kilise bulunmaktadır. Gayrımüslim tebaa bu yüzyıllarda, sanki yarışırcasına kilise inşasına girişmişlerdir. (Pekak:2009:173). XIX. ve XX. yüzyıllarda Avrupa ekonomisinin Osmanlı'ya nüfuz etmesi ve bundan gayrımüslimlerin yararlanması (Faroqhi,2009:273), hem yeni ibadethane inşa edebilmelerini hem de mevcut binaları eski bünyelerine çeşitli ekler ve değişiklikler yaparak onarabilmelerini sağlamıştır (Güler,1998:160).

Osmanlı döneminde gayrımüslimlerin dini yapıları ile ilgili inşa faaliyetlerinde; gerek İslam Hukuku'nun getirdiği kurallar, gerekse Osmanlı Devleri'nin uygulamaları, Hıristiyanların yeni kilise inşa etmesini engellemiş ve bu durum günümüze kadar gelen Kiliselerin Bizans dönemindeki yerlerini koruyabilmeleri sonucunu doğurmuştur. Böylece, kiliseler onarım geçirseler de konum olarak eskinin devamı olma özelliğini korumuştur. Osmanlı yönetiminde, Hıristiyanların dini yapıları ile ilgili inşa faaliyetlerinde uymak zorunda olduğu kurallar sonucunda, mimaride tekdüzelik hâkim olmuştur. Dönemin kiliseleri genel olarak bazilikal plan tipinde ve benzer özellikler gösteren yapılardır (Karaca, 2006:42). Rum Kiliselerinde gözlenen bu özellikler, Ermeni tebaanın inşa faaliyetleri sonucu meydana gelen kiliseler içinde geçerli olmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin gayrımüslim cemaate uyguladığı "Millet Sistemi" uzun yıllar cemaatin kendi dini ritüel ve teşkilatlarını devam ettirmelerine olanak sağlayan, hatta bu

konuda muhafazakar (korumacı) bir içeriğe sahiptir. XVI. yüzyılda başlayan ve XIX. yüzyılda yoğunlaşarak artan misyonerlik faaliyetleri, Ermeniler arasındaki mezhep birliğini parçalamış, Gregoryen Ermeni cemaati yanında Katolik ve Protestan Ermeni cemaatinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Özcoşar,2008:428). Tanzimat ve Islahat fermanıyla birlikte önceleri, Osmanlı toplumu içindeki, Müslim-gayrımüslim ayrımı dini, hukuki ve kültürel bazı farklar üzerine kuruluyken, artık sistemin dışındaki referans noktalarına dayandırılmaya başlamış, böylece Gayrımüslimler, Osmanlı dünyası içindeki bir "öteki" olmaktan çıkıp, Avrupa'ya yakın, o dünyanın değerlerini benimsemiştir (Eldem,1999:191). Görülmektedir ki, XIX.yüzyılın ilk yarısında, yönetimde meydana gelen yeni ve modern anlayış, tüm sosyal alanlarda ve bu duruma paralel olarak mimarlıkta, azınlıkların bulunduğu yörelerde, yeni kilise yapılarıyla somutlaşmıştır (İlter,1994:1988).

3.2. KİLİSE MİMARİSİNİN GELİŞİMİ

3.2.1. Din ve Mimari

Arapça kökenli bir kelime olan din; doktrin ve kanun olarak da tanımlayabileceğimiz şekilde örf, adet, ceza, karşılık, mükâfat, millet, şeriat, hüküm ve ferman anlamlarını karşılamaktadır (Anonim, 2006:1,2). Din, insanın "kutsal"la, yani "Tanrı"yla ilişkili inançlarının ve bu inançlarının kapsadığı dogma ve ibadet biçimlerinin tümüdür. Hegel'e göre, din, "insan" ile "mutlak" arasındaki ilişkinin, gerçeği simgesel bir biçimde dile getiren anlatımıdır (Tanilli,2006:223,224).

Genelde din, yapısı ve işlerliği açısından ele alındığında başlıca iki yöne sahip görünmektedir. Bu yönlerden birisi fikir ve inançlardan oluşurken, diğeri bu fikir ve inançlarla ilişkili eylemler ve yükümlülüklerdir (Erginer,1997:39). Dinde, mutlaka temel bir varlık olarak "Tanrı"ya inanç; onun yanı sıra da, dogmalar ve tapınmalarının çeşitli biçim ve görünüşleri bulunmaktadır.

Toplumla din arasındaki bağ, tarihsel tesadüflerle ve seçimlerle açıklanamamaktadır. Din ve toplum birdir; dinsiz toplum natamamdır (Bauman,2001:27). "Tarih", insanın özgürlüğünü kullanmayı ve kendini kutlu kılmayı, sonuç olarak tanrılık mesleğini icra etmeyi öğrendiği geçici süredir. Çünkü yaradılışın sonu, kutlu kılınmış bir insanlıktır. Bu da zamansallıkla tarihin önemini ve insan özgürlüğünün belirleyici rolünü açıklar, çünkü insan kendisine rağmen Tanrı yapılamaz (Eliade,2003:452). Tarih, dinin

mevcut olmadığı bir dönemden bahsetmediği gibi, dinsiz bir toplumun varlığına dair bir bilgiye de yer vermemektedir. Tarihteki bütün toplumlarda, dini bir yapı her zaman varolagelmiştir.

Dini unsurlar, bütün toplumların sadece maneviyatının değil, şehirlerinin maddi yapılanmasının da ruhu, özü ve merkezi noktası olmuştur. Doğu ve batıdaki bütün medeniyetlerde, şehirlerin ortak noktası, kendilerine bir kimlik kazandıran sembollerinin mevcudiyetinden dolayı sembolik şehirler olmalarıdır. Büyük şehirlerin kimliği olan bu semboller, mabetlerdir (Şeriati,2006:41). Nitekim pek çok uygarlığın ortak yanı, mimarlık ve sanatın, dinsel inançlar, buna bağlı olarak da tapınak ve mezar türlerinde odaklanmasıdır (İzgi,1999:216).

Çok tanrılı dinlere sahip kültürlerde (Sümer, Yunan, Mısır Uygarlıkları, Hinduizm'e ve Budizm'e inanan topluluklar) tapınaklar "kutsal mekân" olmaları nedeniyle "merkez" olarak görülmüştür (Özel,1998:8). Dini etkinlik, ağırlıklı olarak mimarlık yapıtının bünyesinde bütünleyici bir öğe olmaktadır (İzgi,1999:208).

İlk kent kuramcılarına göre Yunan ve Roma kentlerinin doğuşunda din faktörü önemli bir etkendir. Toplumun ilk nüvesi olan ailelerin dini inançlar ve pratikler bakımından birbirine yaklaşmalarıyla oluşan kabile dinlerinin birbirleriyle uzlaşarak, ortak bir tapınak (din) etrafında birleşmesiyle kent ortaya çıkmıştır (Bal,1999:91). Şehir, dini birlik ile birlikte ortak ritüelleri gerçekleştirmek için mekan biçimini almış ve ortak ibadet eden bir topluluğa dönüşmüştür (Weber,2000:49).

Tek tanrılı dinler de ise ortak nokta, tapınakların bir toplanma mekânı olarak algılamalarıdır. İslam anlayışında dinin, dinamik nitelikte birçok sembolik anlamı vardır. İslam şehri, yeni geliştirilmiş ya da Yunan-Roma-Bizans şehri üzerine yeniden inşa edilmiş olsa da, Allah'ın şehridir. Camiler, medreseler, şehirler, saraylar, hisarlar, çarşılar ve kervansaraylarıyla evler, yani mimarinin bütün örnekleri ve bu mimariyi içeren çevre, İslamın, mimarinin zaman ve mekân içindeki insanlar arasındaki ilişki üzerinde durabileceğini dile getirmektedir (Bal, 1999:279).

Hıristiyanlığın ilk döneminde tapınmalarını gerçekleştirmek için bir yapıya ihtiyaçları yoktur, cemaat mimarinin kendisidir. Nitekim ilk tapınma mekânları konutların genişçe odaları, dinin hizmetine sunulan evler ve en son Roma'nın dindışı toplanma

salonları, bazilikalardır. Kiliseler, IV. yüzyıldan itibaren göksel şehir olarak tanımlanmış, VII. yüzyıldan itibaren de temel atma aşamasında düzenlenen törenle takdis edilmeye başlanmıştır. Kilise artık kutsal mekândır ve kilisenin iki kelime kökeninden birinin ”tanrı'nın evi” anlamına gelmesinin nedeni zamanla kazandığı bu kutsallık niteliğinden dolayıdır (Özel,1998:8).

Mekân duygusunun gelişmesi ve yeni dünya görüşünü teolojik bir öğreti çerçevesinde dizgeselleştirme girişimiyle, estetik değere yönelik duyarlık geliştirilen dinsel Orta Çağa gelindiğinde (Eco, 1999:41), cami inşa edenlerle Hıristiyan mimarlar arasındaki fark belirginleşmiştir. İslamiyet kutsal görüntülerin resmedilmesini engellerken, Hıristiyan mimarlar, dinsel bir ressam gibi imanı açıkça görülür kılmaya çalışmış, İsa’nın çarmıhta çektiği acılara bir öykünme olarak haç şekilleri kullanılmıştır (Sennett,1999:31-32). Ortaçağ şehrinde, kilise bölgeleri, şehrin anayasasının bir parçası haline gelmiştir (Weber,2000:119).

Bu bağlamda bakıldığında dini mimariye yaklaşımın temel prensibini, ne sanatsal ürünün ne de doğa gerçekliğinin özerkliği üzerinde yoğunlaşmak değil, nesne ile kozmos arasındaki tüm doğaüstü ilişkileri kavramak, somut nesnede Tanrının varlığının ontolojik yansımasını ayırt etmek oluşturur (Eco, 1999:32).

3.2.2. Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışı ve İlk Kiliseler

Hıristiyanlık, doğu mistisizminin, Yahudi Mesihçiliğinin, Yunan düşüncesinin ve Roma evrenselciliği’nin “kavşak noktasında” ortaya çıkmıştır (Tanilli,1996:45). Dini yayma girişimleri çok erken bir dönemden itibaren putperestlere yönelmiş ve Antakya’da putperest asıllı cemaat oluşmuştur. Hıristiyan misyonu Helenistik dünyaya Antakya’dan yayılmıştır (Eliade,2003:393).

Hıristiyan sözcüğü, Grek kökenli “khristos” (Mesih) sözcüğüne dayanır. Buradan Mesihin yolundan gidenler anlamına gelen “khiristanos, Hıristiyan” sözcüğü türemiş ve ilk olarak bu sözcük Antakya’da kullanılan kelimenin İbranicesi “yağ sürülmüş, yağla kutsanmış” anlamına gelen “maşiah” sözcüğüdür. Kutsal Kitapları, müjde anlamına gelen İncil ya da Yeni Ahit’dir (Tanış,2006:8). İsa’nın öğretisi onun ölümünden sonra havarileri tarafından yayılmış (Tanilli,1996:47), M.S. 150’ye doğru, havarilerin hepsinin ölmesine

karşın, onların tanıklığının aktarılması, kendi yazdıkları veya esin kaynağını oluşturdukları bazı metinler ve sözlü nakil aracılığıyla sağlanmıştır (Eliade,2003: 419).

İlk kilise, bir yoksullar birliği olmuş ve Hıristiyanlar, ebionim (yoksul) diye adlandırılmışlardır (Tanilli,1996:47). İsa, çevresine toplanan ilk müritleriyle birlikte, sinagoglarda ve açık havada vaaz ve ders vermiş, özellikle de simgesel bir dil olan mesellere başvurarak geleneksel didaktik yöntemleri kullanmıştır (Eliade,2003:382). Anlaşıldığı kadarıyla Kudüs'teki ilk Hıristiyan cemaati geleneksel dinsel disipline (erkek çocukların sünnet edilmesi, ritüel arınmalar, Şabatta çalışmama, tapınakta dualar) uymuş, tapınakta yapılan ibadete çok büyük değer vermemişlerdir (Eliade,2003:392,393).

Hıristiyanlık, Filistin'den çıkarak Roma İmparatorluğu'nda hızla yayılmıştır. Roma İmparatorlarının bu yeni dine takındığı tavır, şiddet ve hoşgörü arasında değişmiştir. İsa'dan sonraki II. ve III. yüzyıllarda, bu inanışı ortadan kaldırmaya yönelik girişimler olmuş, İmparator Diocletianus zamanında açıkça zulümler olmuştur (Tanilli1996:47). Paganlardaki tanrı-imparator anlayışı ve Hıristiyanların, imparatora, tanrı olarak tapınmayı reddetmesinin Hıristiyanları hedef alan zulmün başlıca sebebini meydana getirdiği bilinmektedir (Ostrogosky,1999:52).

Başlangıçta, Neron'un emriyle gerçekleştirilen kıyım dışında, ilk iki yüzyıl boyunca, Hıristiyanlık religio illicita (yasak din) olarak kabul edilmiş, 202'de Septimius Severus, din yayma çabalarını yasaklayan, ilk Hıristiyan karşıtı kararnameyi çıkarmıştır. Kısa süre sonra Maximinus kilise hiyerarşisine saldırmış, Kilise, şehitlik kavramının gücüyle sınavdan zaferle çıkmış ve Hıristiyanlık, imparatorluğun her yerine ve tüm toplumsal katmanlara sızmayı başarmıştır (Eliade,2003:417-418). Hükümdarın gücünün ilahi bir temele dayandığı anlayışı, başlangıçta naif bir niteliği olan tanrı-imparator kavramı etrafında yavaş yavaş gelişip kök salmıştır. Hıristiyan Bizans İmparatorluğu da bu anlayışı kabul etmiştir. Daha sonraki bir dönemden kalma çok sayıda sanat eserinde benzer motifler işleneceği üzere. İmparator Constantinus'un emriyle bir altın madalyona yapılan resimde, bizzat Tanrının eli, imparatorluk tacını Constantinus'un başına yerleştirmektedir (Ostrogosky,1999:52).

Constantinus'un, Hıristiyanlığı seçmesi, imparatorluğun resmen Hıristiyanlaşmasına yol açmış ve 315'ten itibaren sikkelerde ilk Hıristiyan işaretleri

görülmeye başlanmış, Hıristiyanlık devlet dini olmuş ve putperestlik kesin olarak yasaklanmıştır (Eliade,2003: 465). Başlangıçta bir yoksullar hareketi olarak ortaya çıkan Hıristiyanlık (Tanilli1996:47), kültürel ve toplumsal yabancılaşma kurbanları için de bir kimlik edinme ve varoluşlarına bir anlam kazandırma konusunda tek umut olmuştur. Toplumsal, ırksal, entelektüel engeller bulunmadığı için, her isteyen bu toplumun içinde güçlü bir yurttaş olabilmiştir (Eliade,2003:466).

Kilise, kendi edebiyatını ve felsefesini yaratmıştır. Böylece, Yunan mirasına paralel olarak, yeni bir tek tanrılı dinin etkileri ortaya çıkmıştır. Helenistik ve ruhban geleneklerin arasında çelişkiler ortaya çıkmıştır. Helenizm, insanın insanla, doğayla ve insanüstüyle olan ilişkisinin çözümlenmesinde ve anlaşılmasında mantığa öncelik verirken Kilise, kutsal kitapları ve ilahi vahyi insan aklından üstün tutan Yahudi tavrını benimsemiştir (Vryonis,1999:38).

3.2.3. Kilise Mimarisi

Dinler tarihinin tamamında, bilinen aynı diyalektik süreç söz konusudur. Kutsalın kutsal olmayandaki epifanisi, aynı zamanda bir gizleme oluşturur; çünkü onun tezahür ettiği nesneye yaklaşan herkes açısından, kutsal, açık ve görünür değildir. Bu kez kutsal - Tanrı'nın Krallığı- tarihsel açıdan sınırları ve yeri belirli bir insan cemaatinde "Kilise" olarak tezahür etmiştir (Eliade,2003:405).

Kilise sözcüğünün kökeni, Yunanca ekklesia olup, önceleri demokratik halk toplantılarını nitelerken, daha sonraları teolojik anlamı ağır basan "tanrının toplantısı", "Hz. İsa'nın çevresinde toplananlar", "seçilmişler" kavramlarını ifade etmiştir. "Yapı" anlamında kullanıldığında ise "tanrının yeryüzündeki mabedi" anlamını kazanmıştır (Ahunbay,1997:1010).

İncil'de ise Kilise tanımlaması ve kurulması; Romalılar 8:9'da "Kilise yeniden doğuşu almış olanlardır.", Matta 18:20'de "Kilise İsa'nın adında toplanan bir topluluktur.", şeklinde zikredilmiştir. Bu anlamda bakıldığında, kutsal atfedilen İsa'nın aralarında bulunduğu ve yeniden doğuşu kabul eden her topluluk Kilise adını almaktadır. Kilise, bir bina değil inançlılar topluluğudur. Bir bina olarak bahsi ise İncil'de Matta 16:16-20, Matta 18:15-20 ve Matta 16:16-20 ve XVIII. ayetde "Ben de sana şunu söyleyeyim, sen

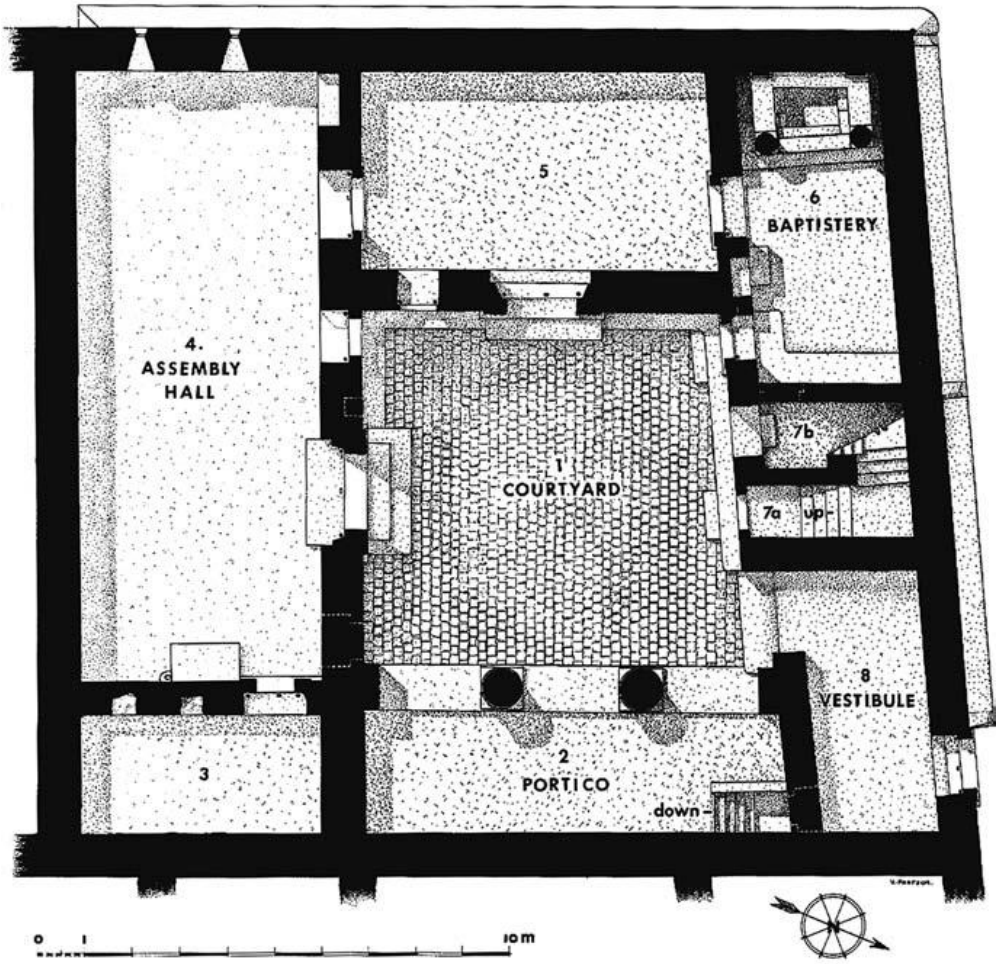
Petrus'sun ve ben kilisemi bu kayanın üzerine kuracağım. Ölüler diyarının kapıları ona karşı direnemeyecek." olarak geçmektedir.

Kilise sözcüğünün soyut anlamı bir yana, Paganizmde "ibadet" bireysel ve açık alanda sürdürülen bir aktivite olmuştur (Sağman,2007:43). İlk Hıristiyanlar ise bir cemaat oluşturmuş ve Hıristiyanlık bir "cemaat" dini olarak kabul görmüştür (Eliade,2003:400). Yeni dinin ibadet mekânı, pagan tapınaklardan yola çıkılarak oluşturulmamış İsa, çevresine toplanan ilk müritleriyle birlikte, sinagoglarda ders vermiştir. İlkin sinagoglarda toplanılsa da Hıristiyan ibadetleri, Yahudi inançlarından farklı olduğundan işlev ve fonksiyonu sinagoglardakinden farklı yapılara ve liturjik ihtiyaçları karşılayan formlara ihtiyaç duyulmuştur. Nihayetinde, toplulukların ibadet edebilmeleri için kapalı ve geniş mekânlara ihtiyaç duyulmuştur (Eliade,2003:382).

Başlangıçta Hıristiyan gruplar, özel evlerdeki uygun mekânlarda tapınmışlardır. Bilinen en eski Hıristiyan Kilisesi şimdiki Suriye-Irak sınırında, Dura-Europos kentinde bulunmuştur. Kentin kale duvarına bitişik, yaklaşık 230'da inşa edilen ev, 230-231 yılları civarında toplantı yapılabilecek bir yere dönüştürülmüştür (Uyan, 2008:11).

Dura Europos'ta bulunan kilise evin avlusunun üç yönü mekânlarla çevrilidir. Güneyde uzunlamasına gelişen mekânda ayin yürütülmüş, tam karşısında kuzey yönünde daha ufak dikdörtgen bir alan vaftizhane olarak kullanılmıştır. Mekânın batı ucunda sayvanlı vaftiz havuzu bulunmaktadır (Sümer, 2006:23-24).

Hıristiyanlığın tanınmasıyla beraber ibadet için binalar inşa edilmeye başlamasıyla Hıristiyan sanatı M.S. II. yüzyıldan sonra görülmeye başlanmıştır. Roma'da, Helenistik sanat geçerliyken, Klasik Yunan sanatı ise çok küçük bir üst sınıfın kültüründe yaşamaktadır. Roma halk sanatı, daha yalın şekilde ve stilize ederek Yunan-Roma biçimlerini kullanmış, biçimci süslü görünümden çok içeriğe önem vermiş, manevi anlatımı maddi şeylerin anlatımına üstün tutmasıyla Hıristiyanlarca da benimsenmiştir (Pischel,1986:45). Hıristiyan düşüncesinin maddi değerleri geri plana atan bu yaklaşımı neticesinde, yapı alanındaki etki yani taş ve kütlesel etkisi yok edilmiş, taşıyıcı duvarlar minimuma indirilerek profil oluşturulmuş ve çizgisel bir öğeye dönüştürülmüştür (İzgi,1999:63).

Şekil 3.3. Dura Europos'ta bulunan kilise-ev (Kilde,2008:25). (1-Avlu, 2-Portik, 4-İbadet alanı, 5-Eğitim Birimi, 6-Vaftizhane, 7- Merdiven, 8-Giriş)

Kiliselerin asıl gelişimi, 313 yılında Milano Fermanı ile imparatorluk içerisinde Hıristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle birlikte sağlanmıştır. Nitekim günümüze gelebilen en eski kilise, dünya kiliselerinin anası sayılan Büyük Constantinus I'in Roma'da IV. yüzyılda yaptırdığı San Giovanni Kilisesidir (Tanış,2006:8). Erken Hıristiyan sanatı, pagan sanatı göz önüne alınarak Yunan-Roma sanatının bir parçası olarak görülmekteyse de (Koch,2008:3), sanat tarihinde büyük dönüşümleri temsil eder. Greko-Romen estetiğin ve putperest sanatın pratiklerinden harekete geçerek Hıristiyan sanatta doruğa ulaşacak ve plan ile şeklin ortaya koyduğu tasvirlerde kendini kuvvetlice ortaya koyacaktır. Bu durum Hıristiyanlığın mimaride aktif olmasıyla görünür. Bu süreç, Roma sanatının özellikle yakın doğudan alınan dış göreneklerle desteklenen bir iç dinamiğe atfedilebilmektedir (Elsner,2007:255). Erken Hıristiyanlık dönemine ait yapı tipleri: tek nefli (boyuna, dikey

dikdörtgen) yapılar, bazilikalar, merkezi planlı yapılar, enine dikdörtgen yapılar ve vaftizhanelerdir (Koch,2008:37).

Kilise Yapısının Mekânsal Düzeni:

Hıristiyan tapınması için, Yunan ve Roma mahkeme binaları kullanılırken, Hıristiyan tapınma usullerinden kaynaklanan kimi eklemeler yapılmıştır (Roth,2006:337). Yöresel faktörler ve ihtiyaçlar doğrultusunda Avrupa'da yapılan bir kilise mekansal düzeni ile Mezopotamya'da yapılmış bir kilise arasında mimari yönden farklılıklar görülür (Çakıcı,2005). Kiliselerin mekân programı, komünyonda kullanılan mefruşatın düzenlemesi, kilisede topluluk ile rahiplerin organizasyonu ve kilisenin epigrafik programlarının yorumlanması olarak okunabilmektedir (Caraher,2003:105). Kilisede yer alan mekanlar ve işlevleri ise şöyle sıralanabilir:

Bema: Eukharistik törenin odak yeri olan kilise sunağının çevresini sınırlayarak ruhban olmayanların kutsal alana girmesini engeller (Ahunbay,1997:1013). Kutsal olmayan batı ile dinsel doğunun ayrımını daha fazla yapabilmek için, bema ve rahiplerin koro ile beraber durduğu bölümler mimari karakteristik olarak, özellikle yükseltilmiştir (Caraher,2003:112).

Apsis: Genellikle bir Roma bazilikasının kısa kenarında ya da erken Hıristiyan kiliselerinin doğu ucunda bulunan, çoğu yarım kubbe ile örtülü bölümdür. Bemanın gerisinde yarım daire planlı (ender olarak dörtgen planlı), apsis'te din adamlarının oturmaları için sıralar (Synthronon) düzenlendiği bazı yapılarda tespit edilebilmektedir. Apsis içinde, syntronon'nun ortasında piskopos kürsüsü (Kathedra) bulunabilmektedir (Ahunbay,1997:1013). Ambolardan (Bizans kiliselerinde Synthronon) İncil'e ait bölümler okunmakta ve vaazlar verilmektedir (Kleinbauer,1972:247). Kimi Yunan Kiliselerinde, mimari yönden apsiste bulunan synthrononlar, bemanın kuzey ve güney kenarlarında da sıralanabilmektedir (Caraher,2003:112). Litürjiye uygun olarak tek veya genelde orta apsisin yan apsislerden daha büyük olduğu üç apsisli kiliseler vardır (Uyan, 2008:13).

Atriyum: Hıristiyan ibadetine özgü ilk anıtsal yapıların ortaya çıkışında, liturjik işlevi belirgin olmayan kilisenin giriş yönündeki büyük bir ön avluyu ifade etmektedir. Daha çok anıtsallığı vurgulayıcı, Antik Çağ uygulamalarından (Aspendos Bazilikası v.b)

alıntı bir mimari mekândır (Ahunbay,1997:1013). Bu boşluğun mimarisi ve mimari dekorasyonu izleyiciye; kilise ikonografisini seyretmesi, nasıl hazırlık yapıldığını görmesi, kutsal ve dindışı arasındaki bağlantıyı kurmasını sağlayan mimari bir perde olarak anılabilir (Caraher,2003:95).

Narteks: Ana mekânın girişinin önünde kapalı bir hol düzenlendiği durumlarda, özellikle doğu kiliseleri bağlamında bu giriş mekânı narteks olarak adlandırılır (Ahunbay,1997:1013). Doğu kiliselerinde, mimari bir perspektiften bakılınca, atriyumla beraber narteks de, Hıristiyan ritüellerin kutsal saydığı mekân ile kilisenin dışında kalan dindışı mekân arasında tampon ve eşik görevi görmektedir (Caraher,2003:94). Narteksin art arda iki tane olarak düzenlendiği durumlarda bu mekânlar, "dış narteks" (endonarteks, egzonarteks) ve "iç narteks" (endo narteks) olarak adlandırılır (Ahunbay,1997:1013).

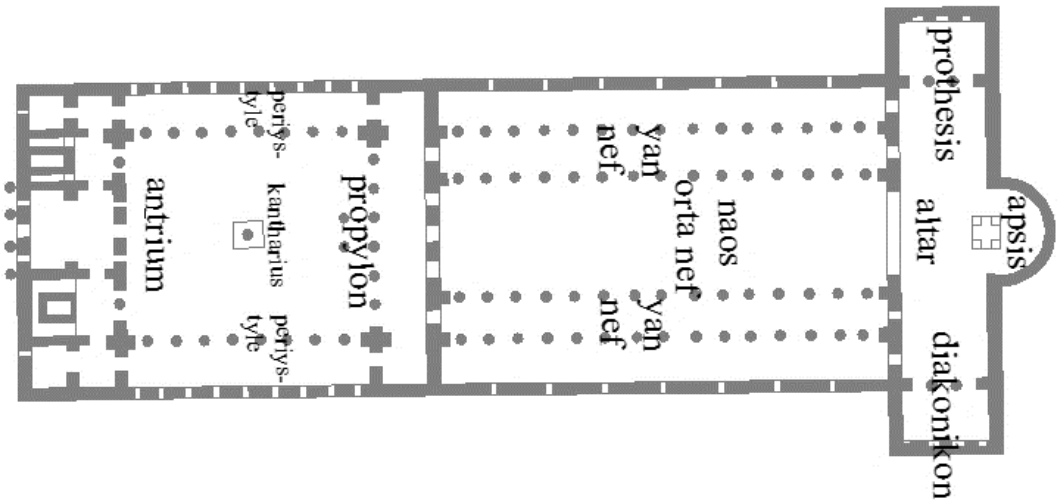
Galeri: Bizans kaynaklarında kadınlar mahfeli olarak adlandırılmakta olup, yan nefler ya da narteks üzerindeki bulunmaktadır. Erken Ortaçağ kaynakları ise kadınların alt kat yan neflerinde durduğunu ifade etmektedir; dolayısıyla kadınlar için öngörülmüş mekânların zaman içinde değiştirildiği anlaşılmaktadır (Ahunbay,1997:1013).

Pastoforion: Kadim doğu kiliselerinin bir özelliği olarak, kilise ana mekânı olan naos'un doğu kanadında, apsisin yanında bulunan, liturjik eşyaların saklanması ve kutsal nesnelerin korunması için ayrılmış mekânlardır. Bu mekânlar için Bizans sanatı tarihinde kuzey uçtakine prothesis ve güney uçtakine diakonikon denilmektedir (Ahunbay,1997:1013).

Vaftizhaneler: V. yüzyıldan itibaren gerek doğu kiliselerinde gerekse Roma İmparatorluğu bünyesinde, gerek kırsal gerekse şehirdeki kiliselerde bulunmaktadır (Kleinbauer,1972: 247).

Naos: yunanca tapınak anlamına gelen kelime, Ortodoks kiliselerinde halka açık ibadet mekanını ifade etmektedir (Hasol,2008:338).

Nef: Kiliselerde apsise dik doğrultuda, naos içersinde birbirlerinden sütun ya da ayak dizileriyle ayrılmış uzunlamasına mekanları ifade eder (Çakıcı,2005).

Şekil 3.4. Bazilika Planı (Germaner,1997:207)

Liturji

Liturji kelimesinin kökeni Yunanca "liturgia" (Xetxo'up'yia) dır. "Ayin-ibadet" anlamına gelmektedir. Kilisede yapılan ibadetler; kurban verme, özellikle Ökaristi, vaftiz ve diğer liturjik ayinlerdir. Liturjik ayinlerde, sembolik anlamı olan objeler, altar, vaftiz teknesi gibi elemanlar, dini kıyafetler, kilise, vaftizhane, skeuophylakion (hazine dairesi) gibi yapılar ve törensel eylemler vardır (Acara,1998:184).

Liturji'nin genel kalıbı içinde ayinin birinci bölümü "Söz"e ayrılmıştır. Söz ayininin ardından başlayan ve adını içindeki şükran (eukbaristai, ökaristi) duasından alan "eukharistik" ayininin özünde Hz. İsa'nın, tutuklanmasından bir akşam önceki "Son Yemek'"te söyledikleri yatmaktadır (Eliade,2003:383). Efkarastiya, vaftizle birlikte Hıristiyan tapınımının en önemli ritüelidir. Suya batırılma yoluyla ölüm ve diriliş, dünyanın her yerinde bulgulanan bir su simgeliğiyle uyumlu ve iyi bilinen bir mitsel-ritüel senaryodur (Eliade,2003:391,395).

Liturji, yüzyıllar boyunca hareketli bir gelişim geçirmiştir. İlk yüzyıllarda geniş çerçeve kurallar içinde ayin yöneticilerinin serbestçe biçimlediği ayin düzenleri, daha sonra yazılı hale getirilmiştir (Ahunbay,1997:1011). Hıristiyanlık, inananların sunularını sunmak için bir araya geldikleri ve birlikte ortak bir yemeği paylaştıkları liturjik bir cemaat dini olmuştur (Roth,2006:334).

İlk yıllarda Aramice olan Liturji dili; kısa süre sonra, Yunan kültürünün dinin üzerinde egemen olduğu bölgelere yayılması ile birlikte değişmiştir. Yunan mimarisinin görünüş ve okumalarında da ağırlık teşkil eden liturji ve litürjide kullanılan metinlerin göreneksel rotalarının birçoğu doğu ve batı liturji ailelerinde ortaktır (Caraher,2003:85). Bu anlamda, Bizans ve erken Hıristiyan liturjileri, dindışı ve dinsel düzenin kaynaşmasını ve göksel olanı yeryüzünde yaratma çabasını ifade etmektedir (Roth,2006:358).

Doğu bölgelerinde yaygınlık kazanan Yunanca metinler, daha sonraları tekrar Aramice'ye ve Koptça'ya çevrilmiştir. Ermenice'ye özgü yazının oluşmasıyla, Ermeni Kilisesi, Yunanca liturjiyi terk etmiştir (Ahunbay,1997:1011).

Dildeki farklılaşma ve yöresel geleneklerdeki farklılaşma, ibadet biçimini küçük nüanslara ayırmış, buna mezhep farklılıkları da eklenince kiliseler kendi içerisinde birtakım değişiklikler göstermişse de kilise mimarisinin belirleyici çizgilerini yönlendiren asıl etken yöresel mimari gelenekler ve yapım teknikleri ile kullanım alışkanlıkları olmuştur (Tanış,2006:15).

Kilise Yapılarının Mimari Tipleri

Anı Kiliseleri

Antik dünya insanının ölülerini anması, yüzyılların birikimi içinde kurallaşmış davranış biçimleri, pagan dünyanın "ölüler kültü"nü de oluşturmuştur. Hıristiyan toplumda aile ile ölüleri arasındaki ilişki, pagan toplumdakinden farksız olmuştur. Büyük Constantinos'un hükümdarlığının başlamasıyla "şehit" mezarlarının içinde bulunduğu kabristanlarda büyük "anı kiliseleri-Martyrium" (Gr.martyrion, Lat.memoria) yapılmıştır. Batı kiliselerinde VI. yüzyıl sonlarından başlayarak "şehit" kemiklerinin tam üstüne sunak gelecek biçimde iç düzenlemelere gidilmiş ayrıca ziyaret imkanı vermek üzere "şehit" lahdi bir Kripta içine yerleştirilmiştir. Doğu kiliselerinde genellikle "şehit" lahdi sunak altına konmamış "azizler kültü"ne ayrılmış özel bir mekânda, Naos'ta sergilenmiştir (Ahunbay,1997:1011).

Bazilika

Ölürken kendisini onüçüncü havari kabul eden Constantin döneminde çok sayıda kilise yapılmıştır. Dinsel hoşgörü sağlayan Constantin'in politikası açıkça, dinsel bir

bağlamda Hıristiyan sanatının gelişimini sağlamıştır. Sadece kiliselerde değil - imparatorluğa ait aile, yerel seçkin tabakalar ve rahipler tarafından- boyanan yeraltı mezarları odaları (katakomblar) ile mermer lahitleri gibi daha mütevazi mekânlarda da Hıristiyan temalar, daha önce görülmemiş bir icat ve gösterişle geliştirilmiştir (Elsner,2007:269). Roma ve Filistin'de ana kiliseleri yaptıran Constantin ve piskoposları, imparatorluğun doğu ve batısındaki kilise mimarisinin sonraki 1000 yıllık gelişimine yön vermiştir (Roth,2006:335). Bu ilk kiliseler pagan tapınaklarına benzetilmemesi için, fonksiyonları icabı ve eski anılardan ve sembollerden uzaklaşmak isteği ile bazilikalardan esinlenmişlerdir. Daha sonra bazilika planı evrensel olarak kullanılan kilise şeması olmuştur (Kuban,1988:70). Constantin zamanı olsun sonrası olsun inşa edilen kiliselerde bazilikal plan standart hale gelmiş, ancak yerel özellikler bu plana eklenmiştir (Koch,2008:37). Bazilikalar, dünyevi adalete bağlı adil yönetimin simgesi ve eksenli mekân organizasyonuna sahip olmasıyla da ilgilinin sunağa yönlendirilmesi açısından da gerekli etkiyi sağlamaktadır (Roth,2006:334).

Günümüzde sanat tarihçileri bazilika için, uzunlamasına, en az üç neften oluşan, orta nefin pencerelerden meydana gelen ışık katıyla yükseltildiği, uzunlamasına mekânın kısa kenarlarından birinde giriş bunun karşısında ise altarın olduğu planı tanımlamaktadır (Koch,2008:40). Erken Hıristiyan kilise mimarisini anlamak ve tanımlamak için bir anahtar niteliğinde olan bazilikal plan, giriş ve apsisin tertibi, bu inşa sisteminin yalınlığı, bu yalınlığın yinelenmesiyle de daha sonra yapılacak çok daha büyük kilise yapılarının sembolü olmuştur (Johnson,2007:280). (Şekil 3.4.).

Neflerin tonozla örtüldüğü tonozlu bazilikalar, orta nefte apsis önünde kubbe ile örtülü kubbeli bazilikalar, orta nefin apsis önünde dikine kesilerek haç biçiminin verildiği transeptli bazilikalar, bazilika plan tipindeki farklılaşma ile ortaya çıkan türlerdir (Uyan, 2008:11).

Dönemin dini işleve sahip tek yapı tipi bazilikalar değildir. Pagan dönemin rotondaları[8], merkezi planlı mozoleleri, hıristiyanlarca kullanılmaya başlanmış, çeşitli eklerle bu yapılar Hıristiyan inancının gereklerinin yerine getirilmesine uygun mekânlar

[8] Bütün yüksekliği boyunca yuvarlak merkezi planlı, çoğu kez bir kubbeyle örtülü yapı ya da yapı gövdesi.

haline dönüştürülmüşlerdir. Merkezi planlı bina olarak anılan, genellikle simetrik bir mekân düzeninin geometrik biçimli bir ana mekânı çevreleyen bu plan şeması genellikle rotondalarda kullanılmıştır (Tekeli, 1997:1486). Bu plan tipi antikçağda mezarlarda ve seyrek olarak da yuvarlak tapınaklarda kullanılmıştır. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde ve ortaçağda bazilika plan tipi tercih edilmişse de Bizans döneminde bu şemaya rastlanmaktadır (Hasol, 2008:317). Merkezi planlı yapılar; bazilika gibi yaygın olmayıp oktogon, basit sekizgen, çevre koridorlu, trikonkhos veya tetrakonkhos formlarına sahiptir (Koch, 2008:47-50).

Merkezi plan, vaftizhaneler için de kullanılmıştır, Roma'daki ilk vaftizhane olan Kateran Bazilikası Vaftizhanesi'nde kullanılan form sekizgendir (Roth,2006:335). VI. yüzyıl başında uzunlamasına bazilika, kubbeli merkezi planlı yapıyla kaynaştırılarak, kubbeli bazilikalar oluşturulmuştur (Koch,2008:41). İtalya'da bazilikal kiliseler, Doğu'da merkezi planlı kiliseler gözde olmuştur (Roth,2006:335). Gene Roma'ya gönderme ile kilise planına bazı yörelerde doğu bölümünün kuzey ve güneyine odaların eklenmesiyle T formu oluşmuştur (Koch,2008:37). Bazilikanın bu kadar hızlı yerel özellikler ve çeşitlemeler göstermesinin nedeni, bu plan tipinin Kuzey Afrika, Suriye ve Filistinde de kullanılıyor olması ve mimarların bu eski yapı planını yeni din için uygulamalarıdır (Koch,2008:36).

Hıristiyanlığın asıl yayılma alanı olan Roma İmparatorluğunun sınırları içinde ortaçağ öncesinde kilise plan şemalarında doğu ve batı arasında ortaklık söz konusuyken, Geç Antik Çağın sonunda Bizans, merkezi planlı, küçük manastır kiliselerine, haçvari, kubbeli yapılara ağırlık vermiş, Batı ise genelde bazilikal şemanın ana ilkelerine bağlı kalan yapılara yönelmiştir (Ahunbay,1997:1013). Suriye ve Kuzey Mezopotamyada ise farklı plan ve malzeme özellikleri gösteren kiliseler yapılmıştır (Koch,2008:87). Detaylarda ve süslemelerde mimari akımlardan etkilenen doğu kiliseleri klasik üslubuna temelde bağlı kalmıştır (Ahunbay,1997:1013). İmparatorluğun batısındaki bazilikalar genelde uzun ve galerisi olmayan yapılarken, doğudakiler daha kısa ve geniş olup, galerilidirler. Genelde beş nefli bazı önemli örnekler dışında bazilikalar üç nefli yapılmıştır (Koch,2008:41).

3.3. ERMENİ MİMARLIĞI

Ermeni mimarisinin tarihi, kilise tipinin gelişmesinin tarihidir. Saraylar, istihkâmlar, köprüler, kervansaraylar ve sivillere yönelik inşa faaliyetleri yapılmışsa da gerek tarihsel Ermeni coğrafyasında gerekse şimdiki Ermenistan'da bu yapılardan çok az örnek, günümüze ulaşmıştır. Bu yüzyılın başlangıcında yapılan Orta Çağ kenti Ani kazıları, bu meskenlerin eksikliğini doğrulamaktadır (Kouymjian, 1992).

Ermeni mimarlığı örnekleri, Ermenistan ile İran'ın kuzey-batısı ve Doğu Anadolu'nun belirli yörelerinde yoğunluktadır ve genelde Geç Antik ile ortaçağ zaman dilimi içinde sınırlıdır. Buna rağmen Prehistorik bina faaliyetlerinin en ilkel formlarının, malzemenin sadece taş olarak kullanıldığı zamanlara ilişkin olarak megalitleri, tarihi Hayastan'da bulabilmek mümkündür (Guzsik,2007:38).

Karni'de M.S. II. yüzyıla tarihlenen ve Roma sanatından izler taşıyan bir tapınak kalıntısı bulunmakla birlikte, bunun dışında Ermenilerin pagan kült yapıları Hıristiyanlık'ın erken dönemlerinde tümüyle tahrip edildiğinden Antik Çağ mimarlığı karanlıkta kalmaktadır (Ahunbay,1997:537). Bizans, Sasani ve İslami Yakındoğu'nun arasında sıkışıp kalan ve Yunan veya Latin dillerinden farklı bir liturjik okumaya sahip olan Ermeni tarihi coğrafyası, mimari anlamda da başka üslupların geleneksel dış hatlarını içine almamış ve böylece liminal durumunu devam ettirmiştir. Yunan, İran ve Arap saldırılarına sürekli maruz kalan bu coğrafyada Ermeni yapıcıları, anıtsal ölçekte inşa eylemine devam etmişlerdir (Maranci,2006:656).

VI. yüzyılın sonlarında ve VII. yüzyılın başlarında ulusal bir kilise mimarisi stili ortaya çıkmıştır. Bu da, Romanesk ve Gotik'ten veya daha az bilinen Etiyopya, İskandinavya ve Slav stillerinin somut olarak ortaya çıkmasından çok daha önce bir Ermeni kilise mimarisinin ortaya çıktığını göstermektedir (Kouymjian, 1992).

Ermeni mimarisi, Suriyeli Hıristiyan mimarinin, durağan bir döneme geldiği zaman dahi, çok farklı plan şemaları ve özgün bir tarzla gelişmiştir. VII. yüzyıla gelindiğinde, Ermeni mimarisi doğu Hıristiyan mimarisini etkileyecek bir konuma gelmiş ve üstün niteliklerle donanmıştır (Parsegian,1985:284). Ancak, Ermeni kiliselerinin hiçbiri Roma'daki St. Peter Kilisesi veya İstanbul'daki Ayasofya veya Avrupa'daki büyük

katedraller kadar devasa yapılar değildir. Bazı kiliseler tek başına yapılırken, bazıları da manastırların parçası olarak inşa edilmiştir. Çok sayıda kilise tipi geliştirilmiştir, bunlar dış biçimler ve iç hacimlerde büyük çeşitlilikler sağlamışlardır. Bazı tipler çevredeki Hıristiyan bölgelerine bitişik yerlerde bulunmuş ama Ermenistan'da bunların planları genellikle yerel koşullara uyumlandırılmıştır. Ermeni mimarlar tarafından, Ermenilere özgü kilise biçimleri oluşturulmuştur (Kouymjian, 1992). Ermenilerde mimari, orijinal ve kuvvetli bir sanat olarak, Hıristiyan sanatın gelişmesinde önemli faktörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğu ve batı arasında bir bağlantı sağlayan Ermeni Kilise mimarisi, her zaman yeni tipler, yeni yapısal metotlar ve önemli etkiler yaratmıştır (Nersessian,1945:83).

İlk kiliselerin tiplerindeki büyük farklılıklara rağmen Ermeni mimarisi, bir dizi ortak nitelik ve materyalin kombinasyonuyla ayrı bir stile ulaşmıştır. Bütün Ermeni kiliseleri tümüyle taştan yapılmıştır. Kereste, az bulunuyor olması yüzünden Ortaçağ Ermenistan'ında kullanılmamıştır. Ermeni kiliselerinin ikinci özelliği tavanların genelde tonozlu olmasıdır. Basit düz tavanlar yapmak için kereste bulunmadığından taş kullanılmış, ağırlığı taşımak için bunlar tonozlar halinde düzenlenmiştir. Böylece ağırlık, sağlam taş duvarlara yönlendirilmiştir. Bu yüzden, yukarıdan gelen basınca dayanabilmesi için önceleri kalın duvarlı ve az sayıda ve küçük açıklıkları olan binalar yapılmıştır (Kouymjian, 1992).

Üçüncü olarak, Ermeni kiliselerinde kubbe tercihi kendini çok erken göstermiştir. VI. yüzyıla gelindiğinde, kubbesiz bir kilise düşünülemezdi. Bu binalar, genellikle küçüktür, ama çoğunlukla tepe üzerinde inşa edildiklerinde katı kütleleriyle algılanabilmişlerdir. Kubbe, yüksek bir poligonal veya silindirik olarak yükseltilmiştir ve piramit biçiminde veya koni biçiminde bir çatıyla örtülmüştür. Kubbeye öncelik verilmesi, mimarları merkezî olarak planlanmış binalar düşünmeye zorlamıştır (Nersessian,1945:63). Nitekim Mezopotamya'da görülen en erken kilise olan Nusaybin'deki St.James Kilisesinde kubbe kullanımının etkilerini görmek mümkündür (Nersessian,1945:58).

Dördüncü olarak, karmaşık ama simetrik iç mekânlar grubunun tonozlarını ve kubbelerini örtmek zorunda olduklarından tavanlar çok parçalı düşünülmüştür (Kouymjian, 1992).

3.3.1. Ermeni Kilise Mimarisinin Formları

Erken Hıristiyan mimarlığının kilise binası için seçtiği yapı tiplerinin erken modelleri, pagan Roma mimarlığında saptanabilmektedir. Dolayısıyla bütün Erken Hıristiyan kilise mimarisi için "alıntı yapı tipi" geçerlidir. Günümüze kadar gelebilen erken Ermeni anıtlarının büyük bölümünün kökeninde de Erken Hıristiyan dünyasının alıntı dinsel modelleri yatmaktadır (Ahunbay,1997:538). Özellikle birleşmekte olan her şeyin ortaya çıktığı ve bitmediği bir birimi temsil ettiği için İran kökenli Ateş Tapınağı ya da M.Ö. 3000 yıllarında inşa edilmiş Ur'daki kutsal bölgelerdeki tapınaklara benzer merkezi yapı modelleri Ermeni mimarlar için her zaman örnek olmuştur (Strzygowski, 1918:342-462). Ancak, erken dönemde birçok yeniliklerin oluşu ve birçok mimarî denemelerin eşzamanlı olarak yapılmasıyla, Ermeni yapılarının tarihsel gelişimini tümüyle çizgisel bir hat üzerinde izlemek mümkün olmamıştır (Kouymjian, 1992).

Ermeni mimarlığı ve özellikle kökeninin incelenmesi, tarihleme sorunlarından dolayı zor olsa da Strzygowski (1918)'nin Ermenilere özgü kilise türlerini katalog haline getirmesiyle Ermeni mimarisinin örnekleri arasındaki korelasyonlar tanımlanmıştır. Josef Strzygowski (1918:70-71)'de Kilise formlarını; nişle payandalandırılmış kubbeli kiliseler; dört, altı veya sekiz apsisli dairesel kiliseler; beşik tonozlu ve bir ya da üç nefe sahip uzunlamasına kiliseler; kubbeli kiliseler; üç apsisli, bir ya da üç nefli, nişsiz ya da kubbeli bazilikalar olarak sınıflandırmıştır. Kubbe, Ermeni kilise mimarisinde "temel değer" olarak yorumlanan bir unsur olmuştur (Strzygowski,1918:544). Kubbeli haç planlı kilise tipi ise ilk olarak Ermenistan'da ortaya çıkmış ve Hıristiyan dünyasında yaygın bir tür haline gelirek doğuyu batıya bağlayan bir köprü olmuştur (Marquand,2015:21).

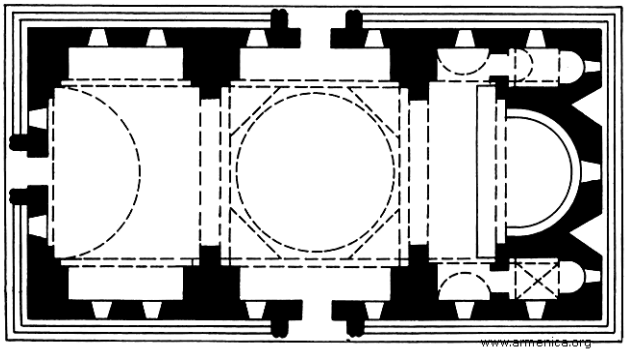
Kouymjian (1992) 'a göre ise Ermeni mimarisinde ortak olan stilistik benzerlikler ile Ermenilerin kendilerine özgü oluşturdukları plan tiplerinin oluşturduğu Ermeni kilise mimarisi formları, bazilika ve tek nefli kilise, kubbeli bazilika ve kubbeli tek nefli kilise, merkezî plan, nişle payandırılmış kare plan, hripsime tipi, dairesel plan ve jamatunlardır. Anı kiliseleri ise, bu formların oluşturulmasında öncül bir mekân olarak tanımlamak mümkündür.

3.3.1.1 Anı Kiliseler

Cenazeyle ilgili mimarinin gelişmesine eşlik eden ölü (özellikle şehitler-martyrs) tapınmacılığı ve saygısının önemli bir adet ve simgesel yönü olduğundan, erken yüzyıllardan itibaren mimari formların canlandırılmasında temel rol oynamıştır. Erken Ortaçağ'da Ermeni anı kilise mimarisi, önce Urartular'dan temel alınan ifadelerin bir sahası, daha sonra Roma-Helenistik ve Mezopotamya özellikle Suriyeli geleneklerinden alınmış olsa da V. veya VII. yüzyıllarda kendi özel karakterini yaratmayı başarmıştır. XIII. yüzyılın başlangıcında anı kiliseleri, kendi bölgelerinin zihinsel merkezleri ve üniversiteleri sayılabilecek bazı önemli manastırların bünyesinde açıkça görünmeye başlamıştır (Shahinian, 1999: 72-73).

3.3.1.2. Bazilika ve Tek Nefli Kilise

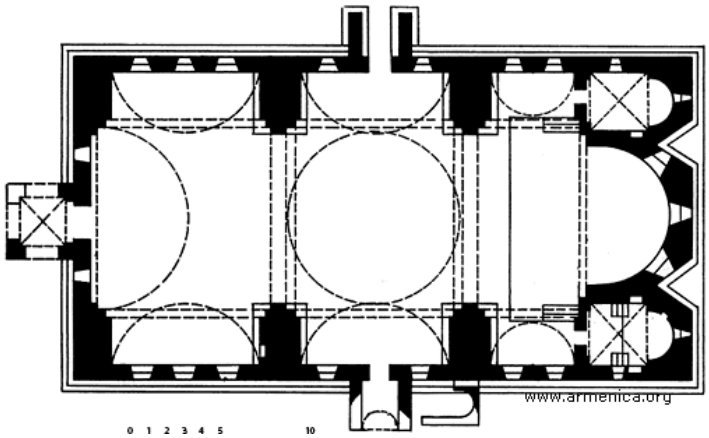
Erken Hıristiyan mimarlığının cemaat kiliseleri için seçmiş olduğu ve Kilise binasının mimari ilkeleri, Ermeni mimarlığına, din ve kültür açısından yakın ilişki içinde bulunduğu Suriye ve Anadolu yoluyla, erken bir tarihte girmiş olmalıdır (Ahunbay,1997:538). En erken günümüze kadar gelen Ermeni anıtları, V. ve VI. yüzyıllara aittir ve bunlar birçoğu, kubbeler olmadan, bazilikal formdaki tonozlu binalar olup, Küçük Asya ve Mezopotamya'da görülebilmektedir (Nersessian,1945:59). Bunların hepsinin üç nefi vardır. Bunun tek nefli olan daha basit bir varyantı da bulunmaktadır. IV. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar bu tek nefli kiliselerden çok sayıda inşa edilmiştir. Bunların bazı türlerinde liturjik amaçlarla apsisin bitişiğinde bir oda ve bazen bir tarafta kapalı bir sundurma bulunmaktadır. Apsisin yan taraflarına eklenmiş iki oda olduğu durumda apsis artık dışa taşkın değildir (Kouymjian, 1992).

Şekil 3.5. Tek Nefli Bazilikal Planlı Ptghavank Kilisesi Planı (URL-5)

3.3.1.3 Kubbeli Bazilika ve Kubbeli Tek Nefli Kilise

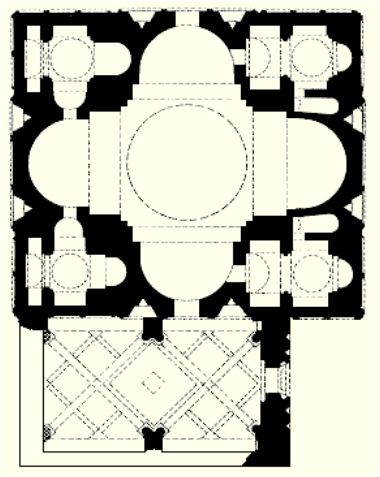
Ermenilerin tonoz ve kubbe düşkünlüğü sonucunda, hem tek nefli kilise hem de üç nefli bazilika, naosun odak noktası olduğu kubbeli bir yapıya dönüşmüştür. Bu tipin, erken dönem esnasında Ermenistan'da çok yaygın olduğu, VII. yüzyıldan önce de bilindiği düşünülmektedir. Ermeni mimarlarının, kubbenin inşasıyla ilgilenmesinde, İran ve Bizans ile yakın ilişki geliştirmelerinin payı büyüktür (Nersessian,1945:61). V. ve VI. yüzyılların kuvvetli Suriyeli ve Yunan etkisi yüzünden, ulusal tarzı haline gelen tonozlu ve kubbesiz bazilikaların inşasından vazgeçilmiştir. Ancak, kubbeli bazilikanın daha erken örnekleri nadir olduğundan Ermeni mimarisinin karakteristik formu olarak kubbeli kiliseye VII. yüzyılla başlamak, tarihsel açıdan daha doğru olmaktadır (Nersessian,1945:64).

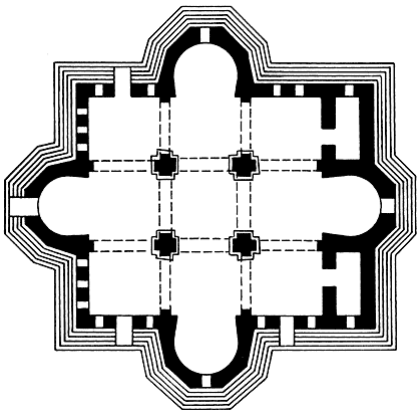

Şekil 3.6. Kubbeli Tek Nefli Bazilikal Plan (URL-6)

3.3.1.4. Merkezî Plan

VI. ve VII. yüzyıllarda ve belki de V. yüzyılın sonlarında Etchmiadzin'in rekonstrüksiyonu sırasında gerçek anlamda merkezî olarak planlanmış kubbeli kiliseler inşa edilmiştir. Bu kiliseler yonca formunda olup, dıştan Yunan Haçı görünümündedir (Kouymjian, 1992).

Şekil 3.7. Havariler Kilisesi (URL-7). **Şekil 3.8.** Ecmiyazin Kilisesi (URL-8).

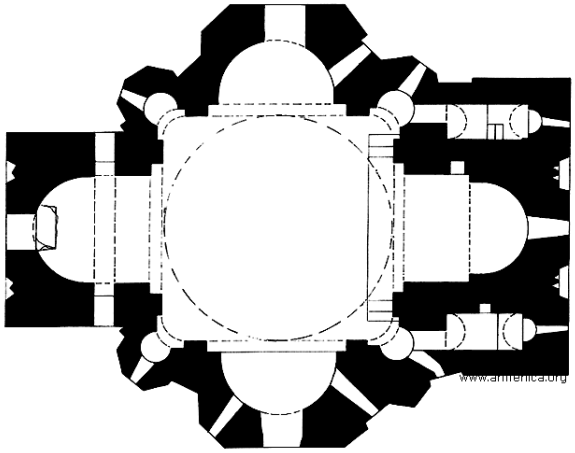
3.3.1.5 Nişle Payandalanmış Kare Plan

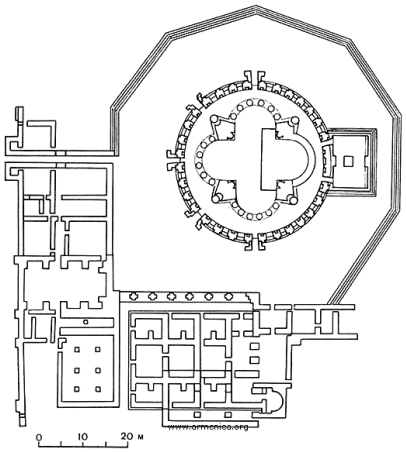
Dört yapraklının bir diğer varyantı, Josef Strzygowski'nin "nişle payandalanmış kare plan" dediği tarzdır. Bu formun dört apsisi vardır. Bu apsisler kare biçimindeki dört duvarın herbirinin ortasından taşıntı yapmaktadır. Merkezî olarak yerleştirilmiş olan kubbenin ağırlığı bu dört taşıntı yapan ve duvarları payanda ile sağlamlaştıran nişler tarafından absorbe edilmektedir. Bu tarzdaki bütün kiliselerde bemaya eklenmiş bir çift oda bulunmaktadır (Kouymjian, 1992). (Şekil 3.8).

3.3.1.6 Hripsime Tipi

Ermenilere özgü olan bu tip, adını kendi tipinin en ünlü örneği olan St. Hripsime Kilisesi'nden almıştır. Bu örnek söz konusu mimari tarz için bir başlangıçtan ziyade oldukça ileri bir gelişim safhasını göstermektedir. Hripsime tipinin temel planı içten dört-yapraklı yoncadır, yani iç apsisler dört yapraklı bir yonca oluşturacak şekilde birleşmişlerdir. Bu apsislerin kesişiminde köşelerin her birinde derin dairesel (üç çeyrek silindir) nişler vardır. Bu nişler, dört apsisle birlikte bir sekizgen taban oluşturur ve bu taban yüksek bir silindirik kasnağı desteklemektedir. Kasnak, kubbe ile taçlandırılmıştır. Köşe nişlerinin ötesinde dört oda vardır. Bu oldukça simetrik plan, sütunlar veya payeler tarafından engel olunmaksızın orantısal olarak daha büyük bir iç mekânın yaratılmasına izin verir. Ne var ki, bu karmaşık iç mekân masif taş duvarlarla çevrili olduğu için, yapının

dışı genellikle içinin kontürünü yansıtmamaktadır. Kubbeyi destekleyen yüksek kasnakta, büyük merkezî mekâna ışığın girebilmesi için pencereler açılmıştır; diğer duvarlardaki pencereler görece olarak küçüktür (Kouymjian, 1992).

Şekil 3.9. Ahtamar Kilisesi (URL-9) **Şekil 3.10.** Zvartnoz Kilisesi (URL-10).

3.3.1.7. Dairesel Plan

Merkezî plandaki nihai tasarım kusursuz bir biçimde dairesel kilisedir. VII. Yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır (Kouymjian, 1992). (Şekil 3.10).

3.3.1.8 Jamatun

VII. yüzyılın ortasına gelindiğinde Ermeni mimarisi temel biçimlerinin çoğunu geliştirmiş olsa da yeni geliştirilen tek istisna Ermenice'de "gavit" veya "jamatun" denen bu birimi (Kouymjian, 1992), genellikle manastır kiliselerinin batı cephelerine sonradan büyük bir salon şeklinde eklenen ve kiliselerden daha büyük mekânlara sahip olan, içinde din adamlan, zenginler ve soylu idarecilerin mezarlarının bulunduğu, zaman zaman eğitim amaçlı kullanılan, içinde sosyal ve dini konular hakkında toplantılar yapılan, kiliselerde yer kalmadığı zamanlarda toplanılıp dua edilen, yarı dini yarı sivil işlevli mekânlar olarak tanımlamak mümkündür (Karaca,2004:51).

4. ARAŞTIRMA BULGULARI

4.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Ermeni Kiliseleri

Dicle ve Fırat tarafından sulanan geniş vadiye, Yunanlılar "nehirler arasındaki toprak" anlamına gelen Mezopotamya demektedirler (Roth,2006:220). Mezopotamya, neolitik çağda farklı yerlerde taşkınlarla yaydıkları, verimli topraklarla zenginleştirdikleri ovalarla, birçok uygarlığın yeşerdiği ve egemen olduğu odak durumundadır. Yapı eyleminden mimarlık eylemine ve kentsel kurguya yönelişi örnekleyen bir çok ilke ev sahipliği yapmıştır (İzgi,1999:46). M.Ö. 6000'den itibaren ilkel köyler, M.Ö. 3500'den itibaren de kentler kurulmuştur (Roth,2006:220). İlk üretime geçiş aşamasında Güneydoğu Anadolu'daki merkezler arasında bir kültür birliğinin varlığı, Diyarbakır ili ve ilçelerindeki yerleşimlerin yanısıra Urfa gibi komşu illerde de yapılan araştırmalar sonucu kanıtlanmış olup bölgede gelişmiş mimari, sanatsal beğeni ve karmaşık dinsel yaşama sahip toplulukların köklü ve kendine özgü bir yapıya sahip olduğu görülmektedir (Soyukaya,1999:37).

Arap coğrafyacıları, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan Yukarı Mezopotamya'ya, El Cezire demektedirler (Demir,2008:21, 5 no'lu dipnot.). Irak, Suriye ve Güney Anadolu üçgeni arasında kalan ve Dicle ile Fırat'ın sularıyla zenginleşerek ziraata elverişli, bereketli topraklara sahip olan El Cezîre bölgesi, doğusunda Doğu Anadolu; batısında Suriye; kuzey batısında Ayıntab (Gaziantep), Ma'aş (Kahramanmaraş); kuzeyinde Malatya, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Ruha (Şanlıurfa), Amid (Diyarbakır); güneyinde ise Irak'ın bulunduğu bölge olarak da ifade edilmektedir. (Koyuncu,2008:132).

Müslüman Anadolu'ya dair bilinenler Bizans tarihçileri ile bazı Müslüman vakanüvislerin verebildikleri kısmi bilgilerden ibarettir. Bu bilgilere göre Anadolu Mezopotamyasında, Bizans ve Sasaniler arasında çatışmaların VII. yüzyılın başlarında Anadolu'nun İslamlaşma sürecinden evvel başlamıştır (Bahadır,2011:114).

Halife Hz. Ömer tarafından Şam ordusu komutanlığına getirilen İyâz Bin Ğanem, 639 yılı içinde El Cezire üzerine gönderilmiştir. Suriye'de bulunan Arap ordularının 639 yılında kuzeye doğru saldırıya geçmeleriyle aralarında Edessa'nın da bulunduğu Harran, Nusaybin, Mardin ve Diyarbakır gibi birçok şehir Araplar'ın hâkimiyetine girmiştir. İslam Devleti'nin kontrolüne geçmesiyle birlikte, Arapların El Cezîre diye adlandırdıkları Kuzey

Mezopotamya[9], idari açıdan Hums'a bağlanmıştır. Fakat bununla birlikte Er-Ruha, Diyar-ı Mudar olarak adlandırılan bölgenin merkezi haline getirilmiştir (Şahinalp 2005b:111). İyaz b. Ganem'in El-Cezîre halklarıyla yaptığı anlaşma şartları içersinde, mevcut kiliselerin yıkılmamasının yanında yeni kilise inşâ edemeyecekleri, açıkça çan çalmayacakları ve haçlarını açıkta taşımayacakları da yer almaktadır (Koyuncu,2008:135-136).

Stratejik önemi haiz olmasının yanında, Asya ve Avrupa'yı birbirlerine bağlayan bir geçiş noktası olduğundan, Abbasi hilafetinin hizmetinde bulunan Selçuklular, Eyyubîler, Akkoyunlular ve Karakoyunlular, Safevîler'in eline geçmiş, 1514 yılında da Şah İsmail'in Çaldıran'da yenilgiye uğramasıyla Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı döneminde yapılan idari düzenlemelerde, Doğu ve Güneydoğu'nun coğrafi konumu, siyasi ve sosyal yapısı dikkate alınmak suretiyle, burada daha özerk bir sistem uygulanmıştır (Demir,2007).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Cumhuriyetten önce uygulanan daha geniş ölçekli eyalet/vilayet sistemi ile yönetilmekte olup, eyaletler; sancak (liva), kaza, nahiye ve köylerden oluşmakta ve sancaklar bugünkü illere denk gelmektedir. Cumhuriyet öncesinde bölgede iki önemli eyalet yapısı bulunmaktadır. Bunlar, Diyarbekir ve Halep eyaletleridir. Bölgenin büyük bir kısmı bu iki eyalete bağlıdır. 1914 yılına kadar, Gaziantep (Ayıntap), Kilis ve Şanlıurfa Halep Vilayeti'ne; Mardin ve Diyarbakır ile bugünkü Şırnak ve Batman illeri Diyarbekir Vilayeti'ne bağlıdır. 1914 yılında ise, Urfa bağımsız bir vilayete dönüştürülmüştür. (Karpat, 2003:170-220'dan akt. Yıldız ve Bayram,2008:305).

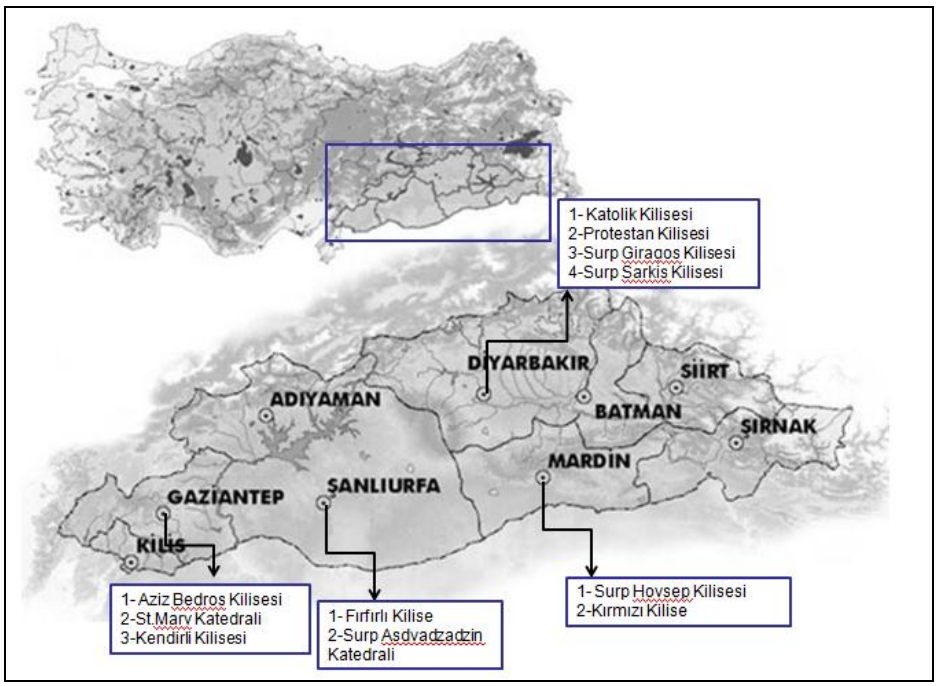
Günümüz Türkiye'sinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Güneydoğu Toros Dağlarının Anadolu'da dışbükey kıvrım yaptığı alanın güney kesimi ile Suriye sınırı arasında yer alan bölgeyi ifade etmektedir. 57.000 km2 lik yüzölçümü ile Türkiye'nin en küçük bölgesidir (Atalay ve Mortan,2003:363). Güneydoğu Anadolu'da uzun süren yazların sıcak ve kurak geçmesi sebebiyle, yerleşme dokuları sıkışık ve içe dönük oluşmuştur (Aru,1998:23). Bu durum, grift ve yoğun olan ilginç doku örnekleri oluşmasına sebep olmuştur (Aru,1998:171). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Mardin'den Gazintep'e

[9] Araplar, Yukarı Mezopotamya'yı burada oturan kabilelere göre; Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rabia ve Diyar-ı Bekr olmak üzere üç kısma ayırdılar. Bunlardan Elcezire de denilen Diyâr-ı Mudar'ın merkezi Harran, diğer kentleri ise Amid (Diyârbakır), Mardin ve Ezgen'dir. Diyâr-ı Rabia'nın merkezi Nusaybin, diğer kentleri ise Sincar, Ra's el-Ayn (Ceylanpınar), Beled, Dârâ, Habur, Cizre'dir (Tekin,2002:179).

kadar uzanan bölge kentlerinde gölgeli dar sokaklar, organik anlayışla düzenlenmiştir (Aru,1998:113).

Çalışma alanı, XIX. yy sonuna kadar Ermeni nüfusun yoğunlukta olduğu Gaziantep, Şanlıurfa, Mardin ve Diyarbakır il merkezlerindeki, Ermeni Kiliseleridir.

Kiliseler için, alan çalışması olarak belirlenen dört ildeki Ermeni Kiliseleri, batıdan doğuya doğru sıralanan illerin tanıtımı yapıldıktan sonra, bu illerde bulunan kiliseler ile ilgili bilgiler aktarılmaktadır.

Şekil 4.1. İnceleme alanı ve eser adları.

4.1.1. Gaziantep İli Ermeni Kiliseleri

Güneydoğu Anadolu'nun en büyük il merkezlerinden biri olup, Fırat Nehri'ne karışan Sacur Çayı'nın üzerinde, Halep'in kuzeyinden yukarı uzanan yaylanın merkezi mevkiinde kurulu kentin (Özdeğer, 1996:466); ilk kurulduğu yer, bugünkü Dulûkbaba köyünün olduğu mevkidir. Antik devirlerde iktisadî ve siyasî faaliyetlerin yoğun bir şekilde sürdüğü, Kuzey Suriye ile Mezopotamya'yı, İç Anadolu'ya bağlayan yolların geçtiği Dulûk Şehri, Kommegena Bölgesi'nin sınırları içinde yer almaktadır (Tiryaki,2006:2). Gaziantep ve çevresi Akdeniz ile Mezopotamya arasındaki konumu sayesinde her dönem önemini korumuştur. Bu nedenle Taş Çağı'ndan günümüze kadar

kesintisiz olarak yerleşim yeri olmuştur. Yapılan araştırmalarda tarihöncesi çağlara ait yaklaşık 120 farklı arkeolojik yerleşim yeri tespit edilmiştir (Güneydoğu Anadolu Rehberi, 2007:154).

Hitit, Asur, Makedon, Roma ve Bizans uygarlıklarının görüldüğü kentte Dülük yakınlarında bir kale yapılmış ve burası Gaziantep adıyla anılan şehrin ilk çekirdeğini oluşturmuştur (Eroğlu ve ark.2007:26). Roma döneminde yöre kültüründeki en önemli değişiklik, Hz. İsa'nın havarilerinden Aziz Yuhanna'nın bu bölgeye yerleşmesi ve Hıristiyanlığın yayılması olmuştur (Kınık, 1997:646).

Gaziantep ve çevresindeki Bizans hâkimiyeti, Hz. Ömer'in halifeliği döneminde, İyaz bin Ganem komutanlığında İslam ordularının bölgeyi ele geçirmesiyle sona ermiş, 639 yılında yöre halkı Müslümanlığı kabul etmiştir (Özdeğer, 1996:466). Yöre halkının bir bölümü bu dönemde İslam dinini benimserken, bir kısmı da Hıristiyanlık din ve kültürünü sürdürmüştür. 1084'te Gaziantep bölgesi Süleyman Şah'ın idaresine geçmiştir (Kınık, 1997:646). Bir müddet Suriye Selçuklularının hâkimiyetinde kalan Gaziantep, 1098'den itibaren Haçlı idaresine girmiştir. Yaklaşık 50 yıl sonra Haçlıların elinden alınan bölgede tekrar Selçuklu hâkimiyeti kurulmuştur (Eroğlu ve ark.2007:27). Bu sırada kent ve çevresinin büyük bir bölümünün Hıristiyan oldukları anlaşılmaktadır (Kuban,2010:125). Ardından Eyyübi egemenliği ve arkasından Moğol istilası meydana gelmiştir (Eroğlu ve ark.2007:27). 1258'de Moğollarla beraber hareket eden Kilikya Kralı şehirdeki kiliseleri korumuş olmalıdır. (Kuban,2010:128). 1260'da Gaziantep'te Memluk idaresi kurulmuştur (Eroğlu ve ark.2007:27). Kent, Mısır Memlukleri döneminde "Küçük Buhara" olarak anılmış ve önemli bir kültür sanat merkezi olmuştur (Kınık, 1997:646). Yine de Gaziantep, Eyyubiler'in ve Mısırlıların elinde kaldığı dönemden, Moğollar tarafından istila edilinceye kadar Şanlıurfa ve Diyarbakır'a göre ikinci derecede bir merkez olmuştur (Kuban,2010:127).

1516'da Halep, Antakya ve civar bölgelerinde olduğu gibi Gaziantep de Osmanlı idaresi altına alınmıştır (Eroğlu ve ark.2007:27). Osmanlı idaresi altında, kentte önemli bir değişiklik yaşanmamıştır (Özdeğer, 1996:467).

Başlangıçta Arap Vilayeti içinde yer alan Gaziantep, XVII. yüzyılda Halep Vilayeti'ne bağlanmış, XIX. yüzyıl başlarında kısa bir süre Maraş Eyaleti'ne bağlı bir sancak olmuştur (Çukurova, 2003). Katip Çelebi'ye göre Maraş Eyaleti'nin tümü, Küçük

Ermenistan olarak anılan Şam'ın bir parçasıdır (Canbakal, 2007:22). Tanzimat döneminde tekrar Halep Eyaleti'ne bağlandığında, 1864 Vilayet Nizamnamesi sonrası, Gaziantep, Eyaletin ikinci büyük kazası durumuna gelmiştir (Çukurova, 2003) ve gezginlerin aktardığı kadarıyla Halep'in kuzeyinde olduğu gibi Gaziantep'te de Hıristiyanların tümü Ermeni cemaati mensubudurlar (Canbakal, 2007:34).

Anadolu'da, tarihi M.Ö. 4000 yıllarına kadar uzanan en eski yerleşim bölgelerinden biri olan Gaziantep'te, ilk yerleşmeler kale civarında olmuş, ilk yerleşimden sonra ortaya çıkan kent dokusu ise genellikle dinsel yapılar etrafında gelişmiştir (Dik, 2006:9). M.S. 1000 ile Ayıntab'ın Osmanlı hakimiyetine girdiği M.S. 1516 yılları arası olan beylikler döneminde şehrin morfolojik yapısını etkileyen etmenler camiler ve şehir içindeki konumlarıyken, Osmanlı döneminde özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısı şehir dokusunun oluşumunda, Osmanlı iskan politikaları gereği şehre göç eden Türk boyları ve gayrimüslimlerin (Ermeniler ve diğerleri) şehrin farklı mahallelerine yerleşmesi, içme suyunun topografyaya bağlı olarak dağıtımı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan mekansal oluşumlar, ticari işlevler olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise gayrı Müslimler şehirsel yapılanmayı yönlendiren önemli bir unsur haline gelmiştir (Yüce,2010:14). Ancak, kentin gelişimi ile ilgili olarak kesin yargılar çıkarılamamaktadır. Çünkü XIII. yüzyıla tarihlenen Ömeriye Camisi dışında tarihi belli olan yapıların en eskisi XV. yüzyıla aittir (Kuban,2010:130). Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye ile ortak bölgesel kent karakterini koruyarak Gaziantep, kalesinin ortaçağa uzanan yapısı dışında, anıtları ile oldukça yenilenmiş bir kenttir. Fakat bu yenilenme, Genel olarak mimari özellikler eski kent sınırları içinde korunmuş olsa da (Kuban,2010:139), Gaziantep anıtlarının hemen hepsi XIX. ve XX. yüzyılda yenilenmiştir. Bu yapıların genellikle plan özelliklerini korudukları söylenebilirse de bugünkü mimarileriyle özgün yapılarını ne kadar koruduğu belirsizdir (Kuban,2010:151).

V. yüzyılda Gaziantepte Ermenilerin yaşamakta olup, X. Yy da bölgeye tamamıyla yerleşmişlerdir (Kévorkian ve Paboudjian,2013:323). Osmanlı idaresi altında ise Gayrımüslim nüfusun azlığıyla çevre illerden ayrılan Ayntâb'ın; gayrımüslim nüfusun tümü Hıristiyan Ermenilerden oluşmakta, bu yönüyle de, çevresindeki nüfusu dinsel bakımdan daha çeşitli olan sancaklardan farklı olarak daha heterojen bir yapı arzetmektedir. Doğu ve güneyindeki sancaklarda küçük Yahudi toplulukları ve daha büyük

bir Hıristiyan nüfus bulunmakta, daha doğuya gidildikçe gerek Ermeni, gerekse Yahudi nüfusu büyümektedir (Peirce,2007:58). Ancak, XVII. yüzyılda nüfusu çok büyük olmayan Ermeni cemaati, önceki yüzyıllardaki nüfusu daha da küçük olmuştur. Hatta XVI. yüzyıl'a ait kanunnamelerde gayrımüslimlere ilişkin hiçbir koda rastlanmamaktadır. Ancak, XVI. yüzyıl'da muhtemelen bugün Şehreküstü olarak anılan bölgede, Ermeniyan adlı bir mahalle mevcuttur (Canbakal, 2007:35). Gaziantep'te yaşayan halkın farklı dinlere mensup olması, kent içinde farklı dinlere ait yapıların oluşmasını sağlamıştır. XX. yy. da kentin kale ve çevresini içeren doğu kısımları Türk, batı kesimleri ise Ermeni mahalleleridir (Gül,2005:35)

Mahalle konumlarını incelediğimizde Müslüman kesim kale çevresindeki düz bölgede, Hıristiyan kesim ise kent içinde oluşmuş küçük tepeciklerde konumlanmıştır. St. Mary kilisesinin bulunduğu Tepebaşı, Ermeni mahallesi olarak bilinen Kayacık (Bey) mahalleleri bu durumu örneklemektedir (Gül,2005:45).Vilayet Salnameleri incelendiğinde; 1868'de, 1883'de ve II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde de Ermeniler, genellikle kentin ikinci büyük nüfusu olmakla birlikte, savaşlar ve bu savaşların sonucu olan yoğun nüfus hareketlerinden dolayı, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında, Gaziantep nüfusunun çok istikrarsız bir seyir izlediği görülmektedir. Halep Salnamelerine göre, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Gaziantep'te nüfus dağılımı incelendiğinde; okulların bulunduğu semtlerden de anlaşılacağı üzere, Gaziantep Ermenileri daha çok kentin batısındaki Akyol, Kayacık, Eyüboğlu ve Çukur Mahallesi'nde oturmaktadırlar.

Topluluklar	Yıllar						
	1891	1895	1899	1900	1902	1904	1906
İslam	65.398	68.013	67.514	68.531	69.032	68.095	69.920
Ermeni Katolik	307	329	334	383	349	344	477
Ermeni Gregoryen	11.703	11.533	12.789	12.342	11.798	11.921	13.902
Ermeni Protestan	3.318	3.528	3.686	3.766	3.871	3.945	4.584

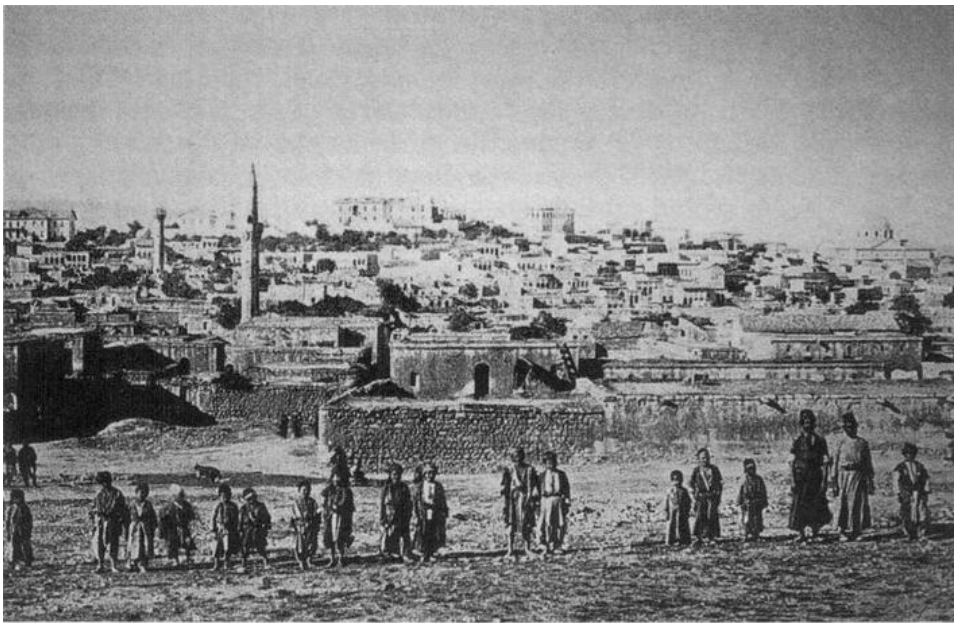
Tablo 4.1. Vilayet Salnamelerine göre Gaziantep nüfusu (Güllü,2009:31-34).

Topluluklar	Yves Ternon*	Sarafian*	Shaw*	Cuinet**	Jackson**	Kemal Karpat**	Genel Kurmay Arşivi**
İslam	43000	50000	89769	65085	-	89769	79059
Ermeni Katolik	32000	30000	14466	21903	24000	393	388
Ermeni Gregoryen						14466	14107
Ermeni Protestan						4635	4544

Tablo 4.2. Seyyahlara göre Gaziantep nüfusu (*Pekdoğan,2003; **Güllü,2009:34-35).

1871'de Haleb Vilâyeti Salnamesi'ne göre Antep kazasında toplam 9742 hanede 47.599'u müslüman, 9833'ü hıristiyan, 544'ü Musevî olmak üzere 57.976 kişi yaşıyordu. 1889'da bu nüfus 81.040, 1899'da ise 85.053 oldu. Cuinet, XIX. yüzyıl sonunda Antep kazasının nüfusunu 65.085'i müslüman olmak üzere 86.988 olarak verir (Özdeğer,1996:469). Nüfus verilerinden anlaşılacağı üzere, Gaziantepte Müslüman nüfusa göre daha az sayıda ermeni nüfus bulunmakta olup, Ermeniler arasında gregoryen cemaatine mensup kişi sayısı daha fazladır.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren giderek artan bir ekonomik güce kavuşan Ermeniler şehirde hem ekonomik hem de eğitim etkinliklerinin ve yapılarının artmasına neden olmuşlardır (Yüce,2010:15). Bunun mimariye yansıması ise bugün Kurtuluş Camisi olan Meryem Ana Kilisesi (1873-1892) ile Anadolu Turizm Ticaret Meslek Lisesi olan Kendirli Kilisesi(1898) başta olmak üzere, dönemin inşa edilen eğitim yapılarında ve konutlarında rahatlıkla izlenmektedir (Akpolat,2003:117). XIX. yüzyılın ikinci yarısından, yüzyıl sonuna kadar ekonominin gelişmesinde büyük payı olan Ermenilerin inşa ettirdiği çok sayıda ticaret ve okul binaları ile de şehrin mimari gelişimine katkıda bulunmuşlardır (Durma,2015:56). XX. yüzyıl başında savaşın yarattığı ekonomik çöküntü ve Ermenilerin şehri terk etmek zorunda kalmaları şehrin fiziksel olarak gelişmesini engellemiştir (Yüce,2010:16).

F.4.1. XIX. yüzyılın son yıllarında Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve çevresindeki yerleşimler (Yüce,2010:19).

Ermeni sözlü geleneklerine göre Şeyh Fetullah Camisi, Elias/Surp Ağya adlı bir kilise'nin temeli üzerine inşa edilmiştir (Canbakal, 2007:36, 64 no'lu dipnot). Mahkeme kayıtlarına göre, XVIII. yüzyıl ilk yarısında kadı tarafından tamirine izin verilen bir kilise bulunmaktadır. Bu kilisenin dışında, şehirde başka bir kilisenin olup olmadığı hakkında, başka bir bilgi bulunmamaktadır. Ayıntab'daki Ermenilerin rnarhassas (keşişi) Bagos V. Bânî (veya Yânı) ve cemaatten bazı kimseler 1704 yılında mahkemeye başvurmak suretiyle, kiliselerinin tavanının yıkılmaya yüz tuttuğunu ifade ederek tamiri için izin istemişlerdir. Bunun üzerine mahkeme tarafından görevlendirilen eski mimarbaşı ile yapı işleriyle meşgul olan esnaftan oluşan bir heyet, kiliseye giderek inceleme yapmış ve burasının tamire muhtaç olduğunu belirtmişlerdir. Bunun üzerine Ayntab Naibi (kadısı) de kiliseye tamir izni vermiştir (Çınar, 2000:36).

Antep'te Ermenilere ait 5 dini yapıdan 3 ü Protestan Ermenilere aitti (Kevorkian ve Paboudjian,2013:324). Antep'te Protestanlara ait ilk kilise ise Amerikan Protestan misyoner Azariah Smith'in desteğiyle 1848 yılında kurulmuştur. 1855 yılında ülkedeki en büyük Protestan kilisesi binasına taşınan ve Kayacık Kilisesi adıyla bilinen kilisede kızlar ve erkekler için birer ilkokul ve ortaokul bulunmaktadır. Kilise bilahare sinema olarak kullanılmışsa da sonraki yıllarda yangın geçirerek yok olmuştur (Durma,2015:58).

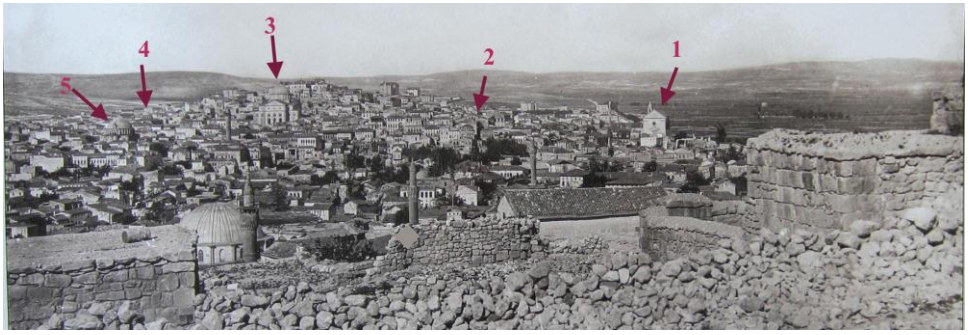
Anglikan mezhebine mensup Ermeniler tarafından XIX. yy.da yapıldığı tahmin edilen Anglikan Kilisesi ise bugün mevcut değildir. 1918 yılında kilisenin cemaati kalmadığı için kapatılmıştır (Gül,2005:67-68).

F.4.2. Protestan (Hayık) Kilisesi (Cephanecigil,2015:137).

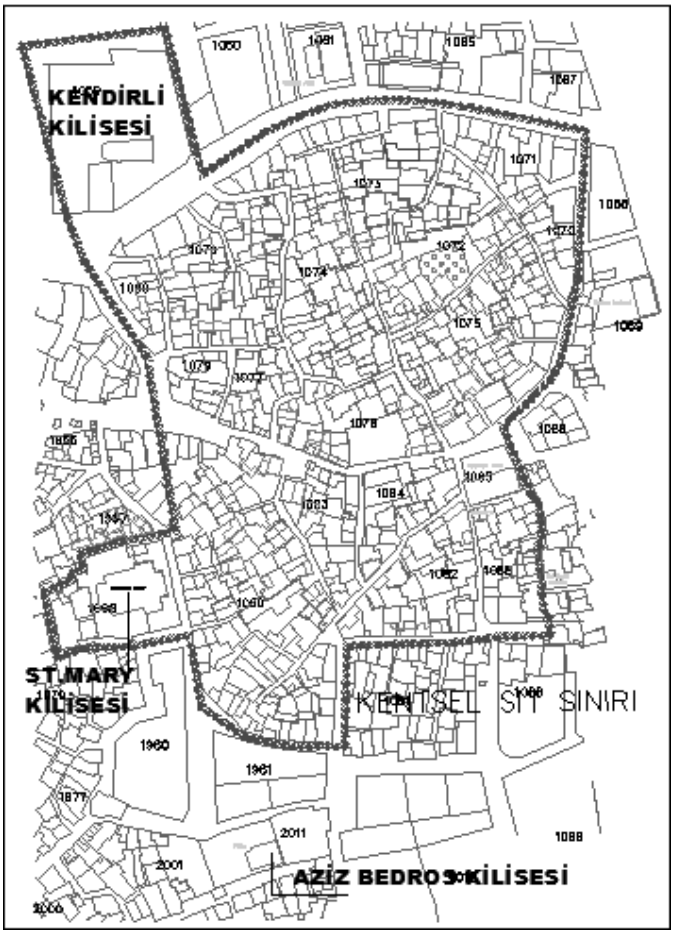

F.4.3. Anglikan Kilisesi (Cephanecigil,2015:138)

F.4.4. 1. Kendirli Kilisesi 2. 1. Protestan Kilisesi 3.St. Mary Kilisesi 4. 2. Protestan Kilisesi 5. Anglikan Kilisesi (Cephanecigil,2015:139)

Bu sebeplerle yöredeki kilise adedine ilişkin bilgiye sahip olmak oldukça güç görünmektedir. Günümüzde tespit edilebilen Kiliseler; Kurtuluş Cami olarak adlandırılan St. Mary Kilisesi, Ömer Ersoy Kültür Merkezi olarak kullanılan Surp Bedros Kilisesi ve Öğretmenevi Lokali olarak kullanılan Kendirli Kilisesi'dir (Şekil 4.2.).

Şekil 4.2. Kiliselerin şehir içinde konumlanışı

4.1.1.1. Aziz Bedros-Surp Bedros Kilisesi

Konumu:

St. Mary Kilisesi'nin, yaklaşık 100 metre uzağında, Kozanlı Mahallesi'nde bulunan tül fabrikasının arka bahçesinde ortaya çıkan kilise, fabrika sahipleri tarafından depo olarak kullanıldığından, 2005 yılına kadar farkedilmemiştir. Adil Özbek Caddesi ile Soğanlı Bucağı Sokağı kesişiminde yer alan Aziz Bedros Kilisesinin girişine, sokaktan merdivenlerle inilerek batı cephede yer alan avlu yoluyla ulaşılmaktadır.

Kitabesinden Ermenilere ait olduğu anlaşılan ve bazilikal plan tipine sahip olan kilise, St. Mary Kilisesi ile Kendirli Kilisesi ile beraber eskiden veya halen bulundukları eksen üzerinde yer alan üçüncü kilise binasıdır (Şekil 4.2.).

Kilisenin ön cephesinde yer alan yazıtta Petrus Gregorius'a işaret edildiğinden, Petrus Kilisesi olarak da adlandırılmaktadır. Yapının bitişiğinde bulunan ek binanın duvarı kilise duvarına bitişik olarak örülmüş olup, buradan ek binanın kilise ile aynı zamanda inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yapı 2009 yılında tamamlanan yenileme sonrası konser salonu haline getirilmiştir. Günümüzde Ömer Ersoy Kültür Merkezi olarak kullanılmaktadır.

Tarihçe:

Kilisenin, yapı önünde yer alan tabelasında 1723 yılında inşa edilmiş olduğu yazsa da bilinen öyküsü 1920`lere dayanmaktadır. Gaziantep`in yerli ailelerinden birine mensup olan Ömer Ersoy, bölgenin ilk dokuma ve boya fabrikasını kurmuş ve arazisinde yer alan kiliseyi yıkmak yerine yeni fabrikanın deposu haline getirmiştir. Ancak Ersoy ailesi, Kilisenin etrafına yüksek bir duvar ördüğünden (URL-11), Belediye tarafından yol genişletme için kazı çalışmaları başlatılıncaya kadar bu kilisenin adı unutulmuştur ve tescil dahi edilmemiştir.

Kilisenin kitabesi tahrip edildiğinden ismi tam olarak bilinmeyen kitabenin bugün okunabilen harflerinin Latin harflerine çevrilmesi ise şöyledir:

ART EYAMP E
NVIRI SIROV I SER POKHMN GOUSI

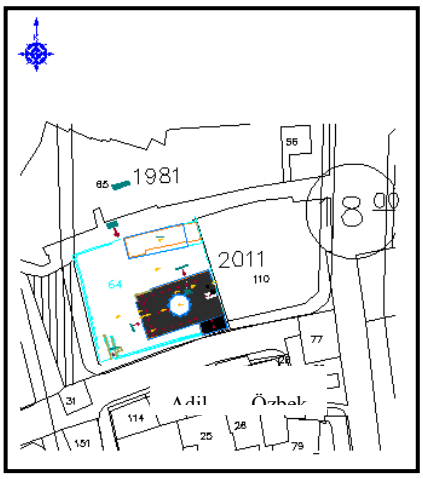
I KIDABEDOUTYAN, KACH HOVABEDI
U BEDROS KRIKOR GATOGHIGOSI.
-Maddi ve manevi büyük çaba sarfeden
-Sevgiyle Aziz Meryem'e adanmıştır
-Yapıldığı zamanda Patrik, cesaretli baş çoban Bedros Krikor'du (Ünsal,2010).

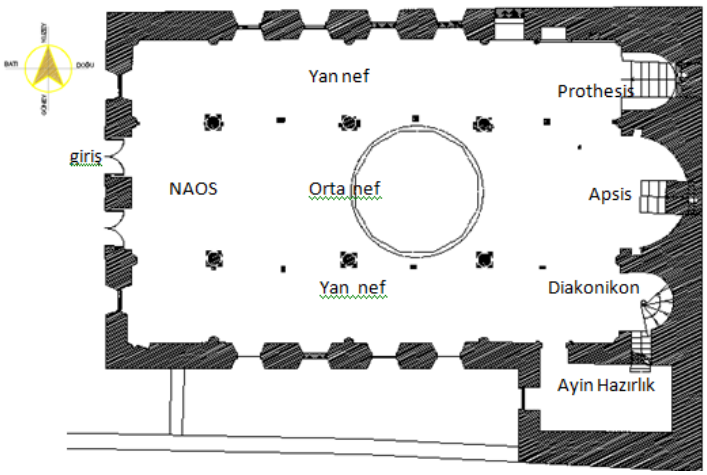
Kitabede sözü edilen Ermeni Patriğinin görev yaptığı yıllar, Gaziantep'te bir çok eserin XIX. ve XX. yüzyılda yenilenmesi ve kubbenin varoluşuna bakılırsa Tanzimat Fermanından sonraki dönemde 1843-1866 yılları arasında inşa edilmiş olasılığı yüksek görülmektedir. Batı cephesindeki kitabede yazılanlar dışında, yine tabeladan okunduğu kadarıyla Kilise, Büyükşehir Belediyesinin mülkiyetine geçmeden evvel, Ersoy Ailesi tarafından, 1935'ten 1975'e kadar depo olarak kullanılmıştır.

Durma (2015:58-59)'da ise yapının 1868 yılında Protestan Hayik Kilisesi (Aziz Bedros) olarak ibadete açıldığını, bahçesinde ise kızlar ve erkekler için birer ilkokul yapıldığını, 2005 yılında ortaya çıkarılmadan önce iplik fabrikası içinde kalan kilisenin, bu tarihten sonra depo amaçlı kullanıldığını belirtir. Cephanecigil (2015:134) de, kilisenin ermeni Katolik kilisesi olduğunu ve Katolik Kilikya patriği adına yapıldığını; Yüce (2010:64) ise bu kilisenin ilk Katolik Ermeni Kilisesi olduğunu, 2005 yılında ortaya çıkarılmadan önce tül fabrikası içinde kaldığını, çevresinin tamamen evlerle çevrili olduğunu, Kilise üzerindeki kitabeye dayanarak Aziz Bedros olarak anılan kilisenin kitabesi kırık olduğu için isim konusunda hata yapıldığını belirtmiştir.

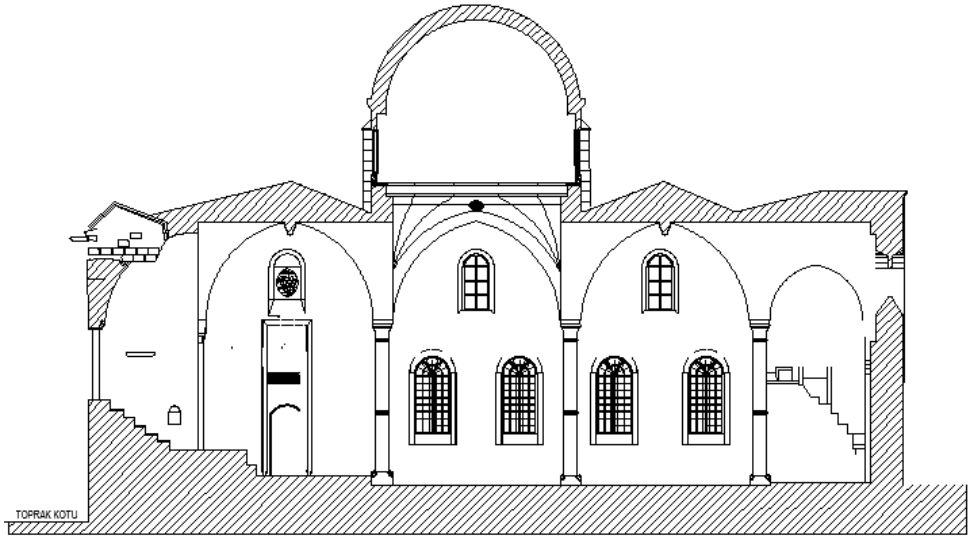
Plan özellikleri:

Sokak tarafından yüksek duvarlarla çevrilmiş olan ve doğu batı doğrultusunda konumlandırılmış olan Kilise, üç nefli kubbeli bazilika şemasındadır (Şekil 4.3,4.4). Narteks bölümü yoktur. Giriş batı cephesinden olup, birbirine eşit büyüklükte iki kapıdan giriş yapılmaktadır. Yine batı cephesinde, halkla aynı girişi kullanmamak için din adamları için kuzey duvarının batı ucundan bemaya giriş sağlanmıştır.

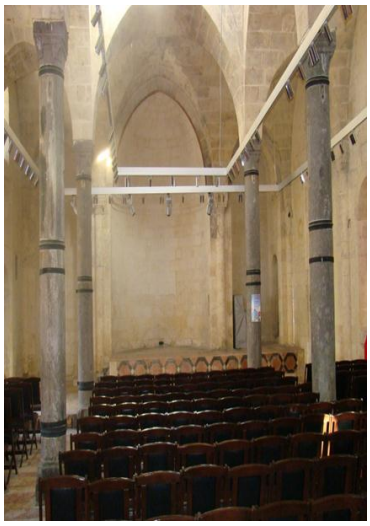

Şekil 4.3. Vaziyet Planı **Şekil 4.4.** Kat Planı (Erden Güven Mimarlık Ofisi'nin rölöve çizimleri baz alınarak yeniden işlenmiştir.)

Şekil 4.5. A-A kesiti. (Erden Güven Mimarlık Ofisi'nin rölöve çizimleri baz alınarak yeniden işlenmiştir.)

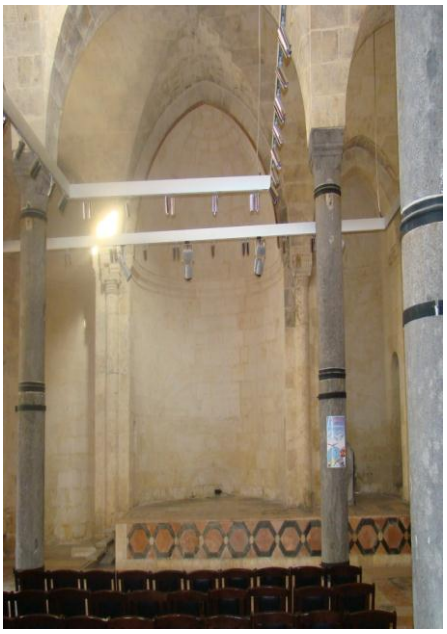
17,56x10,70 m. boyutundaki naosta nefler birbirinden ikişer sütun ile ayrılmaktadır (F.4.5,4.6). Doğuda bema ile yarım daire planlı apsis ve iki yanında yine yarım daire planlı yan apsisler yer alır. Orta apsis önündeki yükseltilmiş podyuma, kuzey taraftan üç basamaklı metal bir merdivenle ulaşılmaktadır. Apsisler naos zemininden yükseltilmiş ve ikinci bir podyum oluşturulmuştur. Sunağın direk ön tarafındaki, diğer bir ifadeyle apsisin başlangıç noktasından yaklaşık 4 m. mesafeye kadar olan yükselti 92 cm, bunun önünden yan nefler ile orta nefin kesişme alanına olan mesafe 24 cm'dir.

F.4.5. Bemadan naosa bakış.

F.4.6. Naostan bemaya bakış

F.4.7. Doğu Cephede orta apsis **F.4.8.** Apsis ve pastophoria hücreleri

Güney duvarında apsisin hemen önünde yer alan ve aynalı tonozlu üst örtüye sahip olan oda, güney cephede yer aldığından, din adamlarının hazırlık yapması için düzenlenmiş olmalıdır (F.4.9,4.10). Yapıda çan kulesinin olup olmadığına ilişkin veriye rastlanmamıştır. Güney cephenin batı ucunda oldukça dik ve çağdaş metal elemanlar ile oluşturulmuş bir merdivenle yukarı çıkış sağlanmaktadır (F.4.11,4.12).

F.4.9. Ayin hazırlık odası girişi

F.4.10. Ayin hazırlık odası

F.4.11. Ayin hazırlık odası tavanı

F.4.12. Güneyden yukarı çıkış

İç mekânın aydınlatılması için güney ve kuzey cephelerdeki simetrik düzenlenmiş yarım daire kemerli dörder pencere sivri kemerli nişlerin içersine yerleştirilmiştir. Bu pencerelerin üstünde, iki pencere arasına gelecek şekilde yine yarım daire kemerli iki adet pencere yer almaktadır. Kuzey cephede üst kotta yer alan pencere ise vaftiz nişinin hemen üstünde düzenlenmiştir. Nişin hemen yanında din görevlileri için yapılmış olan dikdörtgen kesitli gösterişsiz bir kapı yer almaktadır (F.4.13,4.14).

F.4.13. Naos güney cephe pencere düzeni

F.4.14. Vaftiz Nişi

F.4.15. Kubbe pencere düzeni

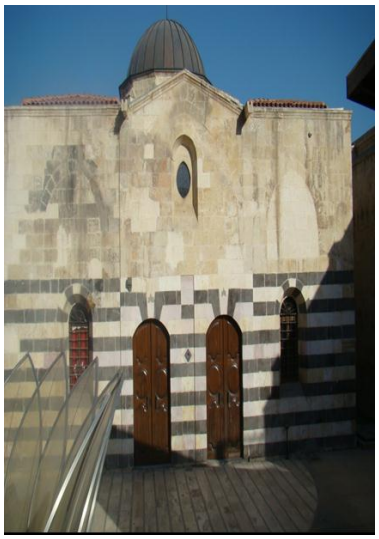
Pandantiflerle geçiş yapılan kubbedeki pencereler, yine mekânın aydınlatılması için kullanılmakta ve pencere sayısı da sembolik değeri olan on iki rakamını sağlamaktadır (F.4.15).

Cephe düzeni:

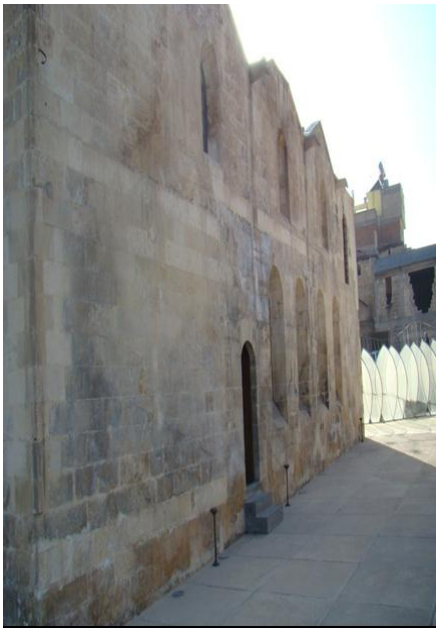
Kilise, batı cephesindeki siyah ve beyaz taşların yatayda sıralanmasıyla ve giriş kapılarının sivri kemer içine alınmasıyla görsel anlamda elde edilmiş düzenleme dışında oldukça sade cephelere sahiptir. Apsisin dışa yansıtılmadığı doğu cephesinde herhangi bir açıklığa yer verilmemiştir (F.4.16,4.17).

F.4.16. Doğu Cephe

F.4.17. Batı Cephe

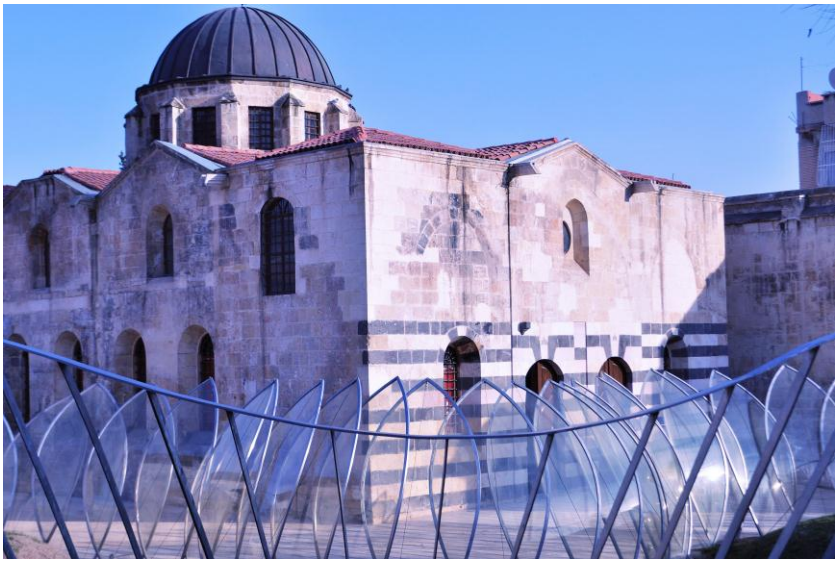
F.4.18. Kuzey Cephe

F.4.19. Güney Cephe

Eserin aydınlatması için, giriş cephesinde iki kapı arasına gelecek şekilde yerleştirilmiş bir pencere ile kuzey cephede kapı yanında sıralanan dört adet yarım daire kemerli pencere ve pencere aralarına gelecek şekilde düzenlenmiş üç adet daha küçük boyutlu pencerelerden, ışık alması sağlanmıştır (F.4.18). Güney cephede ise kapı dışında pencere düzeni simetriktir (F.4.19). Pencerelere ek olarak yapı, kubbe kasnağındaki oniki pencereden ışık almaktadır. Kasnaklı kubbede ise her pencere arasına üçgen prizma başlıklı bir sütunçe düzenlenerek, kubbede hareket yaratılmıştır. Ayin hazırlık hücresinin

de doğuya bakan kare kesitli penceresi ve hemen altında kapısı bulunmaktadır. Kırma çatıyla şekillenmiş üst örtüde görülen hareketlenme, yapıdaki tek düzeliği bozmaktadır (F.4.20,4.21).

F.4.20. Kubbenin görünüşe katılması, kuzeybatı cephe görünüşü

F.4.21. Kuzey cepheden görünüş

Yapım tekniği ve malzeme kullanımı:

Yığma tekniği ile yapılan kilisede, ana yapı malzemesi olan tüfün yanı sıra, demir, muhtemelen ahşap ve kireç harcı kullanılmıştır. Taş; duvar konstrüksiyonu, örtü ve geçiş ögeleri, döşeme ve çörten olarak kullanılmıştır. Çift cidarlı duvar örgüsünde kullanılan taşların yüksekliği 25 ve 32 cm. arasında değişmektedir. Çatı, oldukça sağlam durumda bulunan oluklu kiremitle, kubbe bakır ile kaplanmıştır. Lokmalı demirler, halkalar ve

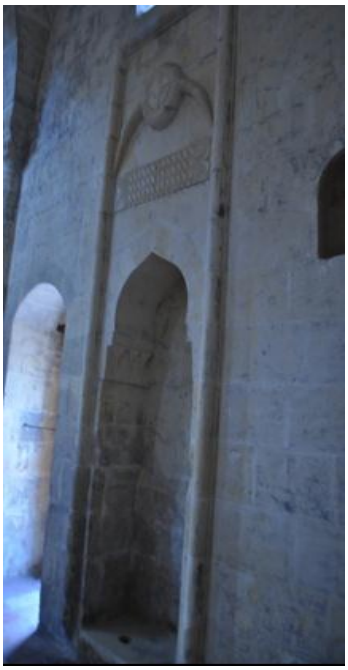
sütunlardaki bilezikler, demirin kullanıldığı öğelerdir. Girişteki köşe payandaları arasındaki mekân ile yan neflerdeki köşe payandaları arasındaki alanın dış duvarlarında, sütun başlıkları ile aynı yükseklikte konsol taşları bulunmakta olup, bunlar burada önceden bir podest olduğuna ve iç mekânda doğu tarafından destek için ahşap payandalar bulunduğuna işaret etmektedirler, ancak günümüzde bu payandalardan hiçbir iz görülmemektedir.

Yığma yapım sistemindeki yapıda yaklaşık 93 cm. kalınlığındaki duvarlar ve 40 cm. çapındaki sütunlar yapının düşey taşıyıcılarıdır. Üst örtüde ise kubbe ve tonozlar bulunmaktadır. Kemerlerle birbirine bağlanan taşıyıcılar, örtü yüklerini yine bu kemerler aracılığıyla almaktadır. Orta nefin 1 ve 2. sütunları arası; pandantiflerle geçilen kubbe ve yan nefleri beşik ve çapraz tonozun birlikte kullanıldığı karma bir sistemle naos içerisinde, batıdaki kuzey ve güney duvarlarından sütunlara dayanan taşıyıcı ise beşik tonoz olarak şekillenmiştir. Yine diakonikon birimi aynalı tonozu ile örtülmüştür.

Mimari donanım ve bezeme:

İç mekân kuzey cephede, dışbükey silmeyle çerçevelenmiş dairesel planlı niş, günümüze ulaşabilen donanım ögelerindendir (F.4.22). Niş kaş kemerli olup, dairesel kemerle sınırlandırılmıştır. Döşemede beyaz mermer, karataş[10] ve pembe mermer ile oluşturulan geometrik desenler, apsis podyumunu ve nefler önünü hareketlendirmekte, aynı zamanda naostan farklı bir mekân olduğunu vurgulamaktadır (F.4.23).

[10] Gaziantep'te yapılarda kullanılan yapı taşlarını inceleyecek olursak; Keymıh Taşı, oldukça sert olup kirli beyaz renktedir. İklim koşullarına ve darbelere karşı yüksek dayanım göstermesi, yapıların zemin ve hayat duvarlarında kullanılmasını gerektirmiştir. Havara Taşı, dış etkilere karşı çok dayanıklı olmayıp, yapıların iç duvarlarında ve süyük yapımında kullanılmışlardır. Yumuşak yapısından dolayı kesimi ve kullanımı kolaydır. Beyaz renkte olmasına karşın zamanla sararmaktadırlar. Karataş, siyah renkte ve çok sert bir yapıya sahip olup, bu taşın işlenmesi ve kesilmesi oldukça zordur. Çoğunlukla odaların giriş kapılarının önünde bulunan ve bartış adı verilen basamak için kullanılmıştır. Beyaz Mermer, kirli beyaz renkte olan bu taş, karataş ve pembe mermer ile birlikte geometrik formlar oluşturacak şekilde kullanılmışlardır. Pembe Mermerin, Karataş gibi sınırlı bir kulanım alanı bulunmaktadır. Topak Taş ise çok kıymetli olup, sadece anıtsal yapılarda kullanılan sarımtırak renkte bir taştır.(Gül,2005:79-80-81)

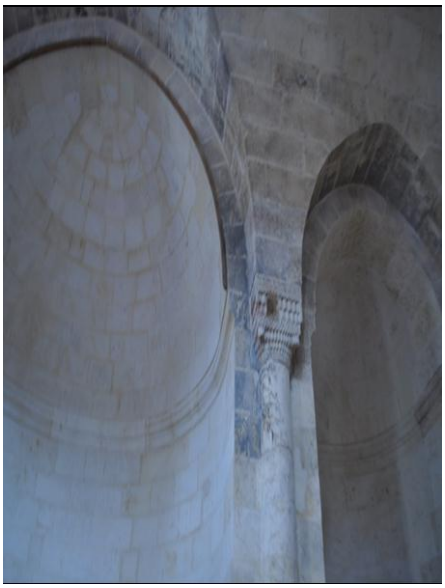

F.4.22. Niş

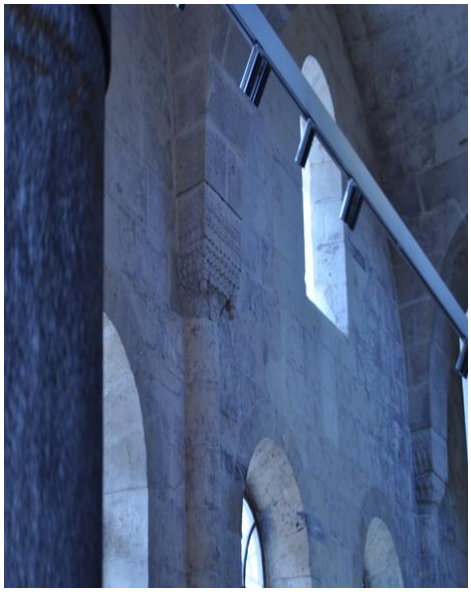

F.4.23. Döşeme

Yapının dış mekânındaki sadeliğe karşın, iç mekân sütun başlıklarında uygulanan programla farklı bir düzenlemeye gidilmiştir. Gerek apsisler arasındaki sütunçelerin mukarnaslı başlıklarında gerekse duvara gömülü sütunlarda başlıklarında her sütun için farklı bir düzenleme yapılarak mukarnas bezeme kullanılmıştır.

F.4.24. Apsis sütunçelerinde mukarnas

F.4.25. Mukarnas

4.1.1.2. Meryem Ana Kilisesi- St. Mary Kilisesi- Surp Asdvadzadzin Katedrali

Konumu:

Şahinbey İlçesi, Tepebaşı Mahallesi'nde, 3 pafta, 101 ada, 1,2,3 nolu parsellerde bulunan Kilise, günümüzde cami olarak işlevlendirilmiş olup, Kurtuluş Cami olarak adlandırılmakta ve eğimli bir arazide yer almaktadır. Avluya farklı kotlardaki, kuzey ve güney kapılarından girilmektedir. Eserin kuzeyinde kalan, Sadıkbey Çıkmaz Sokağı'ndan yukarıya doğru giden bir merdivenle avluya ve kilisenin oturduğu zemine ulaşılmaktadır. Belediyeye ait zabıta merkezi, avlu döşemesinin altında sokağa açılan birimlerde bulunmaktadır.

Tarihçe:

Gaziantep'te yaşayan Ermeniler, ilk zamanlar Hayık Tepe (Tepebaşı Mahallesi) olarak bilinen kayalık mevkiinin doğu kısmında bulunan mağarayı kilise olarak kullanmışlar (Ağcabay,2007), daha sonra buraya bir kilise yapmışlardır. Yapım yılı hakkında kesin bir bilgi bulunmayan bu kilise hakkında Canbakal'ın Piskopos Paren Melkonian'a dayanarak verdiği bilgiye göre, yapıldığı dönem için Gaziantep'in geç XVII. yüzyıldaki ilk önemli kilisesidir (Canbakal, 2007:36). 1689'da, Ermeni Kilisesi olarak anılan bu kilisenin duvarlarının onarımı için izin alınmıştır (Canbakal, 2007:36). Ancak Çınar'ın (2000:36), bahsettiği Ermeni Kilisesinin duvar onarımı izin talebinden yola çıkıldığında, Kilise tamiri ile ilgili bir başka kararın da 1739'da verilmiş olduğu sonucuna varılmaktadır[11].

[11] 1739 yılı içerisinde Ermeni cemaati, Hayik Zımmiyan mahallesindeki kiliselerinin dış avlu duvarının yıkılmaya yüz tutması üzerine, burasının tamir edilmesi için mahkemeye müracaat edip izin istemişler. Bunun üzerine Aymtab naibi tarafından Mevlânâ El-Hac Hasan Efendi b. Mehmed Ağa, Voyvoda El-Hac Mehmed Ağa tarafından çukadan Receb b. El-Hac Ramazan ve şehirde Mimar-ı Hassa vekili olan Es-Seyyid el-Hac Abdullah b. El-Hac Mehmed ile bina işleriyle uğraşan kişilerden oluşan bir heyet, kilisenin bulunduğu yere giderek incelemede bulunmuşlar. Bu kişiler, kilisenin dış duvarlanın ve kapı tarafından bazı yerlerin yıkılmak üzere olduğuna karar vermişler. Bunun üzerine yeni ilaveler yapılmadan, eskiden olduğu gibi dış duvarın uzunluğunun 47 zira*, genişliğinin 1,25 zira ve yüksekliğinin de 7,5 zira olmasına, aynca dış kapısının alt, üst ve hizasındaki duvarlara yıkık taraflanna da 110 taş konularak tamir edilmesine izin verilmiştir. Bu kilise tamirleri şehirdeki gayri müslimlerin, bilhassa Ermeniler'in âyinlerini yapabildikleri bir mekânlannın olduğunu ve bunun da Hayik Zımmiyan mahallesinde bulunduğunu ortaya koymaktadır (Çınar 2000:36).

Ağcabay (2007) ise ilk onarım tarihinin 1807'de olduğunu belirterek, 1873 yılında dördüncü bir onarıma gidileceği sırada yeni kilisenin yapımı onaylandığını ve 1873 yılında "St. Mary Kilisesi" olarak anılan kilisenin yapımı kararlaştırıldığını yazmaktadır.

Sarkis Balyan tarafından çizilen kilisenin planı; mevcut cemaatin nüfusu düşünülerek, cemaatin lideri Nicolas Nazaretyan tarafından oranlı olarak küçültülmüştür. Kilisenin taşçı ustası Sarkis Kadehçiyan tarafından inşa edilen yapı, 1892 yılında ibadete açılmıştır. Ermenilerin Kilisenin yapımı sırasında kullanılan taşları sırtlarıyla taşıdığı yazılı kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır (Ağcabay,2007).

Gaziantep Arkeoloji Müzesi tutanaklarında kilisenin yapılışı; *"Acemistan'dan Bali isminde bir adam kardeşi ile birlikte Kudüs'e hacı olmaya giderken Gaziantep'e uğrar. Burada Ermenilerin ibadetlerini mağara içerisinde yaptıklarını görünce üzülür ve Kudüs'e gitmekten vazgeçip, Gaziantep'te bir kilise yaptırmaya karar verir. Bunun için Gaziantep'teki Ermeniler'i bir araya toplayarak, Osmanlı padişahından kilisenin yapımı için izin alınır ve ismi St. Mary Kilisesi konur. Yapılacak kilisenin Gaziantep'te bulunan kiliselerden, büyük binalardan ve camilerden daha büyük olması kararını alırlar. Daha önce ise İstanbul'da bulunan zamanın Ermeni Patriği Nerses Varjanbeyan'a da fikirlerini açarlar. Bu zat Osmanlı Padişahı Sultan Abdülmecit'e başvurarak gerekli izni alır ve kilisenin temeli 1876 yılında bir bahar ayında atılmış olur."* şeklinde anlatılmıştır (Ağcabay,2007).

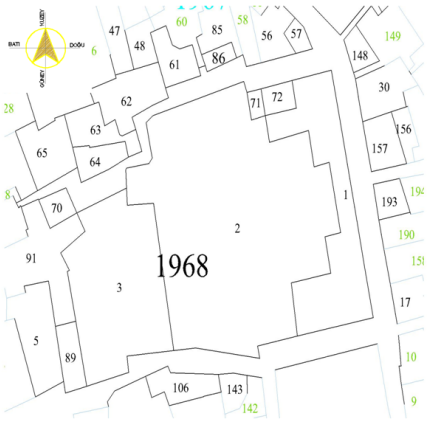
Osmanlı Rus Harbi ve kolera salgınlarından ötürü yapımı iki yıl gecikmiş, ancak 1878 yılında inşaatına devam edilebilmiştir (URL-12). Tepebaşı mahallesi sınırlarında bulunan kilise XIX. yy. sonlarında (1892) ibadete açılmıştır. Kilise yapılana kadar cemaatin şu an izleri bulunmayan başka bir kilisede ibadet ettikleri bilinmektedir. (Gül,2005:37). Kévorkian ve Paboudjian (2013:324) Kilisenin 1875 yılında Sarkis Balyan tarafından inşa edildiğini ve piskoposluğun kilisenin ek binasına yerleştiğini yazmaktadır.

Yapının güney cephesinde yükselen alınlığın üzerinde yer alan kabartma üzerinde de 1892 tarihi yer alır. Ortodoks Ermenilerinin ibadetlerinin yapılması için yapılan Kilise, Cumhuriyet'in ilanından sonra gayrımüslimlerin büyük ölçüde ülkeyi terk etmesinden sonra ibadete kapanmıştır. Uzun yıllar kapalı kalan kilise daha sonra, geçici olarak hapishane olarak hizmet vermiştir. 1984 yılında hapishanenin boşaltılıp Tugay semtine

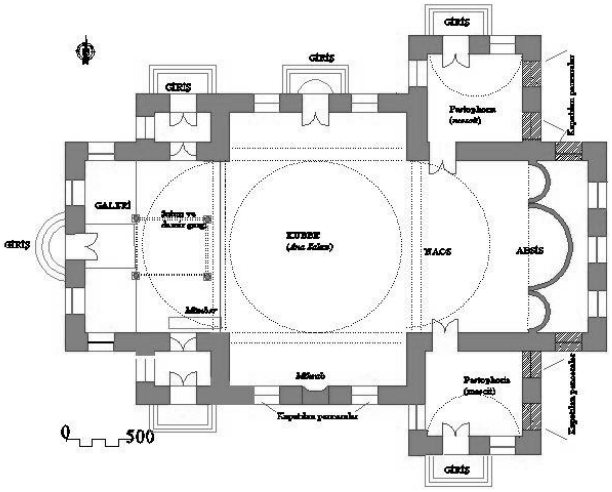
taşınmasından sonra, 26.06.1984 tarihinde cami olarak onarım görmüş ve 1988 yılında ibadete açılmıştır.

Plan özellikleri:

Kilise, üç apsisli, tek nefli olup, prothesis ve diakonikon bölümleri dışa taşırılarak haç şeklinde bir yapı oluşturulmuştur (Şekil 4.7). Kilise, nartekse sahip değildir. Altı kapısı bulunan kilisenin; ana kapısı batıda olup, üç kapısı kuzeye açılırken, iki kapısı ise güneye açılmaktadır. Avludan, beş basamakla çıkılarak yaklaşık 35,00x21,00 m. boyutundaki naosa geçilmektedir. Naos, dört ayak ile tanımlanan merkezi mekân ile çevresindeki haç kolları ve köşe birimlerinden oluşmaktadır.

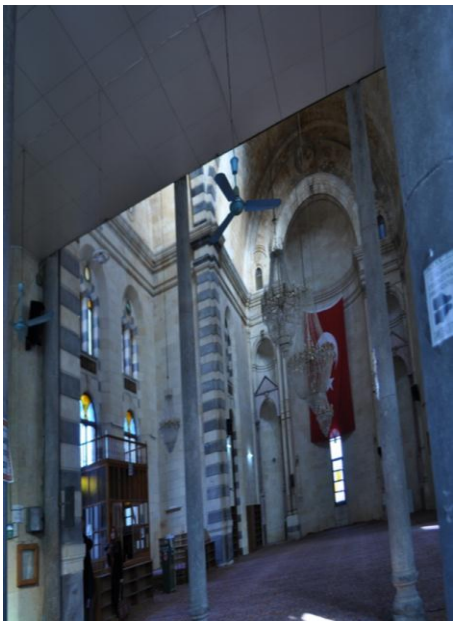

Şekil 4.6. Vaziyet Planı

Şekil 4.7. +1,50 kot Plan (Çizen: S. HİLLEZ)

Görkemli bir yarım daire kemer ile sınırlanan apsis, dairesel planlı olup, dışta düz bir duvarla dışa taşmış olarak yapının doğusunu oluşturmaktadır. Yarım daire kemerin sağında ve solunda birer adet yarım daire kemerli küçük dehliz pencereleri bulunmaktadır. Kemerin hemen üzengi noktasının altında yapının alt bölümü diyebileceğimiz bölümünde, sürekli devam eden silmeli korniş bulunmaktadır. Silmeli korniş, apsisin iki yanında bulunan oldukça zarif ikiz sütunçelerin başlığının hemen üzerinden geçmektedir. Apsisin kuzey ve güneyinde yine yarım daire kemerli, hemen ortada yükselen apsisin minyatürü gibi görünen nişler açılmıştır. Bu nişlerin içinde üçgen alınlıklı, yarım daire kemerli süsleme öğeleri gözlemlenmektedir (F.4.26,4.27).

F.4.26. Naostan apsise bakış

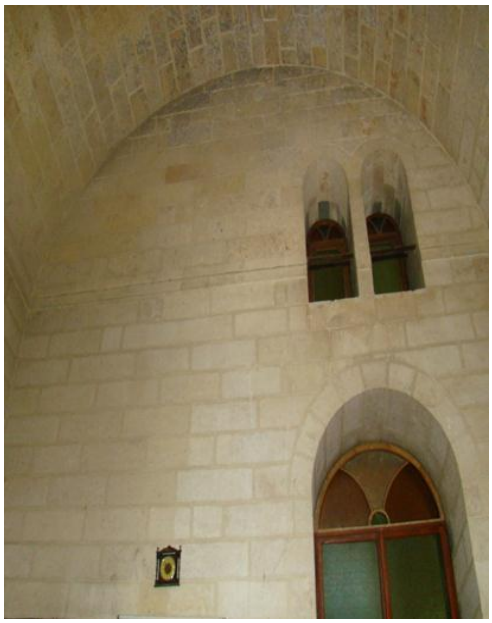
F.4.27. Apsis

Batıdaki haç kolu üzerinde bulunan galeri, kemer açıklıklarıyla hareketlendirilmiş masif kütle etkisinin oldukça azaltıldığı duvarın konumlandığı haliyle naosa yönlenmektedir (F.4.28). İki yuvarlak sütun üzerinde yükselen galeri katı, önünde yer alan oldukça ince kesitli dört adet sütuna demir ile bağlanmıştır.

F.4.28. Naostan galeriye bakış

Bu balkonda ve iki yandaki ayaklar arasında, döşeme kotu düşürülerek, -muhtemelen- oturma kademesi oluşturulmuştur. Yapının güney ve kuzey haç kollarında, hem iç mekândan hem de avludan girişe sahip, dışa taşarak genişleyen, kat yüksekliği ise yuvarlak pencerelerin alt kotunda tamamlanan mekânlar bulunmaktadır. Kuzeydeki prothesis, güneydeki diakonikon olarak adlandırılan ve iç mekâna bakan dehliz pencereleri ile içeri açılan, kapıları yarım daire kemerli olan bu beşik tonozlu odalar, bugün mescid gibi kullanılmaktadır (F.4.29,4.30).

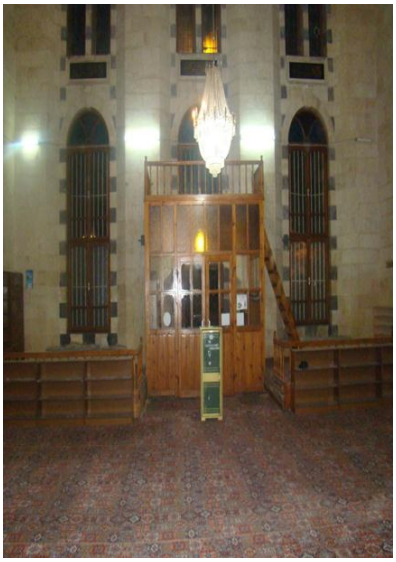

F.4.29. Protesis girişi

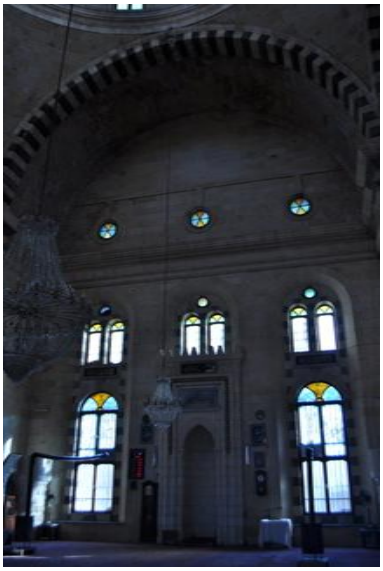

F.4.30. Diakonikon

Ahşap bir camekânla kapatılan naosun, kuzey ve güney girişlerinin her iki yanına ayakkabılıklar yerleştirilmiştir. Güney cephede mihrap ve minber eklentileri yer almaktadır (F.4.31,4.32). Yapının batı tarafında kuzey batı ve güney batı köşelerinde minarelere giriş yer almaktadır. Minarelere çıkış içerden sağlanmaktadır (F.4.33).

F.4.31. Naos kuzey girişi

F.4.32. Naosta güney cephe

F.4.33. Naos galeri katı altı, minare girişleri

İç mekân, silmeyle ayrılmış zemin katta yarım daire kemerli pencereler ile bu pencerelerin hemen üzerinde yer alan ikiz pencereler ile galeri katı ise yuvarlak biçimli pencerelerle aydınlatılmaktadır. Batı haç kolu; duvar yüzeyinde yarım kemer niş içersinde altta tek üstte ikiz pencere ile aydınlatılmaktadır. Üstte yer alan dairesel ikiz pencere aralarında dairesel tepe pencereleri yer almaktadır. Üçlü niş sıralamasında ortadaki ikiz pencereler altında, pencere yerine kapı bulunmaktadır. Güneyde, bir adet nişli penecere düzenlemesi ile yanındaki minareye çıkış bölümünden doğuya doğru, güney haç kolu

üzerinde üçlü pencere düzenlemesi görülmektedir. Bu düzenlemede, ortadaki nişin alt penceresi örülerek mihraba dönüştürülmüştür. Yapının batı ve güney duvarında üçlü niş düzenlemesinin hemen üstünde bulunan sürekli silmeli korniş üzerindeki üst bölümde, üç adet dairesel pencere yer almaktadır. Pencereler renkli camlarla süslenmiştir. Diakonikonun iç mekâna bakan yüzeyinde de yine niş içersinde pencere düzenlemesi görülmektedir. Kuzey ve güney cephe birbirinin simetriği olup, mihraba karşılık gelen bölümde kapı açılmıştır (F.4.34,4.35).

F.4.34. Naostan kuzey haç kolu pencere düzenlemesi

F.4.35. Naostan güney haç kolu pencere düzenlemesi

Kubbe karataş ve sarıtaş ile örülü yarım daire kemerlerle taşınmaktadır. Kubbe kasnağında 12 adet yarım daire kemerli pencere açıklığı mevcuttur (F.4.36).

F.4.36. Naostan kubbe görünüşü

Cephe düzeni:

Üçgensel çatılar, pencere tipleri, çifte sütunçeler, kemer eğrileri, bazı süs kuşak ve motifleri, iki renkli taş malzeme ve taş işçiliğindeki teknik, simetrik düzenlemeler, eksenlerin vurgulanması gibi özellikleriyle XIX. yüzyıl eklektisizmini[12] yansıtmaktadır. Tüm cephe yüzeylerinde, iç mekânda görülen anlayışa yakın olarak seçmeci bir üslup gözlemlenmektedir.

Cepheler, yapıyı dolaşan iki dış bükey silme arasında, bir iç bükey silme ile oluşturulmuş silmeli korniş ile iki bölüme ayrılmıştır. Alt bölüm daha geniş olup, üst bölümde yuvarlak pencereler sıralanmaktadır. Yapının cephesi, yine tüm yapıyı dolaşan kalın bir saçak silmesi ile son bulmaktadır. Diğer taraftan, giriş cephesi ve diğer cepheler köşelerde birer ve arada iki tane olmak üzere duvardan az taşkın pilastrlar ve köşe hücrelerinin dışa taşkın düzenlenmesiyle oldukça hareketlidir (F.4.37).

[12] Çeşitli üsluptaki yapıların beğenilen biçimlerini ve süslemelerini asıl amaçtan uzak olarak yeniden uygulayarak kullanılan, endüstri devrimi ile birlikte oluşan burjuvazi sınıfının isteklerine boyun eğilerek oluşturulmuş, Osmanlı'da ise batılılşama hareketleri ile birlikte 19. Yüzyıl boyunca süren akım (Hasol,2008:409).

F.4.37. Genel görünüş

Kilisenin, iç mekândaki galeri katı ve zemin kat düzenlemesi cephelere yansıtılmıştır. Tüm cephelerde aynı yoğunlukta bezeme gözlemlenirken, özellikle giriş cephesinde daha süslü bir anlatıma başvurulmuştur. Giriş cephesi, mermer kullanımı gibi farklı mimari elemanları ve süslemeleriyle, neredeyse birbirinin aynı olan diğer üç cepheden daha özenli tasarlanmıştır (F.4.38).

Eksene yerleştirilmiş batı cephesinin en önemli elemanı olan girişinde, altta kilit taşı taşkın ve bezemeli yarım daire kemerli kapı ile kapının hemen iki yanına aynı kemer sistemi ile düzenlenmiş pencereler bulunmaktadır. Yarım daire kemerli bir niş içerisine alınmış olan kapı ve pencereler üzerine yerleştirilmiş ikiz pencereler bulunmaktadır. İkiz pencereler sağ ve sollarındaki yivli ve korint başlıklı sütunçelerle ayrılmış olup, kemer taşı dışa taşkın yarım daire kemerlidir. Gerek kapı gerekse pencereler üzerindeki kemerler, iç bükey ve dış bükey silmelerle hareketlidir. İkiz pencerelerin hemen üstünde yuvarlak kesitli küçük pencereler yer almaktadır. Beyaz renkli kalın silmenin sonlandırdığı bu bölümün hemen üzerinde, galeri katının aydınlatılmasını sağlayan üç adet yuvarlak kesitli açıklık bulunmaktadır. Alınlığın hemen altında yer alan beyaz renkli silmeden dairenin üst noktasına ulaşan dörtgen formda dışa taşkın bir taşın olmasıyla, bu açıklıklar, silme ile bütünleşmiş gibidirler.

F.4.38. Batı cephe

Galeri katının sonlanmasıyla, beyaz ve siyah taşlarla kromatik düzenlenen üçgen alınlığın çerçevesi ve bu alınlığın hemen ortasına yerleştirilmiş dairesel açıklık bulunmaktadır. Giriş kapısı duvar düzeyinden geriye çekilerek cephe hareketlendirilmiş ve böylece oluşan girintinin alt bölümüne ve siyah beyaz taşlarla inşa edilmiş köşelerin hemen yanına geometrik desenlerle bezeli panolar yerleştirilmiştir. Haç kollarının batı cephesine bakan bölümünde, yarım daire kemerli niş içerisine alınmış cephenin alt bölümünde, giriş bölümündeki pencere sistemi ile aynı özelliklere sahip, üstte ikiz altta tek pencere bulunmaktadır. Silme ile ayrılmış üst bölümünde ise kör bir dairesel kesitli pencere bulunmaktadır.

Kuzeyde yer alan prothesisin batıya bakan cephesinde de aynı pencere sistemi devam etmekte, ancak kat yüksekliği ilk bölümün silmesine kadar olduğundan üst bölüme ait yuvarlak penceresi bulunmamaktadır. Bu cephede dörtgen tabanlı, silindirik gövdeli, siyah beyaz taşlarla kromatik düzenlenmiş çan kulesinden çevrilmiş minare ile dairesel kesitli yeni yapılmış minare bulunmaktadır. Kubbe, iki minare arasında ve alınlığın hemen arkasında, yarım daire kemerli ve her penceresinin yanında bulunan sütunçeleriyle birlikte yükselmektedir (F.4.39).

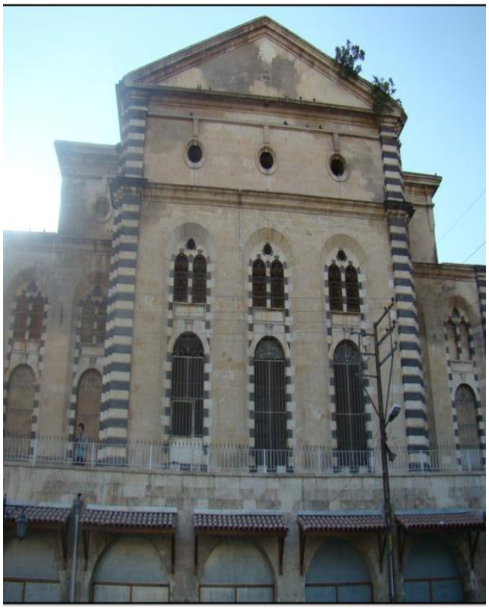
F.4.39. Batı cephe

Oldukça gösterişli düzenlenen batı cephesine karşın doğu cephesi, düz olarak yansıyan apsisin ardındaki bema duvarından oluşmaktadır. Bu cephede, diakonikon ve prothesis hücrelerinin batıya dönük cepheleri görülmektedir. Doğuya eğimli çatı yüzeyi üzerinden yarım kubbeli örtüsüyle görülmektedir. Saçakla sonlanan haç kollarının yan yüzeyleri ve bema duvarı iki kat boyunca yükselirken, pastophoria hücreleri de ilk bölümün silmeli saçak hizasında sonlanmaktadır. Bema duvarında üçer adet pencere, yarım daire kemerli bir niş içerisine alınmış olup, bu pencereler üzerine yerleştirilmiş ikiz pencereler bulunmaktadır. İkiz pencereleri ve altındaki pencereyi, siyah ve beyaz taşlarla düzenlenmiş olan söve, kesintisiz sarmaktadır. İkiz pencerelerin hemen üstünde, yuvarlak kesitli küçük pencereler yer almaktadır. Silmeli kornişin ayırdığı üst bölümde ise dairesel kesitli açıklıklar ve bu açıklıkları silmeyle bağlayan dışa taşkın sarı renkli taşlar görülmektedir. Üçgen alınlık ve bu alınlığı çerçeveleyen silmeler, batı cephesinin aksine sadece sarı taştan oluşmaktadır. Haç kollarının yan yüzeyleri ise hücrelerin hemen üstünde yükselmekte olup, yüzeylerinde birer yarım daire kemerli pencere bulunmaktadır.

Doğu cephesinde diakonikon ve prothesis hücrelerinin ikişer adet alt ve hemen üstlerinde ikiz pencereleri ile ikiz pencerelerin ortasında ise dairesel pencereleri görülmektedir. Bu pencereler, bema bölümünün yarım daire kemerli niş içerisine alınmış pencere sistemi ile aynı özellikte olup, tüm açıklıklar metal malzemeler ile sonradan kapatılmıştır (F.4.40,4,41).

F.4.40. Kuzey Doğu cephe

F.4.41. Doğu cephe

Kuzey ve güney cepheler simetrik olarak yapılmıştır. Kuzey cephede; siyah beyaz sıralı ve ikinci bölümün silmeli kornişine yükselen köşe detayının hemen yanında, yarım daire kemerli niş içerisine yerleştirilmiş batı cephedeki aynı sistemle düzenlenmiş pencere açıklıkları görülmektedir. Silmenin üst bölümündeki yuvarlak pencere kapalıdır. Birinci bölümün saçağına kadar yükselen prothesisin iki yarım daire kemerli nişi bulunmakta olup, ilk nişin içerisine yine yarım daire kemerli pencereler, bu pencereler üstüne ikiz pencereler, ikiz pencerelerin hemen ortasında ise yuvarlak kesitli pencere bulunmaktadır. İkinci nişte ise yine aynı pencere düzeni mevcut olup, sadece altta kapı bulunmaktadır. Prothesisin batı köşesindeki ilk nişte yer alan alt penceresi ile hemen üstündeki ikiz pencereleri kapatılmıştır. Siyah beyaz taşlarla örülü iki köşe çıkıntısının sınırladığı prothesisten hemen sonra kuzey haç kolunun yüzeyi daha içeride görülmektedir. Bu yüzeyde üç adet kemerli niş bulunmaktadır. Orta niş içersine, sade düzenlenmiş kapı ikiz pencereler ve üstündeki yuvarlak açıklık bulunmaktadır. Sağ ve sol yarım daire kemerli nişlerin içersinde de diğer pencerelerde görülen pencere düzeni görülmektedir. Bu bölüm kalın bir silme ile üst bölümden ayrılmakta ve üst bölümde üç adet yuvarlak pencere görülmektedir. Silmeli kornişin üzerinde ise üçgen alınlık yükselmektedir. Üçgen alınlık sadece bu bölümün üzerinde olup, prothesisin üzerinde yükselen yüzey ile haç kolunun devamı silmeli saçak ve üstünde tonozla sonlanmaktadır (F.4.42,4.43).

F.4.42. Kuzey Cephe

F.4.43. Kuzeydoğu cephe

Kuzey haç kolu, siyah ve beyaz taşlı örgülü çıkıntıyla tekrar ayrılmakta ve bu yüzeyde bir niş içersinde orta nişte görülen düzenlemenin aynısı görülmektedir. Üstü yuvarlak açıklıklı ikiz pencereler ile altında kapı ve ikinci bölümde de yuvarlak pencere bulunmaktadır. Kuzey cephenin simetrisi olan güney cephe, kuzey cephede yer alan diakonikon yanındaki üçlü pencere düzeni ve mihrabın eklenmesinden dolayı orta nişte yer alan giriş düzenlemesinin kapatılması ile farklılaşmaktadır (F.4.44).

F.4.44. Güneydoğu cephe

Kubbe, tüm cephelerde görünüşe geriden katılmaktadır. Kasnakta, pencere aralarına yerleştirilen çift sütunlarla taşınan kemerlerin kilit taşları üzerinde, silmeyi destekleyen konsollar yer almaktadır.

Yapım tekniği ve malzeme kullanımı:

Ana yapı malzemesi taş olan Kilise, yığma teknikle inşa edilmiştir. Yapıda; beyaz mermer, karataş ve keymıh taşının kullanıldığı görülmektedir. Her taş sırası 27 cm.dir[13]. Demir ve ahşap ise kullanılan diğer malzemelerdir. Cephelerin köşelerinde ve düşey bölümlenme tasarlanan yerlerde, karataş ve keymıh taşı dışa taşkın ve derz aralıkları belirgin olarak yerleştirilmiştir. Yapının üst örtüsünde kırma çatıda kurşun taklidi beton, kubbe üzerinde ise kurşun kullanılmıştır. Pencere korkuluklarında ve iç mekânda sütunların galeriye bağlanmasında demir kullanılmıştır.

Yapıda düşey taşıyıcılar duvar ve ayaklardır. Duvarlar, yük aldıkları noktalarda pilastrlarla desteklenmiştir. Kubbe çapı 13,20 m. olup, ayaklardan kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Merkezi mekân kubbe, köşe birimleri ve haç kolları beşik tonoz örtülüdür. Ayaklar birbirlerine ve duvarlara kemerlerle bağlanmıştır.

[13] Gaziantep'te her taş sırası için 27 cm. e denk gelen ve "kor" olarak adlandırılan sabit bir en ölçüsü vardır. Taşlar bu en ölçüsünde yontulduktan sonra iki sıra arasında havara tozu, kireç ve su karışımıyla hazırlanan harç kullanılır (Gül,2005:81).

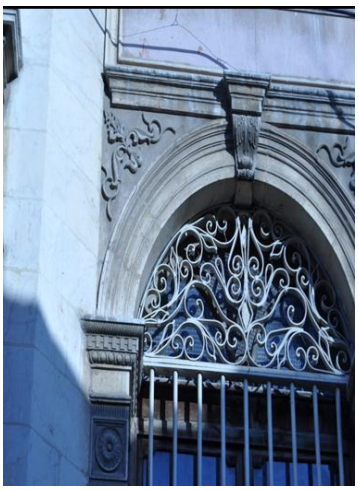
Mimari donanım ve bezeme:

Yapıda XIX. yüzyıl Avrupa mimarisinin etkilerinin hâkim olduğu bir bezeme düzeni görülmektedir. Taşkın ve renkli örgü tekniği, yine renkle vurgulanan söveleri, üçlü ve tek pencere düzenleri, daire biçimli tepe pencereleri, alınlık silmesi, pencere ve kemer üstlerindeki bezemeler, kubbe saçak profili, konsol taşları, kasnak pencerelerinin çift sütunlar ve kemerlerle oluşturulan düzeni; cephelerin XIX. yüzyıl Klasik üslubunu gösteren ayrıntılarıdır. Cephede kromatik bir düzen vardır. Yüzeyleri oluşturan taşlar beyaz, taşkın bloklu örgüler siyah ve beyaz, silmeler beyaz, pencere söveleri birer sırayla siyah ve beyaz renklidir.

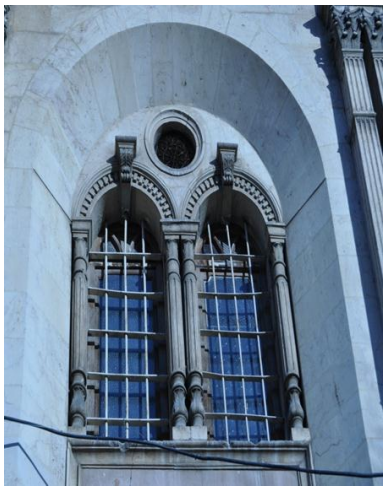
Sütun başlıklarında korint üslup benimsenmiştir. Apsis kemerinde kabartmalar görülmektedir. Bunun yanısıra bezemenin ve işlemenin en yoğun görüldüğü yer batı cephesidir. Bu cephede yivli, korint başlıklı sütunlar ve bu sütunlar üzerinde dörtgen başlığın geometrik desenleri göze çarpmaktadır. Aynı cephede bulunan panolarda, yıldız, güneş ve bitkisel motifler göz çarpmaktadır. Aynı cephenin pencere üstlerindeki çapraz duran kılıçlar, kemer alınlarında kıvrımlı süslemeler, bu kıvrımların devamı gibi duran demir korkuluk detayı, kemer kilit taşlarındaki bitkisel motifler, pencere sütunçelerinde kare kesitler içerisine yerleştirilmiş güneş motifleri; yapının diğer incelikli süslemeleridir.

F.4.45. Kabartmalar

F.4.46. Pencere Düzeni

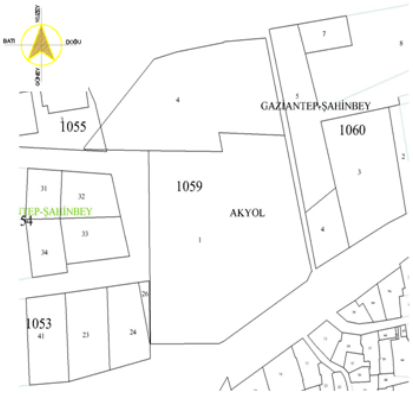

F.4.47. Pencere düzeni

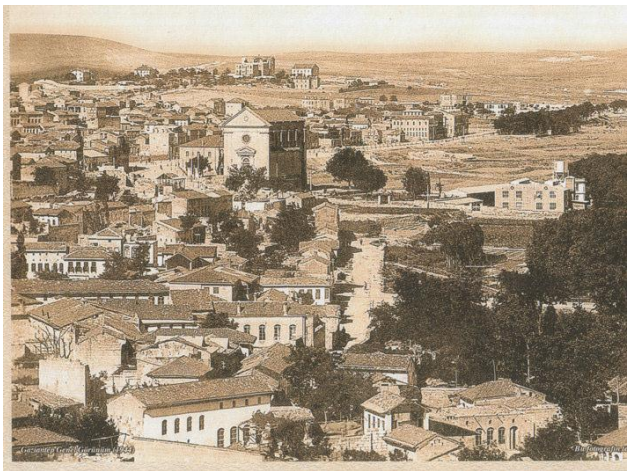
4.1.1.3. Kendirli Kilisesi:

Konum:

Hazine mülkiyetinde bulunan Kilise, kent merkezinde, Şahinbey İlçesi, Bey Mahallesinde, 11 pafta 132 ada 1 nolu parselde yer almaktadır. Atatürk Bulvarı üzerinde, Kemal Köker Caddesi ile Tufan Hamam Sokağının çevrelediği parsel üzerinde, öğretmenevi bitişiğinde bulunmaktadır (Şekil 4.8,F.4.48).

Şekil 4.8. Vaziyet planı

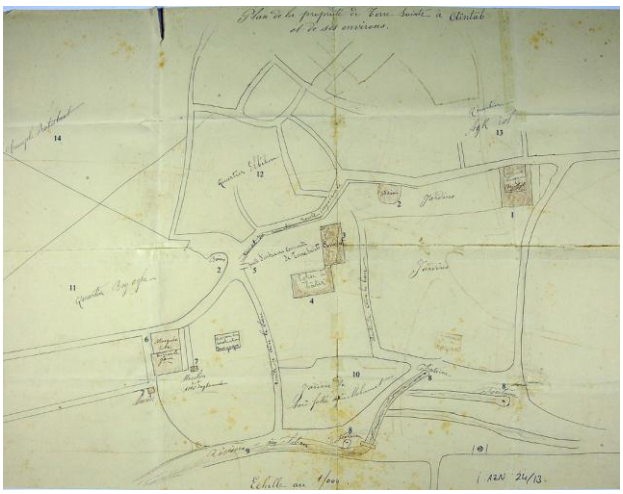
F.4.48. Şehir içinde konumu (1944) (Tatlıgil,2005:91)

Tarihçe:

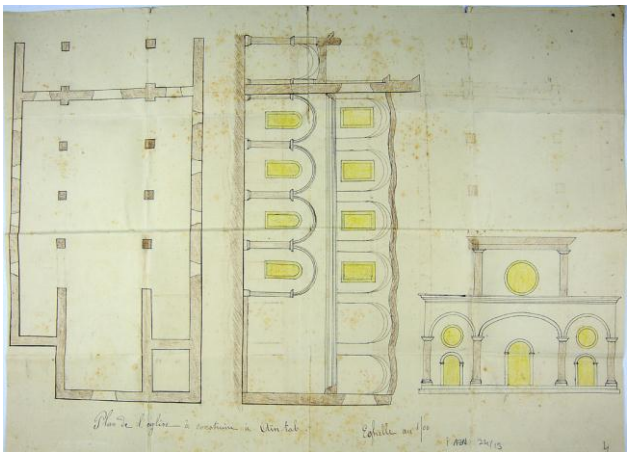
Katolik Ermeniler, Antepteki dğer gayrımüslim nüfus içersinde daha az sayıda olsalar da 1862 yılında ilk Ermeni Katolik Kilisesi'ni inşa etmişlerdir. Fransız İmparatoru III. Napolyon tarafından daha büyük bir Katolik Kilisesi inşa edilmesi konusunda desteklerde bulunmuştur (Güllü,2009:55). 1884'de şehirde bir de Fransisken rahiplerine ait evin içinde oluşturulan ve sonradan kilise ve mektep olarak genişletilmesi düşünülen fransisken manastırı inşa edilmiş ve manastırın gerekli tamir ve bakımları da Osmanlı Devleti tarafından yaptırılmıştır (Güllü,2009:56). Fransız Elçiliğinin 1889 ve 1894 arasındaki Bab-ı Ali ile yazışmalarında Fransisken rahiplerinin halihazırda ibadetlerini gerçekleştirdikleri kiliseye sahip oldukları anlaşılmaktadır (Cephanecigil,2015:134). 1897 yılına ait yazışmanın ekinde ise yeniden inşa edilmek istenen Kendirli Kilisesine ait kroki ve üç nefli bir kiliseye ait plan bulunmaktadır (Şekil 4.9,4.10) (Cephanecigil,2015:135).

Güllü (2009:56)'da kilisenin inşa için izin sürecini;

"*1896 yılı sonlarında Fransız İmparatoru III. Napolyon'un da desteğiyle Fransız Sefareti ve bazı Hristiyan ruhbanı, şehirde bir Katolik Kilisesi inşa edilmesi için talepte bulundular. Ancak Müslüman ahali, kilise yapılmak istenen yerin Müslüman mahallesinde ve cami yakınında bulunduğu ve orada yaşayan sadece onbir Hristiyan olduğundan bahsederek bu talebe itiraz ettiler. Buna rağmen, Şûrâ-yı Devlet'te; bölgede Hristiyan nüfusun az olmasının onların ibadethanesiz kalması için geçerli bir sebep olamayacağı ve şehirde bulunan Protestan kiliselerinden birinin de Eyüboğlu Camii'ne altmış üç metre ve Kastel Cami-i Şerifi'ne yüz sekiz metre mesafede bulunduğu belirtilerek, yaptırılmak istenen Katolik Kilisesi'nin de; Bey Camii'ne yetmiş iki metre ve yetmiş iki santimetre ve Ferhadiye Camii'ne yüz sekiz metre mesafede bulunduğu tespit edildiğinden, kilisenin cami yakınında bulunduğu yolundaki itirazın da geçerli olamayacağı şeklinde karar alınarak, kilisenin yapımına onay ve ruhsat verildi. On beş bin yüz yetmiş dört kuruşluk toplam vergisinin ödenmesi karşılığında kilisenin yapılması kararlaştırıldı. Fransız Sefareti ve Katolik din adamları, yapımını istedikleri kilisenin plân ve krokisini de sundular ve kilisenin onların istediği şekliyle yapımı karara bağlanmış oldu"* şeklinde aktarmaktadır..

Şekil 4.9. Kendirli Kilisesi vaziyet planı (Cephanecigil,2015:135).

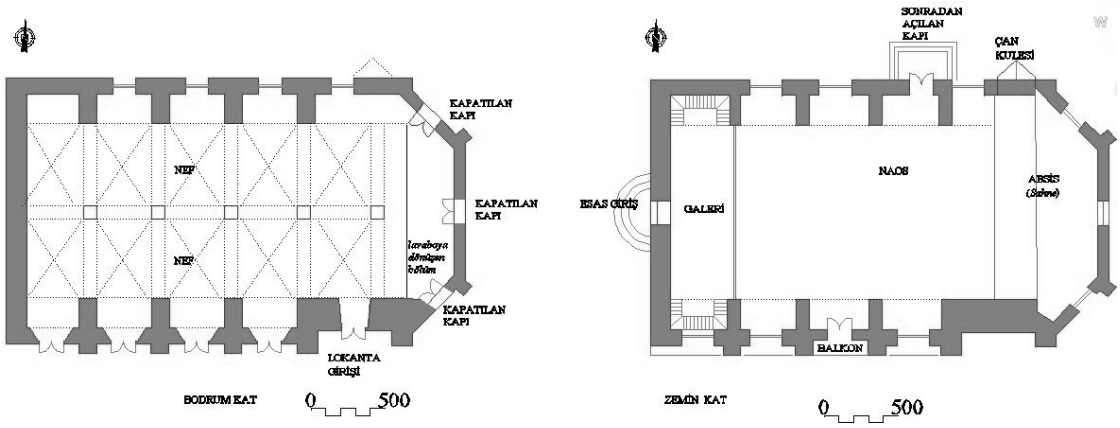
Şekil 4.10. Kendirli Kilisesi Planı (Cephanecigil,2015:135).

Kilisenin yapımına 1898 yılında başlanmış, 1903 yılında inşaatı tamamlanarak ibadete açılmıştır (Yüce, 2010:63). Birinci Dünya Savaşı sırasında Antep'te Katoliklere ait manastır ve okullar kapatılınca askerî birlikler kiliseye yerleşmiş, 1918 yılında, tekrar faaliyete geçmiştir (Güllü, 2009:57). Kendirli Kilisesi Halkevi olarak kullanıldığı sırada bir bölümü müze haline getirilmiş, 1948-49'da ilk sergiler yapılmıştır (Yüce, 2010:63).

Vatikan'dan Papalık Makamından gönderilen kilise planı, Roma'daki Saint Fransua Kilisesi'nden örnek alınmıştır (URL-13). Mimarı, Sarkis Usta Karayan olup, diğer kiliselerden farklı olarak, burada ayin Latince yapılmıştır (Ünsal,2010). Günümüzde Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi toplantı salonu ve Öğretmenevinin lokali olarak kullanılmaktadır.

Plan özellikleri:

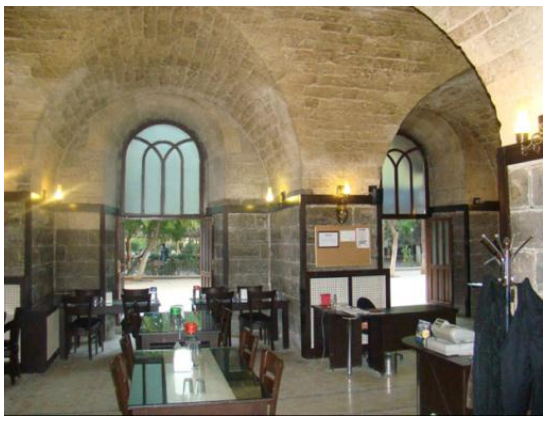
Tek nefli bazilikal plan tipine sahip yapının bodrum katı da mevcuttur. Eğimli bir arazide inşa edilmiş olmasından dolayı yapı, kuzey ve doğu cephesinden iki katlı, diğer cephelerden tek katlı olarak algılanmaktadır. Bodrum katın plan tipi, naosun plan tipiyle uyuşmamaktadır. Bu haliyle, ibadet mekanının inşası aşamasında plan değişikliğine gidilmiş olabileceğini düşündürtmektedir. Bodrum kat bugün lokanta, zemin kat ise gösteri salonu olarak kullanılmaktadır. Bodrum kata ulaşım, binanın güney cephesinde kalan, yol seviyesinden aşağı doğru merdivenle ulaşılan geniş bir avludan yapılmaktadır. Bodrum kat dikdörtgen planlı olup, kare kesitli sütunlarla taşınan çapraz tonozlarla örtülmüştür (Şekil 4.11.).

Şekil 4.11. Kat Planları (Çizen:S.HİLLEZ)

Bodrum katın girişinin de bulunduğu güney cephede, beş adet yarım daire kemerli kapı açıklığı mevcuttu. lokantaya giriş ise cephenin doğu ucunda, diğer dört kapının konumundan farklı olarak, doğuya doğru pah yapan duvarın içe girintili olan bölümünde düzenlenmiştir. Lokantaya ait olan, yarım daire kemerli kapıların (F.4.49) karşısında, iç mekânın kuzey cephesinde yarım daire kemerli pencereler bulunmaktadır (F.4.50.). Giriş kapısının hemen karşısındaki nişte açıklık düzenlenmemiştir. Kapı olarak düzenlenen açıklık önündeki merdivenle zemin kata ulaşılmaktadır (F.4.51).

Lokanta bölümünde, doğu ucunda ahşap elemanlar kullanılarak yemek mekânından ayrılan ve wc olarak düzenlenen bir birim bulunmaktadır. Duvarlar kemerlerin üzengi noktasına kadar koyu renk, üzengi noktasından sonra tonozlarda dahil olmak üzere sarı taşlarla örülmüştür (F.4.52).

F.4.49. Giriş kapıları

F.4.50. Yarım daire kemerli pencereler

F.4.51. Üst kata çıkış merdiveni

F.4.52. Wc olarak ayrılan bölüm

Çok amaçlı salon olarak kullanılan zemin kata giriş, batı ve kuzey cephede bulunan kapılardan yapılmaktadır (F.4.54). Doğu batı doğrultusunda konumlanmış, dikdörtgen planlı, doğuda apsisin yer aldığı, asma tavana sahip ibadet mekânında apsis bölümü, günümüzde sahne olarak düzenlenmiştir (F.4.55). Yarım daire kemerli nişler birbirlerinden mukarnas başlıklı pilastrlarla ayrılmıştır. Apsisin hemen karşısında, batı ucunda galeri bulunmaktadır. Galerinin altı ahşap kaplanmış olup bir kapı aracılığıyla girilmektedir. Galeri bölümü, içerde kuzey güney doğrultusundaki beş adet yarım daire kemer ve bu kemerlerin duvara saplandığı bölümler arasında oluşturulmuştur. Yine yarım daire kemerli nişlerden bir adedi kapatılmıştır. Galerinin bugün loca gibi işlevlendirilmiş olması sebebi ile batı kapısı kullanılmamaktadır. Galeri katına sağ ve solda yerleştirilmiş merdivenlerle ulaşılmaktadır (F.4.56).

F.4.54. Naosa kuzey giriş kapısı

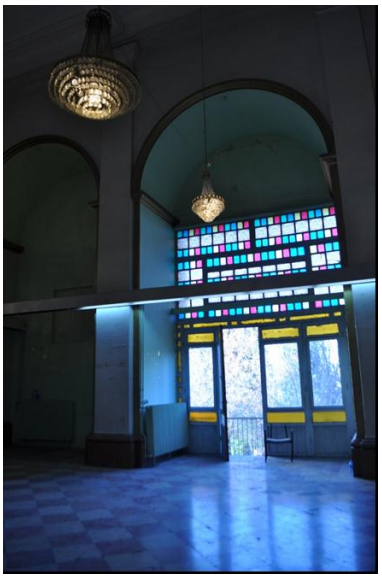

F.4.55. Sahneye dönüştürülmüş apsis

Kuzey kapısının karşısında renkli camlarla dizayn edilmiş balkon kapısı bulunmaktadır. Güney cephede içe gömme olan balkonun döşemesi betonarme olup, sadece bir insanın içinde duracağı şekilde tasarlanmıştır (F.4.57).

F.4.56. Galeri katı

F.4.57. Güney cephede balkona açılan kapı

Zemin kat iç mekan güney cephesinde, alttaki lokanta kapılarının aksını karşılayacak biçimde yarım daire kemerli beş adet kapatılmış penceresi bulunmaktadır (F.4.58). Kuzey cephe ise sağır olup, kapı sonradan açılmıştır (F.4.59).

F.4.58. Naos güney cephe duvarı

F.4.59. Naos güney cephe

Cephe düzeni:

Kullanılan bazalt ve keymıh taşları, kromatik düzeni, pilastr ve silmelerle hareketlendirilmiş cepheleri ile Gaziantep'teki diğer iki kiliseye benzemekle beraber geometrik kurgusu ile tamamıyle farklılık göstermektedir. Yapının bodrum kata sahip olması, bodrum ve zemin kat farkını cephede vurgulamak için siyah taşın ibadet mekânının kotunda bitirilerek kat vurgusunun yanı sıra cephede hareketlilik sağlanması, balkona sahip olması, güney doğu cephesinde pah yaparak kule şeklinde tasarlanmış birimleriyle cephe karakteri farklılaşmaktadır.

Güney cephesinde karataşlı örgü ve bu örgünün sonlandığı nokta, naos mekânının kat başlangıcını tanımlamakta ve naos döşeme kotunda bitmektedir. Bu cephede yarım daire kemerli beş adet kapı mevcut olup, üçüncü kapı üzerinde belki de din görevlisinin halka hitap etmesini sağlamak için düz atkılı, gömme bir balkon göze çarpmaktadır. Cephedeki kat silmesi ise batı giriş kapısının üçgen alınlığının alt kotundaki hizada bulunmaktadır. Silmenin hemen üstünde duvarlar içe doğru girinti yapmaktadır. Üst örtünün başladığı noktadaki saçak silmesi ile kat silmesi arasında, cepheyi beşe bölen dörtgen kesitli ve düz başlıklı pilastrlar arasına pencereler yerleştirilmiştir. Kapıların üstünde düşey simetri ekseninde yarım daire kemerli pencereler bulunmaktadır. Pilastrlar üst örtü silmesine ulaşmadan pencerelerin kemer kilit taşının üzerinde sonlanmaktadır. Dördüncü pilastrdan sonra duvar yüzeyi içe doğru girinti yapmakta ve doğuya doğru pahlanarak masif etkili kule görünümünü almaktadır. Kulenin köşe detayları birer sıra arayla siyah taşlarla örülerek belirginleştirilmiştir. Bu kulenin güneye bakan yüzünde de yarım daire kemerli bir pencere ile düşey simetrisinde yarım daire kemerli bir kapı bulunmaktadır (F.4.60,4.61).

F.4.60. Güney cephe

F.4.61. Güney cephede pah yapan bölüm

Eserin doğu cephesinde kule görünümü kazanmış olan duvar yüzeyi, yapının apsisi ile ilgili bilgi vermemektedir. Güney cephede devam eden karataş örgü bu cephede de görülmektedir. Yarım daire kemerli bir kapı ve hemen üzerinde yarım daire kemerli bir pencere bulunmaktadır (F.4.62,4.63).

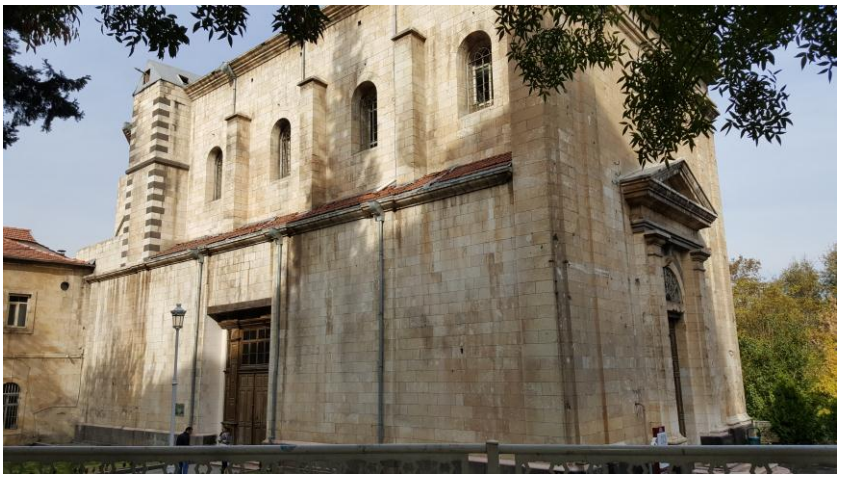

F.4.62. Güneybatı cephe

F.4.63. Güneydoğu cephe

Güney cephesi; karataşlı örgünün bittiği birinci bölüm, bu bölümden kat silmesine kadar olan olan ikinci bölüm ve kat silmesinden saçak silmesine kadar olan üçüncü bölümle üç katlı bir yapı görünümündeyken, kuzey cephesi daha sade bir görünümdedir. Yer zemininden kat silmesine kadar olan bölüm sağırken, sonradan açılan geniş kapı ve kapı üzerindeki renkli camlarla hareketlilik kazandırılmıştır. Kuzey cephede dışa doğru taşkın olan sağır bölümün silmeyle sonlanması ile pilastrlarla yüzeyi bölümlenmiş olup, her pilastr arasına yerleştirilmiş yarım daire kemerli pencerelerle içerisi aydınlatılmıştır. Aynı cephede, sonradan saçak silmesine kadar olan bölümü yıkılmış olan çan kulesi durmaktadır. Tıpkı güneyden doğuya dopru pah yaparak ilerleyen bölüm gibi bu çan kulesinin de köşeleri birer sıra siyah taşla örülmüştür. Cephe profili, saçak silmesi ve kiremitli çatı örtüsüyle görünüşe katılmaktadır (F.4.64,4.65).

F.4.64. Kuzey cephe

F.4.65. Kuzey cephe

Batı cephesi ise, esas giriş bölümünü oluşturmakta olup, sonradan kapısı kapatılmıştır. Üç basamakla zeminden yükselen giriş bölümü, su basman seviyesi gibi düşünülen yaklaşık 80 cm. yüksekliğindeki karataşlı örgüye sahiptir. Kapının yanındaki bir ve köşelerde duran ikiz haldeki pilastrlar su basman üzerine yerleştirilmiştir. Kapı, dörtgen kesitli pilastrlar arasına yerleştirilmiş kilit taşı dışa taşkın yuvarlak bir kemer ve bu kemerin üzerine oturduğu bir lento taşından oluşmaktadır. Pilastrları birleştiren profilli bir silme üzerine bir sıra taş ve profilli silmeli üçgen alınlık bulunmaktadır. Kapının üçgen alınlığının üzerinde, karataş ve beyaz taşla birer sırayla örülmüş ışıklık bulunmaktadır. Işıklık sonradan kapatılmıştır. Işıklık üzerinde, cephenin köşelerinde ikiz halde duran pilastrları birleştiren iç bükey ve dış bükey silmelerle hareketli korniş bulunmaktadır. Kornişin üzerinde, bir taş sırası ve taş sırasının hemen üzerinde aynı özelliklere sahip

üçgen alınlığın çerçevesi bulunmaktadır. Alınlık yüzeyine ışıklığın daha küçültülmüş hali işlenmiştir. Bu cephe, Antep Müdafaası sırasında oldukça tahrip edilmiş olup, hala kurşun izleri görülmektedir (F.4.66).

F.4.66. Batı Cephe

Yapım tekniği ve malzeme kullanımı:

Ana yapı malzemesi taş olan Kilise, yığma teknikle inşa edilmiştir. Yapıda; karataş ve keymıh taşı kullanılırken, demir ve ahşap ise kullanılan diğer malzemelerdir. Cephelerin köşelerinde ve bodrum bölümünde karataş dışa taşkın olarak yerleştirilmiştir. Yapının üst örtüsü, kırma çatıda kiremit kullanılmıştır.

Yapıda düşey taşıyıcılar duvar ve ayaklardır. Duvarlar, yük aldıkları noktalarda pilastrlarla desteklenmiştir. Yapının taşıyıcıları, lokanta bölümünde kesme taşla üretilmiş sütunlar ve çapraz tonozlar iken, kilise bölümü alçı tavanla kapatıldığından görülememiştir.

Mimari donanım ve bezeme:

Yapıda donanıma ilişkin olarak, cephelerindeki kromatik düzen, silmeler ve iç mekânda taşıyıcıların başlıkları ile sınırlı olan bezeme, pembe ve beyaz taşların karolaj şeklinde sıralanmasıyla oluşturulan yer döşemesi görülür. Kuzey giriş kapısının sağ ve sol tarafındaki büyük kemerli nişlerden, sağdaki niş içerisine yarım daire kemerli, soldaki niş içersine dörtgen nişler açılmıştır.

4.1.2. Şanlıurfa İli Ermeni Kiliseleri

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat bölümünde yer alan Şanlıurfa ili, güneyde Suriye toprakları, batıda Gaziantep, kuzeybatıda Adıyaman, kuzeydoğuda Diyarbakır, doğuda Mardin iliyle komşudur. (Güler,2002:3).

Şekil 4.12. Şanlıurfa İli Tescil Haritası

1996 yılında yapılan Göbekli Tepe[14] yüzeysel araştırmalardaki buluntulardan, Şanlıurfa ve çevresinin, cilalı taş devrine (M.Ö. 9000) ait ilk tapınağa sahip olduğu anlaşılmıştır (Güler,2002:3).

Urfa tarihi, belgelere göre; M.Ö. 2600'lü yıllarda Kuzey Suriye'de Halep yakınlarında kurulmuş Ebla Krallığı'nın hâkimiyetine girdiği dönemden başlatılmaktadır.

[14] Göbekli Tepe'de insanlarının tapındıkları boğa, aslan, kurt, domuz, turna kuşu, ördek ve yılan başta olmak üzere çeşitli hayvan kabartmalarının olduğu "T" biçimli taş steller, 2000-2001 kazılarında ortaya çıkartılmıştır. Kazılar halen devam etmektedir.

Arâmi asıllı Süryaniler'in, M.Ö. 132'de Aryu (Arslan) önderliğinde Osrhoene Krallığı'nı ilan etmesi üzerine, Urfa bölgesi tarihte ilk kez kendine özgü bir krallığa kavuşmuş olur. Başkent ise merkezi Urfa olan Edessa'dır (Güler,2002:3). Süryani Kral V. Abgar'ın, 13-50 yılları arasında geçen 37 yıllık ikinci saltanat devresinin, Hıristiyanlık tarihi açısından çok önemli bir yeri vardır. Kral Abgar[15] Hıristiyanlığı kabul etmesi ve Aday tarafından vaftiz edilmesi üzerine, Urfa'daki bütün putlar kırılarak (Günel,1970:103), Hz. İbrahim makamının bulunduğu yerde ilk Hıristiyan Kilisesi inşa edilir (Segal,1970:181, Kürkçüoğlu,2002:81). Milattan önce II. yüzyıl ile milattan sonra III. yüzyıllar arasında ipek yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezi olan Urfa, II. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın önemli bir merkezi haline gelmiştir (Soysü,1992:74)

İznik Konsili'nin etkisiyle, monofizit düşünüşteki kiliselerin kendi ulusal karakterlerini kazanması sonrasında, Urfa; Süryani dilinin konuşulduğu bir kent olarak, teolojik yazın ve düşün anlamında Hıristiyan entelijiyansanın en önemli kentlerinden biri haline gelmiştir (Vööbus,1973:17). Doğu kiliselerinin önemli bir merkezi haline gelen Urfa'daki entelektüel ve sosyokültürel durum neticesinde, açılan din okulları sayesinde Mezopotamya ve Suriye'de IV. ve V. yüzyıllarda çok hızlı bir şekilde manastır sayısı artmıştır (Vööbus,1973:18).

Bizans dönemi tipik kilise yapılarından olan, merkezi planlı kiliselerdeki kubbe üzerine yapılan sanat tarihi ve mimari tarihi üzerine tartışmalarda, genellikle mikrokosmoz olarak kilisenin eğilimi ve cennetin kubbesi tanımları üzerine yoğunlaşılmaktadır. VI. yüzyıldaki kilise binaları özellikle İstanbul'daki Ayasofya Kilisesi olduğu kadar, Urfa'daki Süryani Katedrali, bu kabulün sebebi olmuştur. Bu anlamda, Yunan etkisi ile Süryani kültürünün tarihsel arka planı düşünüldüğünde, Bizans etkisi altındaki Urfa'da, VI. yüzyılda kompleks bir kültürün izlerini görebilmek olasıdır (Mcvey,1983:91).

[15] Efsaneye göre; V. Abgar ilk Hıristiyan Kraldır. Hz. İsa'nın ölümünden hemen sonra, Hıristiyanlığı kabul etmiş ve kendi halkına da benimsetmiştir. Bu konu ile ilgili efsane şöyledir. Edessa Kralı V. Abgar Ukama, o sıralar cüzzam hastalığına yakalanmış ve bundan dolayı oldukça ızdırap çekiyordu. Kral, Hz. İsa'nın hastaları iyileştirdiğini duymuştu; ancak çok hasta olduğundan dolayı bizzat Kudüs'e gidemiyordu. Hannan adındaki bir kuryesini, ona inandığını ve yeni dinini öğrenmek istediğini belirten bir mektupla Hz.İsa'ya göndermiş ve onu Urfa'ya davet etmişti. Bu kurye aynı zamanda becerikli bir ressamdır. Hannan, Hz. İsa'ya götürdüğü mektubu sunduktan sonra yüksek bir yere çıkararak onun portresini yapmayı dener, ancak bir türlü başarılı olamaz. Bunu sezen Hz. İsa, yüzünü yıkar ve kendisine uzatılan bir mendille yüzünü silip Hannan'a verir. Hz. İsa'nın yüzünün resmi, mendile çıkmıştır. Hannan bir mektupla birlikte bu mendili de alarak Edessa'ya döner.

Edessa Kralı V. Abgar, Hz. İsa'nın portresi gözüken kutsal mendil (Hagion Mandylion) sayesinde sağlığına kavuşmuş ve daha sonra bu mendili bir tahtaya gerdirerek kentin giriş kapısında bir niş içine koydurmuştur. Bu kutsal mendil, yüzyıllarca Hıristiyan sanatında, konu olmuştur.(Güler, 2002:12) ayrıca bakınız (Kurtoğlu,2006:3 ve 286).

El Cezire'nin 639'da İyaz Bin Ganem tarafından fethedilmesiyle Diyar-ı Mudar olarak adlandırılan bölgenin merkezi haline gelen Urfa (Şahinalp 2005b:111); Selçuklular ve Akkoyunlular döneminde yeni bir kimliğe bürünmeye başlamıştır. Önceki dönemlerde şehre hâkim olan Grek mimarisi yerini yavaş yavaş İslâm mimarisine bırakmıştır. Şehre hâkim olan Müslümanlar, başlangıçta ibadet etmek amacıyla bazı kiliseleri camiye çevirmişler, daha sonraları ise camiler inşa etmişlerdir (Şahinalp 2005b:129). Osmanlı kuvvetlerinin 1517 yılında Mardin Kalesi'ni ele geçirmesinden sonra, Urfa sancak olarak Diyarbakır Beylerbeyliğine bağlanarak, idaresi Piri Bey'e bırakılmıştır (Tekin,2002:179).

Şehir, Musul'dan Mardin'e oradan da Halep'e giden kervan yolu üzerinde bulunmasının bir sonucu olarak, Şam, Halep ve İstanbul'dan gelen, Irak ve İran'dan satın alınan mallar için, bir transit geçiş noktası vazifesini görmüştür (Ekinci,2008). Gerçekten de XVI. yüzyıla bakıldığında, coğrafi konumunun da desteğiyle, şehirde sanayi ve ticari faaliyetlerinin yoğun olduğu görülmektedir. Ticari faaliyetlerdeki bu yoğunluk sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir (Günal vd. 2011:474).

XVI. yüzyılda nüfus yoğunluğu bakımından Güneydoğu Anadolu'nun 4. büyük kenti durumunda olan Urfa'nın Osmanlı döneminde, Türk-İslâm şehirlerinde fizikî ve sosyal yapının vazgeçilmez unsurları olan mahallelere taksim edilmiştir (Birecikli,2007:32). Urfa Sancağının ilk tahririni teşkil eden 1518 yılında tutulan defterde Urfa'nın Bab-ı Beriy ye, Babü'l-Ma, Bab-ı Amid, Bab-ı Harran ve Mağaracık adlı beş adet mahalleden oluştuğu, müslüman nüfustan ayrı olarak yaşamasından dolayı, gayrımüslim nüfusun "cemaat" adı altında ayrı olarak zikr edilmiştir (Tekin,2002:180).

Şehirdeki dini ve etnik farklılıklar sonucunda, Urfa eski kent merkezinde farklı mahalleler oluşmuştur. Bu alanda 16 mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerin; Cakeri Camisinin güney ve güneybatısı Yahudi, Nimetullah Camisinin doğusu ile Akyüzler Evi civarı Süryani, Tılfildır Tepesi ile kentin batı surlarından Vali Fuat Caddesine kadar uzanan kısmı Ermeni ve 12 Eylül Caddesinden, kentin doğusunda yer alan Nimetullah Camisine kadar uzanan bölümü Müslüman Mahallesi olarak ayrılmış olup, günümüze kalabilen kilise ve camiler de bu durumu doğrulamaktadır (Turan,2009:17).

Şanlıurfa'nın, İslam hâkimiyetine girmesi ile Hıristiyanlık dönemi eserleri[16] zaman içerisinde tahrip edilerek ortadan kalkmıştır (Arslan,2009:149). Ancak yine de kiliselerinin görkemi VII. yüzyıl İslam tarihçisi El Mukaddesi'ye konu olmuş, Şam Emevi Camisi'nin görkemli oluşunu da *"İslamın camileri, Edessa'nın kiliselerinin ihtişamından geri kalmasın"* düşüncesine bağlamıştır (Kurtoğlu,2006:289).

Şehirde daha önceden var olan kiliseler büyük çoğunlukla korunmuştur. Fakat şehrin fethiyle birlikte var olan kilise ve manastırlar dışında yenilerinin inşa edilmesi yasaklandığı için kilise sayısında herhangi bir artış olmamıştır. Şehrin merkezinde Aziz Yahya ve Meryem Ana kiliselerinin bulunduğu yere bir cami yaptırılmış ve bugünkü Hasan Paşa Camii'nin bulunduğu alandaki Tetrapylon (Hıristiyanların ayinlerden sonra sosyal meseleleri görüşmek için toplandıkları yer), camiye çevrilmiştir. İbn Havkal, 978'de Er-Ruha'da 300'den fazla kilise olduğunu ifade etmektedir (Şahinalp 2005b:114).

Ermenilerin, Edessa'ya ne zaman yerleştikleri bilinmese de M.Ö. 89 yılında şehirde hüküm süren Ermeni Kral Dikran döneminde şehre yerleştikleri kabul edilebilir (Şahinalp 2005b:96).

1790'larda seyyah Olivier vadi içinde yer aldığını belirttiği Urfa'nın 30-40.000 dolayında nüfusu olduğunu yazar. Nitekim XIX. yüzyıl başlarında nüfus 30.000 diye belirtilir. Bunun 21.000'ini (% 70) müslümanlar oluştururken geri kalanını Ermeni (% 21), Süryânî (% 4), Katolik (% 2) ve Protestan (% 2) diye kayıtlı hıristiyanlarla yahudiler (% 1) teşkil etmektedir. Bu sırada en kalabalık mahalle Bıçaklı olup bunu Esp Pazarı, Göz, Tel Fütur ve Yûsuf Paşa izlemektedir. Beş mahallede gayri müslimler yaşamakta, yirmi bir mahallede müslüman-gayri müslim karışık halde ikamet etmektedir (Turan,1996:340).

[16] Günümüzde; kesin inşa tarihi bilinmeyen Nimetullah (Ak) Cami'nin tam olarak yapım yılı da bilinmemektedir, ancak yapım yılı belirtilmeyen kitabesinde harabe bir kiliseden camiye çevrildiği yazılmaktadır. Segal'in (1970:263) belirttiği haliyle bu cami St. Sergius Kilisesi olmalıdır. "Su Meydanı Cami" ve "Dipsiz Minare Cami" adıyla da bilinen Kadıoğlu Cami, Bizans dönemine ait Confessors Kilisesi'nin üzerine inşa edilmiştir . Segal'in (1970:174) "Eski Arabî" veya "Fazlı Efendi Cami" adlarıyla da bilinen Arabî Cami, eski bir Bizans dönemi yapısı olan St. Michael Kilisesi'nin yerine inşa edilmiştir (Segal 1970:190) Yusuf Pasa Cami, St. Cyriacus adlı bir Bizans kilisesinin üzerine inşa edilmiştir (Segal 1970:190) Balıklıgöl'ün kuzey kenarında yer alan Rıdvaniye Cami, Bizans dönemine ait St. Thomas Kilisesi'nin üzerine inşa edilmiştir(Segal 1970:169) "Kara Meydan Hüseyin Pasa Cami" adıyla da anılan Hüseyin Pasa Cami, Bizans döneminden kalma, Melkitler'e ait, Meryem Ana Kilisesi'nin üzerine inşa edilmiştir (Segal 1970:190) Hacı Yadigar Cami, Bizans devrinde, V. yüzyılda Piskopos Hiba tarafından yaptırılan Oniki Havari Kilisesi üzerine inşa edilmiştir (Segal 1970:183) Bizans dönemine ait Meryam Ana Kilisesi'nin üzerine insa edilen Mam Sekkaki Cami'nin üzerinde yapım kitabesi bulunmadığından, yapının kim tarafından ve hangi tarihte inşa ettirildiği bilinmemektedir (Segal 1970:190) Hayrullah Cami'nin Bizans dönemine ait St. Barlaha Kilisesi'nin üzerine inşa edildiği tahmin edilmektedir (Segal 1970:182) Dergâh Caminin bulundugu alanda, Selevkoslar döneminde bir putperest tapınağı bulunmaktadır. M.S. 150 senelerinde bu tapınağın üzerine ilk Hıristiyan kiliselerinden olan "Hıristiyanlar Kilisesi" inşa edilmiştir.

Millet	Yıllar					
	1308	1313-1316	1318	1322-1323	1324	1326
Müslüman	47.071	51.904	54.230	54.258	51.901	54.279
Ermeni	7123	8335	8.472	8.650	11.491	11.467
Ermeni Protestan	743	-	-	-	1.070	1.072
Ermeni Katolik	458	155	610	811	278	286

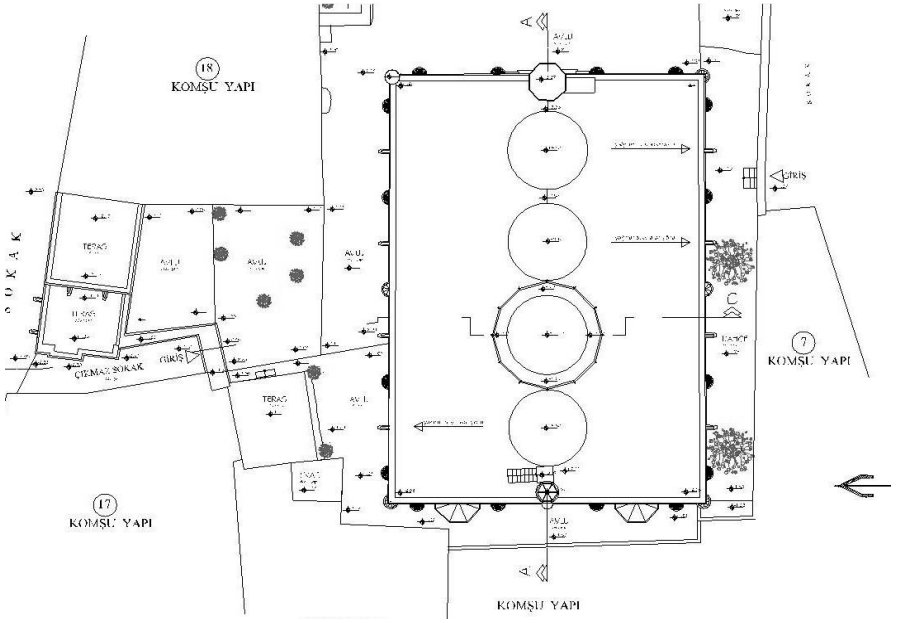
Tablo 4.3. Vilayet Salnamelerine göre Şanlıurfa nüfusu (Eroğlu vd.,2012:239-243)

1890'dan itibaren Urfa Sancağı'nda, özellikle Ermenilerin nüfusunda meydana gelen belirgin bir düşüşün, 1895'den itibaren başlayan Ermeni olayları ile sonrasında gelişen göçler sonucunda ortaya çıktığı görülmektedir (Birecikli 2007:33). XIX. yüzyılın ortalarında Şanlıurfa'ya gelen Petermann, Ermenilere ait bir kilisenin bulunduğunu ifade etmektedir (Şahinalp 2005b:137). Günümüzde ayakta kalan iki adet Ermeni Kilisesi tespit edilmiş olup, her iki kilisede bugün cami olarak kullanılmakta olup, Fırfırlı Kilise Fırfırlı Cami, Surp Asdvadvadzin Ermeni Katedrali ise Selahaddin Eyyubi olarak adlandırılmaktadır.

4.1.2.1.Fırfırlı Kilise-Aziz Havariyun Kilisesi-Oniki Havari Kilisesi

Konumu:

Şanlıurfa Merkez, Vali Fuat Caddesinde, Tılfındır sokak ile 1333. ve 1339. Sokakları ile çevrili alanda, 496 ada 6 nolu parselde yer almaktadır (Şekil 4.13). Asıl adı Oniki Havari Kilisesi olan ve genellikle Fırfırlı Kilisesi olarak bilinen yapının, günümüzde kullanılan adı ise Yeni Fırfırlı Cami'dir. Yapının kuzey, güney ve batı cephesinde olmak üzere üç yönünde avlu yer almakta, camiye giriş ise yapının batı cephesindeki avludan sağlanmaktadır.

Şekil 4.13- Vaziyet planı (Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Tarihçe:

Segal'in (2002:239)'da "12 Havari Kilisesi" olarak vurgulamış olduğu ve görkeminden bahsettiği yapı, muhtemelen günümüzde Fırfırlı Cami olarak da adlandırılan yapıdır. Yapının kitabesi olmadığından inşa tarihi bilinmese de Kevorkian ve Paboudjian (2013:330)'a göre 1851 yılında inşa edilmiştir. Selahaddin Eyyûbi Camisi ile olan üslup benzerliği her iki yapının yaklaşık olarak aynı tarihlerde yapılmış olabileceğini düşündürtmektedir (Yılmaz ve Eroğlu, 2013:10). Halil-ür Rahman Gölü'nün kuzeyinde Vali Fuat Caddesi (Büyükyol-Yeniyol) üzerinde yer alan eski bir Ermeni Kilisesi iken, mihrap üzerindeki kitabeye göre 1956'da camiye çevrilmiştir. Kaynaklara göre, Hıristiyanlık açısından büyük önem taşıyan ve Van bölgesindeki Varak Manastırında bulunan "Varak Haçı" 1092 de Urfa'ya getirilerek bu kiliseye (Aziz Havariyun Kilisesi) konulmuştur (URL-14).

1850'li yıllarda Urfa ve çevresinde Protestanların sayısında artış olmuştur ve 1857'de 22 olan Protestan sayısı 1863'te 210'a yükselmiştir. Protestan Ermenilerin sayısı hızla artması üzerine, 1864'te yapılan şapel genişletilerek büyük bir kilise inşa edilmiştir (Malkoç, 2006:60). Caminin inşa kitabesi bulunmadığından kesin tarihi bilinmemekle beraber, Malkoç'un aktardığı bilgiden faydalanarak aynı kiliseden bahsedildiğini düşünmek gerekmektedir. Yapının, Osmanlı döneminde Padişah I. Abdülaziz'in fermanı

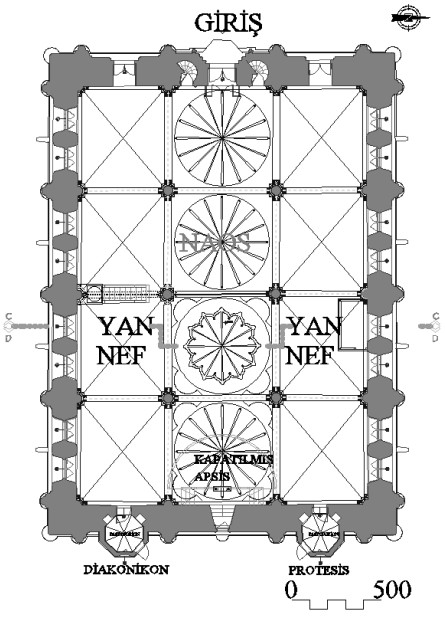
ile 1865'de temelden itibaren yeniden yapıldığı bilinmektedir. Bu yapım aşaması sırasında, caminin önceki plan ve mimari özelliklerine uyulup uyulmadığıyla ilgili herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bunun yanısıra devlet arşivlerinden anlaşıldığı kadarıyla, H.1299 yılında bir protestan kilisesinin yapımına izin verildiği anlaşılmaktadır (Tarih: 08/Ca/1299 (Hicrî) Dosya No:2216 Gömlek No:32 Fon Kodu: ŞD).

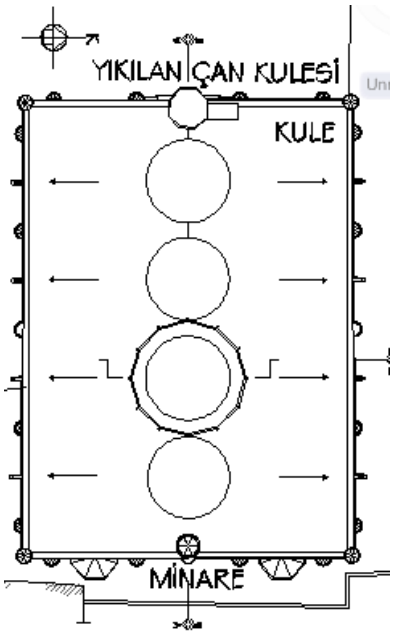
1930'lu yıllarda ceza evi olarak kullanılan yapı, bu kullanım esnasında plan ve mimari özelliklerini etkileyebilecek herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. 1956 yılında kiliseden camiye çevrilen yapıya, mihrap ve minber eklenmiştir (Kürkçüoğlu,2002:60).

Yapı, Taşınmaz Kültür Varlıkları Yüksek Kurulu tarafından 02.07.1987 gün ve 3453 sayılı kararı ile tescil edilerek koruma altına alınmıştır.

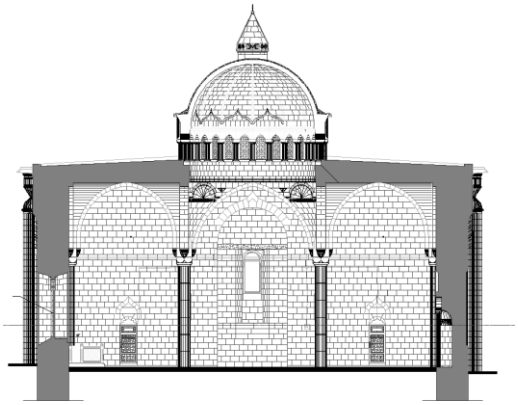
Plan Özellikleri:

Yapı apsise dikey üç nefli bazilikal planlıdır. Orta nefin üstü, ortada bazalt taştan yapılmış mukarnas başlıklı yuvarlak sütunlar ile yanlarda düzgün kesme taştan yapılmış duvara bitişik yarım sütunlara oturtulan dört kubbe ile örtülmüştür (Şekil 4.14,4.15). Orta nef yan neflere göre daha geniş tutulmuştur. Yapıda görülen önemli özelliklerden birisi narteks ve galeri bölümlerinin olmamasıdır (Şekil 4.16,4.17).

Şekil 4.14. Kat Planı (Ş.V.B.M. Arşivi) **Şekil 4.15.** Dam Planı (Ş.V.B.M. Arşivi)

Şekil 4.16. D_D Kesiti (Ş.V.B.M. Arşivi)

Şekil 4.17. Doğu Cephesi

Yapının ibadet mekânının güney duvarında mihrap ve minber yer almaktadır. Mihrabın üzerindeki h.1376/m.1956 tarihli kitabeden de anlaşılacağı üzere, 1956'da kiliseden camiye çevrilen yapıda, güney pencerelerinden biri mihraba dönüştürülmüştür. Güney duvarının ortasında bulunan yarım sütunun önüne de taş minber yapılmıştır. Mihrap yanlarda iki sütunçe ile sınırlandırılmış ve yarım daire kemerli olarak düzenlenmiştir (F.4.67,4.68). Yapının müezzin mahfili, kuzey sahında yer almaktadır (F.4.69).

F.4.67. Naostan apsise bakış

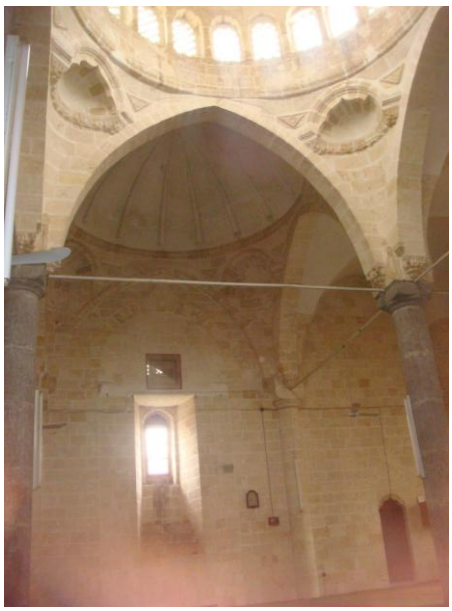

F.4.68. Mihrap ve minber

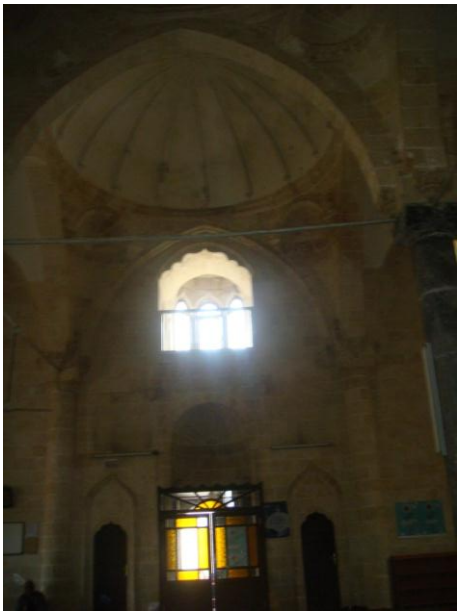

F.4.69. Kuzey cephe, müezzin mahfili

Yapının harim mekânının içten doğu kısmında, yapı camiye dönüştürülme esnasında apsis nişi kapatılarak, pencereye dönüştürülmüştür (F.4.70). Batı cephede yer alan giriş kapısı ise taç kapı formunda olup içten yarım kubbeli dıştan dikdörtgen şekilde düzenlenmiştir. Pembe mermerden yapılan kapının üst kısmında balkon şeklinde düzenlenmiş cumba bulunmaktadır (F.4.71).

F.4.70. Pencereye dönüştürülmüş apsis

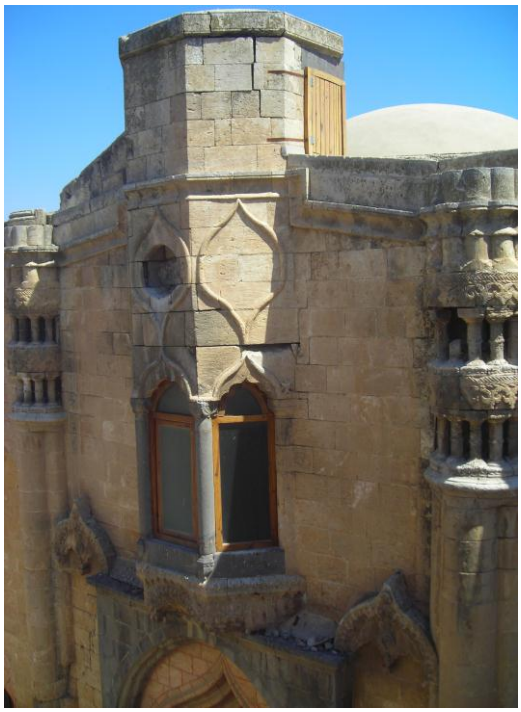
F.4.71. Batı duvarı, cumba

Camiye çevrilme aşamasında, minare güney bölümde baldaken tarzında inşa edilmiştir. Kaide kısmı dairesel olan minarenin, gövde kısmı belli aralıklarda açıklık bırakılarak yan yana dizilmiş sütunçeler ile düzenlenmiştir. Minarenin üst kısmı külâhla örtülmüştür (F.4.72).

Yapının taç kapı üzerindeki balkonuna ve dama çıkışı sağlayan merdiven batı cephesindeki girişin kuzeyinde yer almaktadır. Yarım daire kemerli bir açıklıktan dama çıkılan merdivenin dam üzerindeki örtüsü, yapı kilise iken çan kulesi olarak kullanılan bölümün kaidesini oluşturmaktadır. Günümüzde çan kulesinin yalnız kaide bölümü mevcut olup, diğer bölümleri yıkılmıştır (F.4.73).

F.4.72. Minare

F.4.73. Yıkılan çan kulesinin kaidesi

Orta nef üzerindeki kubbelerin üçünün iç kısmı istiridye kabuğu şeklinde, girişten itibaren üçüncü kubbesinin iç kısmı ise on iki kollu yıldız süslemesini andıran bir formda düzenlenmiştir. Bu kubbenin kasnağı 24 adet pencerelidir (F.4.74,4.75,4.76,4.77).

F.4.74. Kubbe

F.4.75. Kubbede pencere düzeni

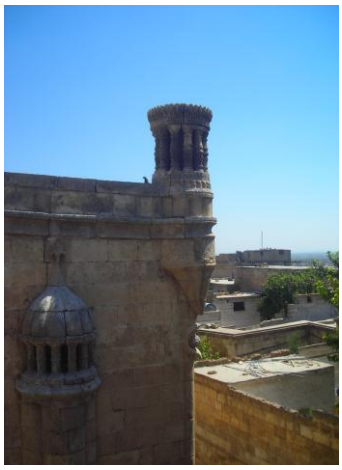

F.4.76. Orta nefte kubbe

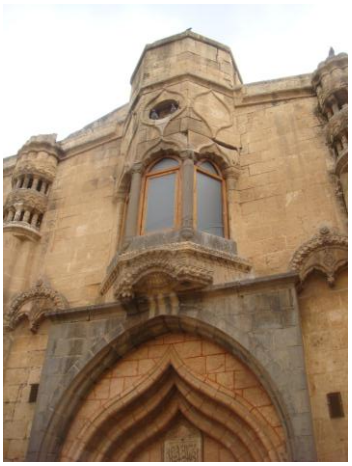

F.4.77. Kubbe görünüşü

Batı cephesinde; 163 cm. kalınlığında duvar, bu duvarın içine yerleştirilmiş iki yuvarlak merdiven, dıştan kaş kemer içersinde yerleştirilmiş yarım daire kemerli üç kapı, ana giriş kapısının sağ ve solunda bulunan bu kapıların aksına gelecek şekilde yerleştirilmiş yarım daire kemer içersinde damla motifli açıklıklar, dilimli kemer içersine yerleştirilmiş açıklıklı cumba bulunmaktadır (F.4.78,4.79,4.80).

F.4.78. Köşe kulesi

F4.79. Batı cephede cumba

F.4.80. Cami girişi

1,40 kalınlığındaki duvar kalınlığı bulunan kuzey cephesinde, 2,80*1,65 boyutlarında 8 adet olan pencereler, her sütun arasına 2 tane gelecek şekilde konumlandırılmışlardır.

Cephe düzeni:

Batı cephesinde giriş kapısı, yanlarda iki sütunçe ile sınırlandırılarak üstte sivri kemerle sonlandırılmıştır. Kapı lentosunun üzerinde, mermerden yapılmış bir yazıt yer almaktadır. Yapının batı cephesinde bulunan balkon şeklindeki cumba bölümü, iç mekânda doğudaki apsis bölümünün tam karşısına gelecek şekilde düzenlenmiştir. İçten kemerli bir şekilde düzenlenmiş olan bu bölüm, dıştan çıkıntı şeklinde belirgin olup, üç bölümlü ve üç pencereden oluşmaktadır. Yuvarlak formlu pencereler üstte sivri kemerli şekilde düzenleme göstermektedir. Cumbanın üzeri dikdörtgen kasnaklıdır (F.4.79,4.80,4.81).

F.4.81. Batı cephe

Yapının güney cephesi, batı ve kuzey cephesiyle benzer formda düzenlenmiştir. Sivri kemerli sağır kemerler, yarım sütun duvarların arasına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Kemerlerin alt kısmında yarım daire kemerli pencereler yer almaktadır. Cephede orta kısımda yer alan pencere kilise camiye çevrilirken örülerek mihraba dönüştürülmüştür (F.4.82,4.83).

F.4.82. Güney cephe

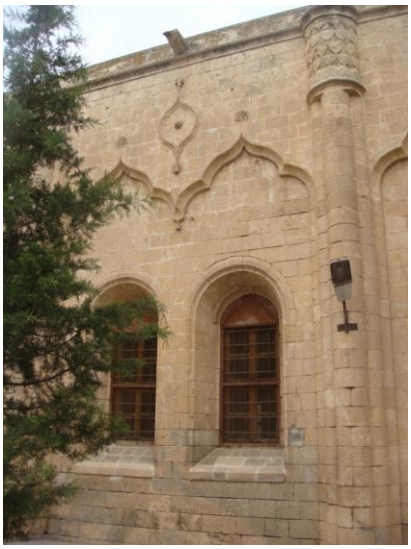

F.4.83. Güney cephe

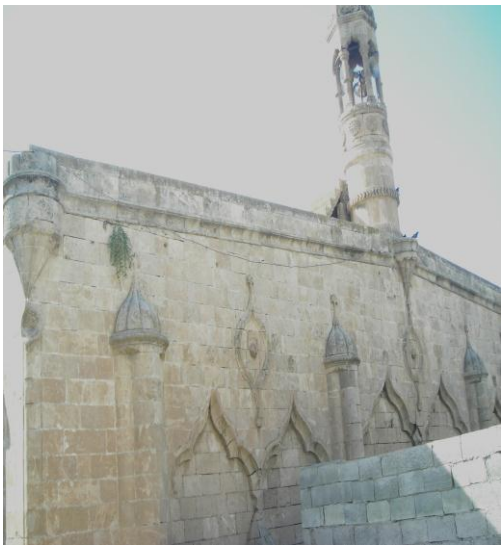
Yapının kuzey cephesi yine batı cephesindekine benzer bir düzenleme göstermektedir. Burada da yarım duvar sütunları arasına gelecek şekilde yerleştirilmiş sivri kemerli sağır kemerler mevcuttur. Sağır kemerlerin alt kısmında yarım daire kemerli pencereler yer almaktadır (F.4.84).

Yapının doğu cephesi diğer cephelerden farklı bir düzenlemededir. Burada apsisin her iki yanına denk gelen pastoforion hücreleri dıştan çıkıntı şeklindedir. Doğu cephesinde de diğer cephelerde olduğu gibi yarım sütun duvarlarla destekleme görülmektedir. Bu cephede apsis ve pastoforion hücrelerinin olması nedeniyle süslemeye yer verilmediği düşünülmektedir (F.4.85). Orta nefin girişten itibaren üçüncü kubbesinin kasnağında 24 adet pencere yer almaktadır. Bu pencereler dıştan, sütuncelerle sınırlandırılmış sivri kemerli bir düzenleme içerisinde ikişer tane gelecek şekilde yerleştirilmiştir (F.4.77).

Yapının dört köşesine gelecek şekilde yerleştirilmiş köşe kulelerinden, sadece güneybatı köşesinde yukarıdan aşağıya doğru sivrilen kulesi günümüze kadar sağlam gelebilmiştir.

F.4.84. Kuzey cephe

F.4.85. Doğu cephe

Yapım Tekniği ve Malzeme Kullanımı:

Dört cephesinde kalın duvarlara, ortada ise sütunlar üzerine oturan üç kubbenin ve tonozların örttüğü kargir yapı tekniğindedir. Fırfırlı Cami'nin taşıyıcı duvarlarındaki 14 adet 287x120 cm boyutlarında yüksek ve simetrik pencere düzenlenmesi, yapıya süneklik kazandırmıştır. Yapıda malzeme olarak, duvarlarda ve kubbelerde düzgün kesme taş, tonozlarda kaba yonu taş, kubbeleri taşıyan sütunlarda bazalt taş; dolgu elemanı olaraksa, moloz taş ve kireç harcı kullanılmıştır. Kubbeler ve tonozların iç yüzeyleri, çimento sıva üzerine yağlı boya ile kaplanmıştır.

Kesme taş duvarlar ve iç mekânda sütunlar taşıyıcı konumundadır. Yapının orta nefindeki kubbelere geçiş tromplarla sağlanmıştır. Dört bölümden oluşan yan neflerin üstü, ortada bazalt taştan yapılmış mukarnas başlıklı yuvarlak sütunlar ile yanlarda düzgün kesme taştan yapılmış duvara bitişik yarım sütunlara oturtulmuş, çapraz tonozlarla örtülüdür.

Mimari donanım ve bezeme:

Orta nefin girişten itibaren üçüncü kubbesinin iç kısmındaki on iki kollu yıldız motifi daha belirgin olup, orta nef üzerini örten diğer kubbelere göre daha farklı bir düzenleme göstermektedir. Batı cephedeki portalin üst kısımlarında ve yapının dış cephelerine bitişik yarım sütunların üzerindeki kuleciklerde taş süslemeler görülmektedir. İçerisindeki bazalt sütunların kalker başlıkları da mukarnas süslemeli olan yapının, dış

cephelerindeki pencerelerin üzerinde yer alan sağır sivri dilimli kemerlerin üzerinde taş palmet süslemeler bulunmaktadır.

Yapının batı cephesindeki portali, zengin taş işçiliğinin örneğini yansıtmaktadır. Bu düzenleme, yarım duvar sütunları arasına gelecek şekilde sağır kemerlerden oluşmaktadır. İkişerli sağır kemerler sivri kemerli formda düzenlenmiştir. Kemerlerin arasına damla motifli bezeme şeklinde açıklıklar yerleştirilmiştir. Kemerlerin üst kısmında palmet motifli taş süslemeler görülmektedir. Yarım duvar sütunları sağır kemerleri her iki yanda sınırlamaktadır. Sütunların üst kısmı palmet motifi ve balıksırtı şeklinde süslemeli olarak düzenlenmiştir. Bu cephede, ayrıca kuş evi yer almaktadır. Cephenin kuzeybatı bölümünde yer alan bu düzenleme, cephedeki bir yarım sütun duvarının üst kısmına yapılmıştır. Belli aralıklarla birbirinden ayrı tutulan sütunçelerin yan yana yerleştirilmesinden oluşan bu bölümün üstü, kubbe görünümünde olup, en üstte küçük bir külâh yer almaktadır. Külâhın üzerinde, saçak altına gelecek şekilde yerleştirilmiş palmet motifli süsleme bulunmaktadır.

Batı cephesindeki cumbanın alt kısmındaki taşlar, zik zak motifli olup, üst kısım ise damla motifi şeklinde bezenmiştir. Her bir motif, alttaki pencerelerin üzerine gelecek şekilde düzenlenmiştir. Ortadaki motif açıklık şeklinde olup, aydınlatma penceresi olarak kullanılmaktadır

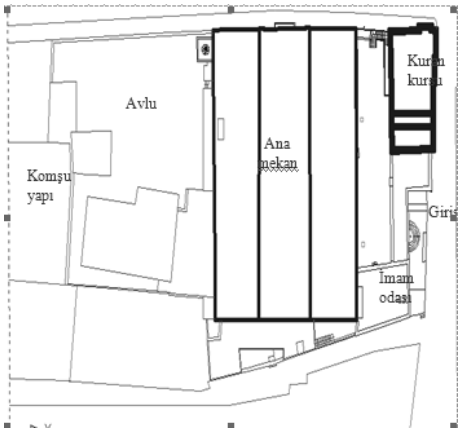
Yapının güney cephesinde sağır kemerlerin üst kısmında damla motifi ve palmetlerden oluşan taş süslemeler yer almaktadır. Damla motifinin iç kısmına çark-ı felek motifli kabara yerleştirilmiştir. Alt ve üst kısmında ise palmet motifli süslemeler görülmektedir. Yarım sütun duvarlarının üst kısmı zengin taş işçiliğiyle süslenmiştir.

Minarenin kaidesi ile pabuç kısmı arasında kalan bölümde balıksırtı şeklinde süslemeler görülmektedir. Pabuç kısmında gül bezek motiflerinden oluşan süslemelere yer verilmiştir. Minarenin külâh bölümü yıldız ve ay motiflerinden oluşan bezemelerle düzenlenmiştir. Güneybatı köşesindeki kulenin üst kısmındaki düzenlemede yoğun taş süslemeleri dikkat çekmektedir. Kulenin sivri kaideli alt kısmında çark-ı felek motifli kabara bulunmaktadır.

4.1.2.2. Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali

Konumu:

Şanlıurfa merkezde, Şanlıurfa Vali Fuat Caddesi'nin (Büyük Yol) Balıklıgöl'e yakın kesiminde, caddenin doğu kenarındadır. Tapu'da, 53 pafta, 505 ada, 2 no'lu parselde, Vakıflar Genel Müdürlüğü mülkiyetine kayıtlıdır. Kilisenin kuzey avlusunun güney kenarı boyunca, ortada eyvan ve yanlarda odalar olmak üzere iki katlı müştemilat yapılar yer alır (Şekil 4.18,F.4.86).

Şekil 4.18. Vaziyet Planı

F.4.86. Müştemilat

Tarihçe:

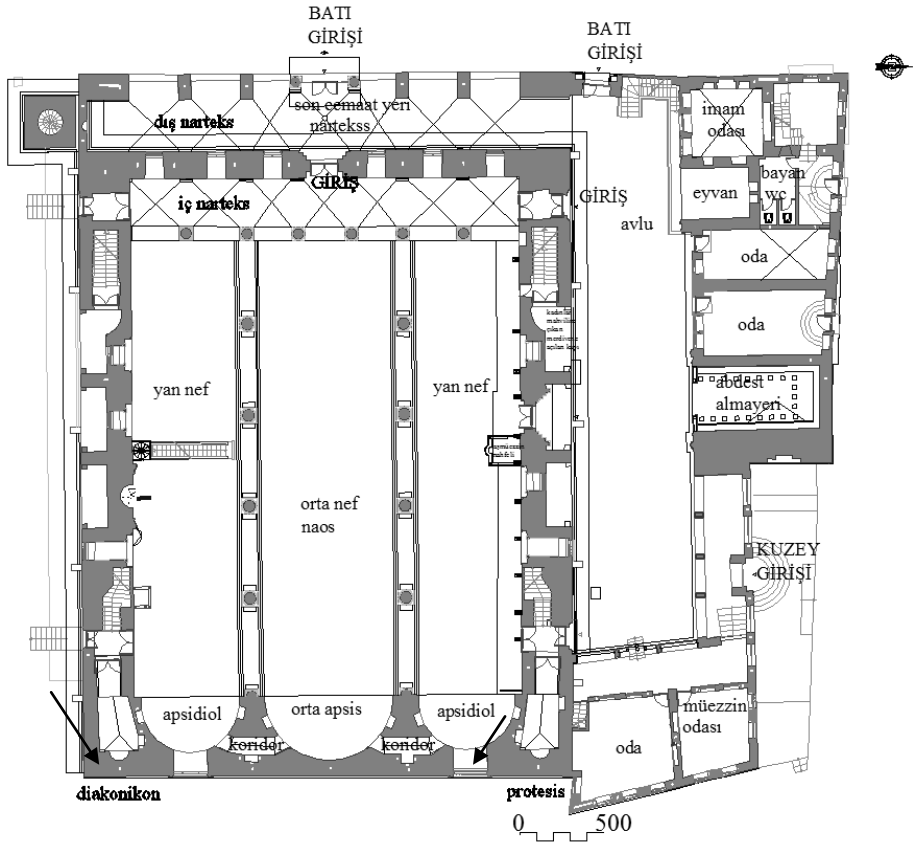
457'de Piskopos Nona tarafından vaftizci Aziz Yahya Kilisesi olarak inşa edilmiştir. 496-497 yıllarında Bizans valisi tarafından adalet sarayı olarak kullanılmıştır. Bu kilisenin yerine XVIII. yüzyıl başlarında Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali veya Büyük Kilise inşa edilmiştir (Kürkçüoğlu,2002:82). Segal (2002:240-314) de bir çeşit mahkeme olarak da kullanılmış olan Kilise'nin 457 yılında Vaftizci Yahya Kilisesi olarak inşa edildiği ve 18. yüzyıl başlarında Vaftizci Yahya Kilisesi üzerine yapıldığını belirtmektedir. Dönemi itibariyle bölgedeki en büyük kilise olması dolayısıyla katedral olarak da adlandırılmıştır. Kuzey avludaki abdestlik eyvanının kuzey duvarında yer alan 1851 tarihli Ermenice inşa kitabesi, yapının camiye dönüştürülmesi sırasında yerinden sökülerek Urfa Müzesi'ne götürülmüştür. 1920 yılında Ermenilerin Urfa'yı terk etmesinden sonra uzun süre boş kalan yapı, 1920'li yıllarda Sanatlar Ocağı olarak

kullanılmıştır (Kürkçüoğlu,2002:60). Binanın batı cephesi ortalarının terasa yakın kısmındaki kitabede, Osmanlıca olan "Sanatlar Ocağı" yazısı, yapının 1994 yılında camiye dönüştürülmesi sırasında kazınmış ve yerine "kelime-i tevhid" yazılmıştır.

Yapı 1940'li yıllarda, şehre elektrik sağlayan jeneratörlerin çalıştığı Elektrik Santralı olarak kullanılmıştır. Jeneratörlerin uzun yıllar yapmış olduğu sarsıntı sonucunda binada çatlaklar oluşmuş ve 1960'lı yılların sonlarında yıkılma tehlikesi karşısında yapı boşaltılmıştır. 1990 yılı başlarına kadar kaderine terk edilen yapı, 1992'de restore edilerek camiye dönüştürülmüş ve 1994'de ibadete açılmıştır.

Plan özellikleri:

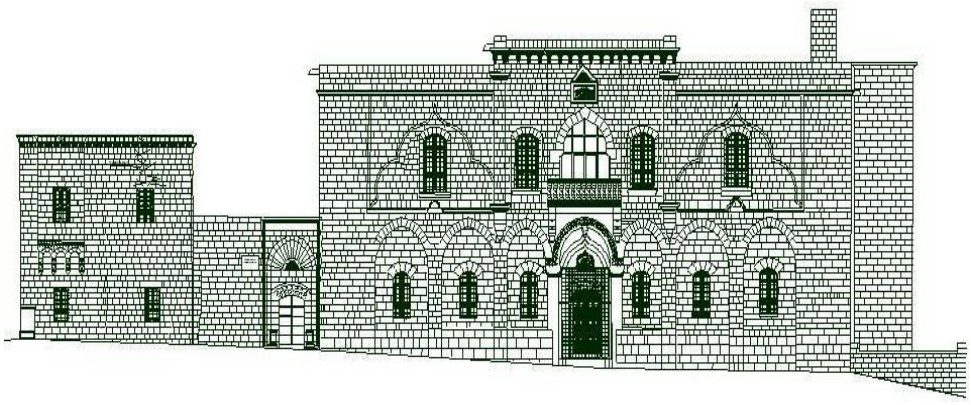
Özgününde kilise olan yapı, doğu-batı yönünde apsise dikey üç nefli bazilikal planlıdır. Düz damlı olan her nef, boydan boya beşik tonozla örtülü olup; orta nef, yan neflerden daha geniş ve yüksektir (Şekil 4.19,4.20.,4.21).

Şekil 4.19. Kat Planı (Ş.V.B.M. arşivi)

Şekil 4.20. A.A Kesiti (Ş.V.B.M. arşivi)

Şekil 4.21. Batı görünüşü (Ş.V.B.M. arşivi)

34,45x28,92 m. boyutlarındaki naosta yer alan, istiridye şeklindeki dilimli yarım kubbeli orta apsis, yan apsislere beşik tonozlu koridorlarla bağlanmıştır. Dışarıdan çıkıntılı olmayan apsisler, Suriye bazilikalarında olduğu gibi düz duvar halindedir. Orta apsisi penceresiz olup, yan apsislerde birer büyük pencere yer almaktadır. Güneydeki yan apsise açılan koridorun güney tarafı, camiye dönüştürme sırasında örülerek iptal edilmiştir. 0,94 m. ile 1,04 m. arasında değişen kalınlığa sahip olan apsislerin bulunduğu doğu cephesi duvarı, 2,03*2,02 boyutlarında basık kemerli iki adet pencere ile üst kotta teşkil edilmiş üç adet taş oyma tepe pencerelerine sahiptir (F.4.87,4.88).

Yan apsislere bitişik olarak pastoforion hücreleri yer almaktadır. Yapının doğu ve batı kesimindeki bahçe kapılarının yanında yer alan bu hücrelerin karşısından çıkan merdivenli dehliz, pencerelerin üzerindeki taş konsollara oturan ve binanın iki yan duvarı üzerinden galeri katına ulaşan uzun ahşap gezemeğe açılmaktadır. Camiye dönüştürme sırasında, kuzey duvarı üzerindeki bu ahşap gezemek yeniden yapılmıştır. Kalınlığı 1,52 m. olan kuzey cephesi duvarı; yarım daire kemerli dört adet pencere, biri basık kemerli

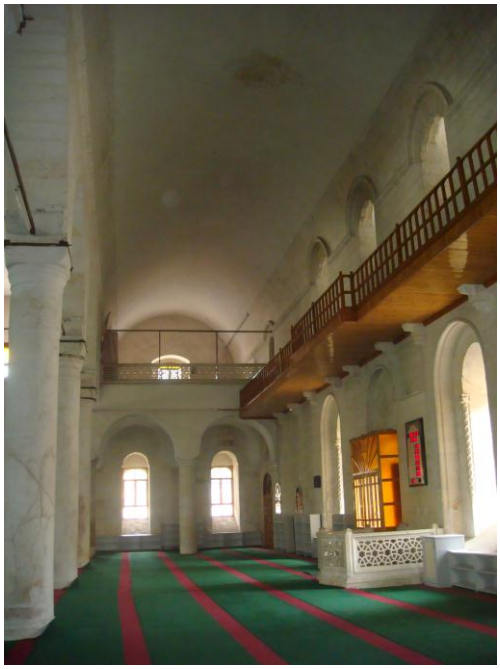
diğer üçü yarım daire kemerli dört kapı, sivri kemerli bir niş ile ahşap gezemek üstünde bulunan yarım daire kemerli üç adet pencereden müteşekkildir. Mahfil katına çıkan beşik tonoz örtülü taş merdiven, duvar içerisine yerleştirilmiştir (F.4.89,4.90).

F.4.87. Naostan apsise bakış, orta apsis

F.4.88. Apsidiol (yan apsis)

F.4.89. Naos kuzey duvarı

F. 4.90. Naos batı duvarı

1,63 m. ile 1,67 m. arasında değişen kalınlığa sahip olan batı cephesi duvarı; 1,72x3,03 m. lik giriş kapısı, 1,09x2,21 m.lik boyutlarda yarım daire kemerli pencereler,

+6,41 kotunda basık kemerli 4 adet pencere ile yarım daire kemerli kapının oluşturduğu açıklıklar ile teşkil edilmiştir. Yapının, batı cephesi girişindeki yedi gözlü 4,47x28,92 m. boyutlarındaki dış narteksin, her gözü çapraz tonozlarla örtülüdür. Tonozlar, yanlarda payelere ve ortada iki sütuna oturmaktadır. İç narteksin sağında ve solundaki kapılar, kuzey ve güney avlulara açılmaktadır. Her iki narteksin üstünde galeri katı bulunmaktadır (F.4.91).

F.4.91. İç narteks

Naosun, güney duvarı da kuzey duvarı ile aynı özelliklere sahiptir. Yalnız, kuzey duvarındaki ahşap gezemeği taşıyan konsolların güney duvarına yapılmaması nedeniyle, fonksiyonsuz kalan gezemek kapısının önüne, camiye dönüştürme sırasında cumba yapılarak, vaiz kürsüsü fonksiyonu verilmiştir. Camiye dönüştürme sırasında, cami işlevine uygun olarak mihrap ve minber de yapılmıştır (F.4.92,4.93).

F.4.92. Mihrap ve minber

F.4.93. Güney duvar pencere düzeni

Cephe düzeni:

Batı cephesinde, almaşık örgülü giriş portalinin hemen bitişiğinde, günümüzde son cemaat mahali olarak kullanılan dış narteks bulunmaktadır. Dış narteksin hemen üzerinde, ikinci bir katı oluşturan galeri bölümünün dış duvarı mevcuttur. Cephenin ikinci kat düzeni hareketlenmelerle tek düzeliği bozmaktadır. Vaiz kürsüsü fonksiyonu verilmiş olan balkon dışa taşıntı yapmaktadır. İkinci bir kat olduğunu vurgulayan kat silmesi ile beş dilimli bir kemer içerisine yerleştirilmiş yarım daire kemerli pencereler, balkonun sağ ve solunda aynı düzenle oluşturulmuş yarım daire kemerli pencerelerin hemen yanında düzenlenmiştir. Dörtgen kesitli pilastrla vurgulanan balkona çıkış ise, kemer içerisine yerleştirilmiş camekânla yapılmaktadır. Damın bitişi ise, pilastrla ayrılan balkon bölümündeki sağ ve soldaki bitişlerden daha yüksek tutularak vurgulanmaktadır (F.4.94,4.95,4.96).

Güney cephesinin batı ucunda, minare yapılmak istenen dışa taşkın dörtgen kesitli kaide, iki kat boyunca yükselir. Dışa taşmayan duvarda, üç adet sivri kemerli niş mevcuttur. Nişlerin ilkinde bir pencere bir kapı, ikincisinde yarım daire kemerli pencere, üçüncü niş içerisinde sonradan kapatılan bir pencere açılmıştır. Üçlü düzenlemenin sağ ve solunda, iç mekâna giriş için düzenlenmiş kapı açıklıkları mevcuttur. Üst katta hemen kemerler üzerine gelecek şekilde açılmış olan, şebekeli yarım daire kemerli pencereler bulunmaktadır. Penceresiz olan nişin hemen yanında yer alan kapının üzerinde, yine yarım daire kemerli şebekeli bir pencere mevcut olup, pencerenin solunda ve altında dehliz pencereleri yer almaktadır (F.4.97).

F.4.94. Batıdaki avlu kapısı

F.4.95. Dış narteks

F.4.96. Batı cephe

F.4.97. Kilise güney cephesi

Kuzey cephesinde üçlü sivri kemerli niş düzenlemesine bu bölümde de rastlanmasına karşın göze çarpan ilk şey, iç bükey sivri kemerler ve bu kemerlerin içerisinde düzenlenmiş üç adet kaş kemerli dış bükey silmelerin sınırladığı yarım daire kemerli gösterişli kapıdır. Bu kapı, niş içersine yerleştirilmiş pencerenin bozulmasıyla oluşturulmuştur. Hemen üçlü niş düzenlemesinin hemen solunda, içten yuvarlak dıştan yarım yarım daire kemerli bir pencere ile pencerenin hemen yanında kaş kemer içerisine yerleştirilen yarım yarım daire kemerli bir giriş kapısı daha bulunmaktadır. Bu giriş kapısının hemen üstünde, yapıda görüldüğü haliyle yarım yarım daire kemerli, oyma korkuluklu bir pencere bulunmaktadır. Niş düzenlemesinin hemen sağında da aynı kapı düzenlemesi mevcuttur. Galeri katına denk gelecek şekilde, nişlerin kemer üstlerinde pencere düzenlemeleri yapılmıştır. Yine bu cephede, nartekse girişi sağlayan kemer açıklığı ve pastoforiona giriş kapısı bulunmaktadır (F.4.98,4.99).

F.4.98. Kuzey cepheden giriş kapısı

F.4.99. Kuzey cephe

Doğu cephesi, içten dairesel apsislerin dışardan düz duvarla sınırlanmasıyla oluşmuş oldukça sade bir görünüme sahiptir. Cephe, ana apsis için açılmış bir dehliz pencere ile yan apsislerin ortasında açılmış yarım daire kemerli dörtgen kesitli söveli pencerelerden teşkil edilmiştir (F.4.100).

F.4.100. Doğu cephe

Yapım Tekniği ve malzeme Kullanımı: Surp Asvadvadzin Kilisesi, yanlarda kalın kesme taş duvarlar üzerine oturan, doğu batı yönündeki üç

adet beşik tonozun, ortada iki sıra halinde dörder taş sütuna oturduğu, kargir yapı tekniğinde yapılmıştır.

Duvarlarda düzgün kesilmiş kalker taş, derzlerde kireç harç, tonozlarda ise moloz taş, horasan harç, kireç ve toprak dolgu kullanılmıştır. Beşik tonozları, ortada iki sıra halinde taşıyan beyaz kalker taş silindirik sütunlar, yekpare olmayıp üç parçadan oluşmuştur. İç narteksin çapraz tonozlarını taşıyan 6 adet kalker taş sütun, üst üste konulmuş silindirik sekiz parçadan oluşmuştur. Ahşap malzeme, doğramalarda ve mahfel katının oluşturulmasında kullanılmış olup, demir malzeme ise gergilerde görülmektedir.

Kalın taş duvarlar ve sütunlardan oluşan düşey elemanların üzeri, ana mekânda boydan boya üç beşik tonozla, iç ve dış narteksler ise çapraz tonozlarla örtülüdür. Dış narteks'in tonozları ön cephede ortada iki sütuna, yanlarda üçer payeye oturmaktadır (F.4.101).

F.4.101. İç narteks çapraz tonozları

Moloz taşlarla örülmüş çapraz tonoz tekniği; ana mekânda, yanlarda duvarlar ile orta bölümlerde sütunlar üzerine oturan, iç ve dış nartekste ise önde sütunlar ile geride duvara oturan tarzda uygulanmıştır.

Yapının toprak dolgulu düz damı, doğu-batı yönünde üç adet kırma çatı ile örtülü iken, 1920'li yıllarda çatının kaldırılması ile toprak dam açığa çıkarılmış, 1992'deki camiye dönüştürme restorasyonu sırasında ise toprak dam beton şapla kaplanmıştır.

Mimari donanım ve bezeme:

Avlu taçkapısı, koyu kahverengi ve beyaz renkli mermerlerin almaşık sıralanması ile oluşturulmuştur. Giriş kapısının yarım daire kemeri, yine kahverengi ve beyaz renkli taşlarla oluşturulan palmetlerin almaşık dizilmesiyle süslenmiştir. Kemer alınlığında, ortada yarım yuvarlak şekilli panonun içerisine, rumi ve palmetlerden olusan bitkisel kompozisyon yerleştirilmiştir.

İçeride harimde, apsis örtüsü istiridye kabuğu formunda düzenlenmiştir. Harimin güney ve kuzey pencere pahlarında, zincir örgülü ejder kabartmaları göze çarpmaktadır. Zincirleme düğümle birbirlerine dolanmış bir vaziyette, beyaz renkli taşlarla işlenmiş olan yılanların gözleri zorla seçilebilmektedir.

Bu kapının iki yanında sütunçe başlıkları, dış narteksin batı cephesinin yukarısında bulunan kelime-i tevhid yazısının üçgen alınlığı içerisinde oluşturulan rumi dallarından oluşan kompozisyon, dış narteksin orta kemerinde ise kabartma palmet dizileri mevcuttur.

Bunların dışında, yapının camiye dönüştürme restorasyonu sırasında yapılan minberin, yan cephelerinde ve korkuluklarında bulunan geometrik şebekeli oyma taş süslemeler, mihrap kavsarasının mukarnasları, kadınlar mahfilinin geometrik şebekeli taş korkulukları yapıdaki diğer süsleme elemanlarıdır.

Ayrıca yarım sütunların başlıkları üzerindeki haç taşıyan azizler ve kuş figürleri de yapının camiye çevrilmesinden sonra sıva ile kapatılmıştır (Hocasaryan,2011).

4.1.3. Mardin İli Ermeni Kiliseleri

8806 km² yüzölçümüne sahip olan Mardin ili, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Dicle ve Fırat Havzalarında yer almakta olup, doğuda Şırnak ve Siirt, batıda Şanlıurfa, kuzeyde Diyarbakır ve Batman topraklarıyla çevrilidir (Doğu ve Güneydoğu'ya Farklı Bir Bakış, 2009: 356).

Şekil 4.22. Mardin İl Haritası

Tarihi ipek yolunun üzerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki önemli bir ticaret kenti ve Doğu Hıristiyanlığının önemli merkezlerinden biri olan Mardin; Mezopotamya'nın kuzeyinde, İranlı Pers ve Sasaniler'in temsil ettiği Doğu uygarlığı ile Roma-Bizans'ın temsil ettiği Batı uygarlığının uzun yıllar temas ve mücadele ettiği bir sınır olmuştur. Müslüman Araplar, Kürtler ve Türkler; Ortodoks, Katolik ve Protestan Süryani, Ermeni ve Keldaniler; Yezidi Kürtler ve Kafkas göçmeni Çeçenler'in varlığıyla kozmopolit bir şehirdir (Sarı,2009:234).

İlin en eski adı olan "Marde"nin kaynağı ile ilgili çeşitli söylenceler bulunmaktadır (Aydın ve Beykan,1997:1174). Süryani kaynaklarında "tek bir kale" anlamında geçen Süryanice "Merdo" kelimesinin çoğulu olan "Merdin"e yani "Kaleler"den dönüşmüş olduğu belirtilmektedir (Akyüz, 1998:17). Bütün Arap kaynaklarında "Maridin" olarak

adlandırılmakta, modern tarihçiler ise Mardin kelimesinin savaşçı bir kavim olan Mardeler'le ilgili olduğunu yazmaktadır (Taştemir,1996:43). Ayrıca Mardin, tarihi boyunca, Erdobe Merdin, Tidu, Merdü, Merda gibi adlarla da anılmıştır. Bir başka rivayete göre de M.S. 363'de Pers ordusu, kumandan Mambut (İmam Put) öncülüğünde Ermenileri kılıçtan geçirmiştir. Ermeni savaşçılar, bugünkü Mardin dağına sığınmış, Pers güçleri ile savaşmışlardır. Ermeni Patrikhanesi, sivil halka katliam uygulayan Pers kumandanının adının unutulmaması için Mardin şehrine "Mambut" adını vermiştir. Tarihçiler ise, burada savaşan Ermeniler için savaşçı ve şehit anlamına gelen Mardiros, Mardik ve Mardı adını kullanmışlardır (Çerme, 2008:14).

Yeryüzünde tarımın doğduğu, neolitik ve kalkolitik kültürlerin geliştiği "bereketli hilal" içerisinde en önemli yörelerden birisi olan Mardin'in (Cöhce, 2006:1) ne zaman ve nasıl kurulduğuna dair kesin bilgiler bulunmamakla birlikte (Çevik, 2006:66), M.Ö. 3000 yılının ortalarından itibaren Asya kökenli Hurriler'in önemli merkezlerinden biri haline gelmiş olan Mardin ve çevresi, İslamiyet ile İyaz b. Ganem'in 640'da fethetmesiyle 10. yüzyılda El Cezire'nin tanınmış bir ili haline gelmiştir (Taştemir, 1996:44).

Ayrıca Mardin, hem İslam hem de Hıristiyan kültür ve mimarisi ile Anadolu Türk kültürü ve mimarisi arasında, köprü görevini üstlenmiştir. Mardin kentinde, ilk sivil mimari dokunun, daha doğru bir tanımla ilk mahalle niteliğindeki ünitelerin, kale içinde oluştuğu anlaşılmaktadır (Çerme,2008:22). Yerleşmenin ilk dokusu V. yüzyılda kale dışına taşmış, kentsel anlamda ise M.S. X-XI. yüzyıllardan itibaren kale eteğinde oluşmaya başlamıştır. İslam'ın bölgede yayılmaya başlaması ile yeni bir döneme giren Mardin şehri, özellikle 10. yüzyıldan itibaren tedricen yörenin ekonomik sosyal ve kültürel merkezlerinden biri haline gelmiştir. Şehrin bu özelliği XIV. yüzyıla kadar devam ettiği anlaşılmaktadır (Tabakoğlu, 2006:411).

XVI-XVII. yüzyıllarda, zirvesinde yer alan kalenin en önemli bölümlerinden olan surlar tarafından kuşatılan Mardin şehrinin sur duvarları içinde, Osmanlıların fethi öncesinde varlıkları bilinen ve klasik dönemde de sürekliliklerini koruduğu anlaşılan, Bab-ı Cedid, Zerreka, Kıssıs, Babü'l Hammara, Kölasiyya[17], Şemsiye, Zeytun, Yahudiyan ve bir arada kaydedilen Kamil-Bimarsan isimleri taşıyan dokuz mahallesi bulunmaktadır.

[17] Ermeni Şemsi Mahallesi'ne aynı zamanda Kölesiyan (köle) Mahallesi de denir. (Çerme,2008:29)

Surlar içinde sağlanan yerleşme, bu mahalleler aracılığıyla Mardin şehrinin temel yapısını oluşturmuştur. Bugün varlıkları tamamen ortadan kalkan surların dışında bulunan eski dönemden kalma Mardin'deki yerleşme alanları, sosyal, ticari, iktisadi ve dini hayatın canlı olarak devam ettiği alanlar olarak öne çıkmaktadır (Gürbüz, 2006:306-307).

XVI. yüzyılda kökenleri çok eski dönemlere giden ve güneş kültü merkezli dinsel inançlarından dolayı Şemsiler olarak adlandırılan, muhtemelen Ermeni kökenli bir cemaat de kendi adlarıyla anılan ayrı mahallelerde oturmuşlardır. Şemsilerin mahallesi (Şemsiye) doğal olarak kentin, güneşin doğuşunu gören doğu ucunda, Kölassiye Mahallesi'nin hemen altında yer almaktadır. Diğer Ermenilerin ise Hıristiyan ahali ile birlikte daha çok Kıssis ve Babü'l Hammara mahallelerinde ikamet ettiğini söylemek mümkündür (Deveci,2006:556).

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Mardin'e ait çalışmalarda adına rastlanmayan Bas Mahallesi; XVIII. yüzyılda çoğunluğunu Hıristiyanların oluşturduğu bir mahalle olarak gelişmiş olup, XIX. yüzyıl mahkeme kayıtlarında Sekevork (Sekurek) Kilisesi'nin bu mahallede bulunduğu belirtilmektedir ki bu, büyük ihtimalle Surp Kevork Ermeni Kilisesi'dir (Özcoşar,2006:344). Seyahatnamelerde, 1800-1850 yılları arasında, bu toplulukların ve Mardin'in toplam nüfusu çok farklı verildiği görülmektedir. 1808'de Adrien Dupré 2000'i Ermeni Katolik ve 40'ı Ermeni Ortodoks olmak üzere Mardin'in toplam 27.240 kişi olduğunu bildirmektedir. 1814'te Kinneir, nüfus hakkında rakam vermemekle birlikte Mardin şehrinin Türk, Arap, Keldani, Nasturi, Katolik, Ermeni, Yahudi ve Yakubilerden (Süryaniler) oluştuğunu kaydetmektedir. Buckingham, Mardin'in nüfusunu 20.000 olarak tahmin etmekte ve bunun üçte ikisinin Müslümanlardan, geri kalanlarının ise Hıristiyan ve Musevilerden oluştuğunu, kendi kiliseleri ve rahipleri bulunan Ermenilerin ise 500 kişi olduğunu kaydetmektedir. Southgate ise Mardin şehrinin nüfusunun 3000 aile olarak tahmin edildiğini, bunun 500 ünün Ermeni Katolik olduğunu, Ermenilerin bir kiliselerinin bulunduğunu bildirmektedir (Yalçınkaya,2006:480).

Babu'l-Cedid içinde yer alan Cami-i Kebir Mahallesinde 1885 yılında Ermeni Katoliklerin, mahallede bir kilise inşa etme talebinde bulunmaları mahallenin en kalabalık Hıristiyan nüfusunu oluşturduklarını düşündürmektedir (Özcoşar,2006:345). XIX. yüzyılda, Kırklar Kilisesinin hemen yanında, 1894 yılında Ermeni Katoliklere ait yeni bir kilise inşa edilmesi, Şeyh Şara Mahallesinde önemli ölçüde Ermeni nüfusun varlığına işaret etmektedir (Özcoşar,2006:345).

	Yıllar		
Topluluklar	1871-1872	1874-1875-1877	1882-1883
Müslim	6263	4219	14068
Gayrımüslim	3011	3720	5709

Tablo 4.4. Diyarbekir Salnamelerine Göre 1871-1883 Tarihleri Arasında Mardin Nüfusu (Özcoşar,2006:129)

Mardin sancak	Müslümanlar		Ermeniler		Katolikler		Yahudiler		Protestanlar		**Süryaniler**		Toplam		Toplam Nüfus
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	**K**	**E**	K	E	
Merkez	11266	11292	-	-	1994	2233	-	-	218	214	**1646**	**1913**	15124	15642	30776

Tablo 4.5. 1881-1893 Osmanlı Genel Sayımına Göre Mardin Merkez Kazanın Nüfusu (Özcoşar,2006:129)

Bu sayım sonuçları ışığında Mardin'de Katoliklerin en kalabalık Hıristiyan grubun olduğu anlaşılmakla birlikte, Katoliklerin Ermeni Katolik ve Süryani Katolik olarak ayrılmamış olsa da, Katolik nüfusun büyük çoğunluğunu Ermeni Katoliklerin oluşturduğu kesindir (Özcoşar,2006:129).

Topluluk	Osmanlı Arşivleri 1530*	Cuinet 1891*	Geary (1873)**	Cumhuriyet Dönemi 1928*
İslam	775	15700	8184	41364
Ermeni Katolik	1273	1200	3188	1612
Ermeni Gregoryen		4330	-	-
Ermeni Protestan		1700	308	389

Tablo 4.6. Seyyahlara Göre Mardin Merkez Kazanın Nüfusu *(Çerme,2009:100),**(Özcoşar,2006:129)

Mardin'in Osmanlı döneminde ilk nüfus sayımına ilişkin veriler 1530 senesine ait olmakla birlikte, Seyyahlar Cuinet ve Geray'nin verdiği bilgiler ile Cumhuriyet Döneminde yapılan sayım sonuçları değerlendirildiğinde gregoryen nüfusun hızla eridiği,

Katolik nüfusun arttığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, gregoryenlerin katolikleşerek Mardinde cemaat olarak varlıklarını sürdüremedikleri sonucuna varılmaktadır.

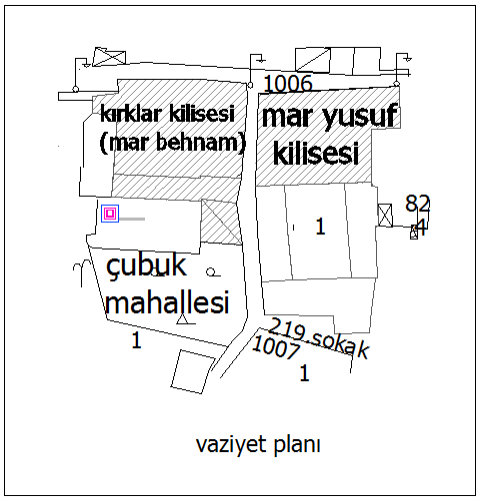
Mardin'de XVII. yüzyılda başlayarak oldukça etkili gelişen Katolikleştirme ve Protestanlaştırma hareketi, Ermeni Gregoryen cemaatin tamamen yok olmasına sebep olmuş (Özcoşar,2008:429), Katolik Ermenilerin, eski Ermeni kiliselerini ele geçirmesi neticesinde, Süryani Kiliselerine devam eden Gregoryen (Ortodoks) Ermenilerin bir kısmı zamanla Süryanileşmişlerdir (Özcoşar,2008:430). XIX. yüzyılın ortalarına doğru Protestan olanların dışında kalan Mardin'deki Ermenilerin tamamının, Katolikleşmesiyle sonuçlanmıştır (Özcoşar,2008:431).

Ermeni Katoliklerin, Mardin'de, El-Hamra adıyla anılan Surp Kevork Kilisesi, Mor Yusuf Kilisesi ve Mort Barbara Manastırı olmak üzere 2 kilise ve 1 manastırları bulunmaktadır (Akyüz, 1998:96). Şehrin batısında olan Mort Barbara Manastırı, XVII. yüzyıl ortalarında yapılmış, 1990 yılında Diyarbakır yolu üzerine yeni şehirin gelişmesi üzerine, şehrin ortasında kalan kalıntıları yok edilmiştir (Akyüz, 1998:99). 1931'de ise Ermeni Kiliseleri askeri kışla olarak kullanıldıkları için (Çerme,2008:21) tahribata uğramışlardır. Hıristiyanlığın bütün mezheplerinde kiliselerin yönü Kudüs'e dönük olmasına karşın, sadece Ermeni kiliseleri doğuya dönük olarak inşa edilmiştir. Tarih boyunca güneşi en az olan coğrafyada yaşamış olan Ermenilerin, Hıristiyanlık öncesi inanç sistemlerinde güneşin kutsal olması, Mardin ve yöresinde kiliselerin tümünün, doğuya dönük durmasını sağlamıştır (Çerme,2008:29).

4.1.3.1. Surp Hovsep-Mar Yusuf-Mor Yusuf Kilisesi

Konum:

Kilise, şehrin kuzeyinde Şar Mahallesi'nde, Kırklar Kilise'sinin doğusunda, eğimli bir alanda doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiştir. Sokaktaki giriş kapısından kilisenin güneyindeki avluya geçilmekte olup, avlunun doğu ve batısında ayakta duran yapılar, konuk evi ve papaz evi olarak kullanılmıştır (Şekil 4.23; F.4.102).

Şekil 4.23. Vaziyet Planı

F.4.102. Sokak Dokusu

Tarihçe:

Mülkiyeti Mardin Ermeni Katolik Vakfı'na ait olan kilisenin üzerinde yer alan tabelada, eserin 1894 yılında yapıldığı yazılmaktadır. XIX. yüzyıldaki tapu kayıtlarına göre de Şeyh Şara Mahallesinde (Özcoşar,2006:345), Kırklar Kilisesinin hemen yanında, Meclis-i Mebusan Üyesi Hovsep Kazasyan'ın öncülüğünde ve Mardin Ermeni Katolik Cemeatinin katkılarıyla, Patrik VIII. Grigoryus tarafından Mardin Metropolitliğine getirilen Melkun Nazaryan'ın görevi sırasında 1864'te başlanılan Mardin Surp Hovsep Kilisesinin inşaatı, 1894 yılında tamamlanarak ibadete açılmıştır. Yan tarafında Ruhbanların yeri bulunan kilisenin mimarı, nam-ı diğer Mimar Lole'dir (Akyüz, 1998:96). 1915'te ordunun eline geçen Kilise; 1949'da Ermeni Katolik cemaatine geri verilmiş, Mimarbaşı Selim Giso (Lole), Cebrail Mimar (Hâkimyan) ve Sait Dilli (Sayığ) tarafından tamir edilerek, 30 Temmuz 1954'te, Mardin'li Patrik Vekili Piskopos Nerses Tayroyan tarafından dini törenle açılmıştır. 26 Aralık 1954'te, Rahip Cercis Candri Mardin'i terk edene kadar, faaliyeti devam etmiştir. Mar Yusuf adıyla da bilinen Surp Hovsep Kilisesinin yetki alanı, Mardin bölgesinden başka Musul, Deyrüzzor, Bağdat ve Basra'yı da kapsamaktadır. Ermeni Katolik Piskoposluğu'nun merkezi olan Şar Mahallesindeki kilisenin bünyesinde bir de ruhban okulu bulunmaktadır (Deveci,2006:563).

Plan özellikleri:

Doğu batı doğrultusunda yerleştirilmiş dikdörtgen planlı kilisenin girişi güney cephesinden sağlanmaktadır. Dışta narteks bulunmamaktadır. Güney cephesinde iki kapı

ile ibadet mekanına ulaşılmaktadır. Güney cephesindeki küçük ve oldukça yalın olan, aynı zamanda, galeriye çıkan merdivene açılan kapıyı bugün kadınlar kullanmaktadır. Kadınların giriş yaptığı kapıya, avlunun batı cephesinde çapraz tonozla örtülmüş açıklıklı koridor tipi bir düzenlemeyle, iki basamakla geçilmektedir. Erkeklerin kullandığı oldukça gösterişli ve bezemeli ana giriş kapısından doğrudan naosa gidilmektedir (F.4.103,4.104).

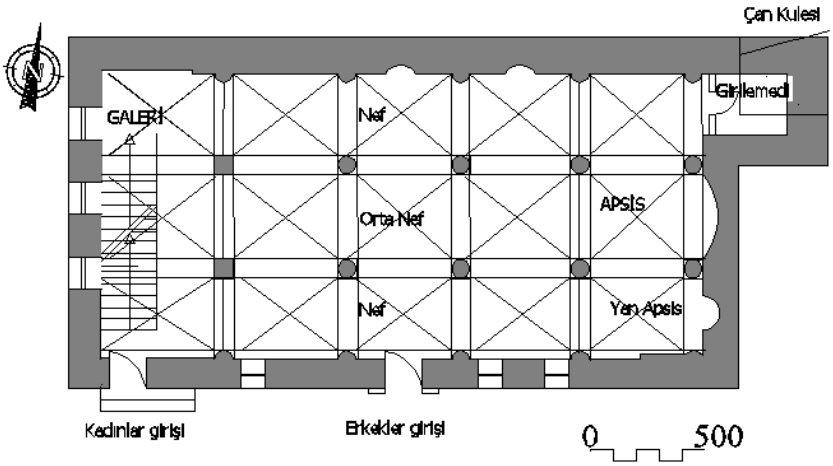

F.4.103. Kadınlar girişi

F.4. 104. Erkekler girişi

Kilisede naos, apsise dikey üç neflidir (Şekil 4.24). Yaklaşık 8,31x 13,06 m. boyutlarındaki naosun doğusunda, apsis bölümü yer almaktadır. Orta apsis, düz duvar içerisine yarım daire planlı bir niş şeklinde olup, hemen önünde bir altar bulunmaktadır. Sol yan apsisten, yaklaşık 2.00 m yüksekliğinde bir yarım duvarla bemadan ayrılan ve dışa taşkın pastoforion olarak kullanıldığı sanılan bir mekâna geçilmektedir. Kilisenin hala ibadete açık olması sebebiyle, apsis bölümlerine çıkılamadığından, pastoforionu fotoğraflamak mümkün olmamıştır. Bema bölümüne naostan üç basamakla çıkılmakta olup, kutsal bölümün zemini, taş olan naos zemininden farklı olarak renkli mozaikle kaplanmıştır (F.4.105,4.106).

Şekil 4.24. +1,50 kot planı (çizen: S.HİLLEZ)

F.4.105. Orta apsis

F.4.106. Sağ apsidiol

F.4.107. Sol apsidiol

F.4.108. Bema podyumu

Dışa taşmış olan kuzeydoğu pastaforion üzerinde yer alan çan kulesine çıkış, girilemeyen bölümdeki merdivenle sağlanmaktadır (F.4.109).

F.4.109. Pastoforion hücresi, sol yan nef

Yapının güney duvarındaki küçük kapıdan girilen ve batı duvarına bitişik bulunan galeri bölümüne, içerideki merdiven ile ulaşılmaktadır Galerinin mevcut durumu, galeri üzerindeki tonozları taşıyan kare kesitli sütun ayaklarının, içerideki yuvarlak kesitli sütunlardan farklı oluşu, narteksin içeride galerinin altında çözümlendiği izlenimini uyandırmaktadır (F.4.110,4.111).

F.4.110. Naostan galeri katına bakış **F.4.111.**Galeri katı

Batı duvarı galeri altında mazgal pencerelerle, galeri katı ise dikdörtgen kesitli yarım daire kemerli pencerelerle aydınlanmaktadır. Kuzey ve doğu duvarında hiçbir açıklık bulunmamaktadır. Güney cephesinde, sivri kemerli nişler içine yerleştirilmiş iki kapı ile altta iki ve üstte üç adet yarım daire kemerli pencere yer almaktadır (F.4.112,4.113).

F.4.112. Batı cephe mazgal pencere

F.4.113. Naos güney cephe

Cephe düzeni:

Son derece sade bir düzene sahip cephelerden, kuzey ve doğu cephesinde herhangi bir açıklık veya süsleme öğesine rastlanılmamaktadır. Çan kulesi, yapının kuzey doğu köşesinde yükseltilmiştir (F.4.114,4.115).

F.4.114. Doğu cephe

F.4.115. Kuzey cephe

Kuzey cephesi saçakla biten sağır ve düz bir duvar iken, batı cephesinde galeri alt ve üstünde yer alan pencereler dışında, batı cephesine bitişik ruhban evinin kapatılmış olan

kapısı ile silmesi mevcuttur (F.4.116). Cephelerde, üslup açısından fikir verebilecek tek ayrıntı da güney cephesinde bulunan giriş düzenlemesinde göze çarpmaktadır (F.4.117).

F.4.116. Batı cephe

F.4.117. Güney cephe

Yapım tekniği ve malzemekullanımı:

Yapı, yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Ana malzemesi yöresel Mardin taşı olan yapıda; dolguda horosan harcı ile kıtıklı kireç harçlı sıva, doğramalarda ve kepenklerde ise ahşap kullanılmıştır. Galeri bölümü, sonradan yapılmış metal korkuluk ile ayrılmıştır.

Duvar örgüsü, yanaşık derz tekniğinde ve çift cidarlıdır. Dış duvar örgüsünde 25-30 cm. yüksekliğinde düzgün kesme taş bloklar kullanılmıştır. Tonozlarda sıvaya rastlanmaktadır. Döşemesi yonu taşı olup, sadece apsisi naostan ayıran basamaklar mozaiktir. Yapının örtüsü ise beton şapla kaplanmış düz damdır.

Pencere demirleri ve kandil halkaları, yapıda demir malzemenin görüldüğü yerlerdir.

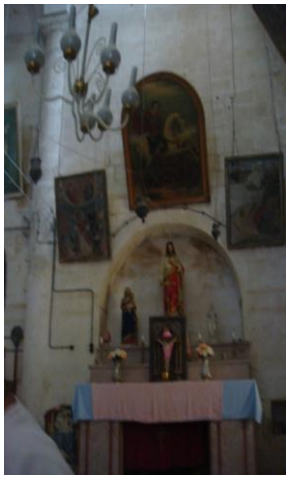
Yapının taşıyıcıları duvarlar ve sütunlardır. Eser; yanlarda kalın kesme taş duvarlar içine yerleştirilmiş olan sütunlara oturan doğu batı yönündeki beşer adet çapraz tonozun, ortada iki sıra halinde beşer taş sütuna oturduğu kargir yapı tekniğinde yapılmıştır. Doğu-batı doğrultusunda beş kemerle desteklenen tonozun yükü, doğrudan batı ve doğu duvarlarına aktarılmaktadır. Cephe duvar kalınlıkları 112-120 cm. olarak ölçülmüştür. Kemerlerin yük aktardığı yerlerde duvarlar, pilastrlarla desteklenmiştir (F.4.118).

F.4.118. Tonozlar

Mimari donanım ve bezeme:

Yapıda donanımla ilgili olarak, naos kuzey cephesinde görülen nişlere rastlanmaktadır. Kuzey duvarında, istiridye formlu kavsarasıyla bir süs nişi ve Hz. İsa heykelinin önüne konduğu yarım daire kemerli geometrik süslemeli başka bir niş ile ikonalar bulunmaktadır (F.4.119,4.120).

F.4.119. Kuzey duvarda niş **F.4.120.** Kuzey duvarda niş

Sade cephelere sahip olan kilisede, bezeme ve üslupla ilgili ipuçları, güney cephesinde naosa ana giriş kapısında bulunmaktadır. Kapı, dikdörtgen formlu olup, yedi dilimli bir kemerle kuşatılmıştır. Dilimli kemer iki yanda sütunçelere oturmaktadır. Sütunçelerin; gövdeleri geometrik geçme ve örgü motifiyle, başlıkları ise bitkisel motiflerle bezenmiştir. Dilimli kemerde aynı motifler devam etmektedir. Alınlık kısmında, yarım daire formlu bir nişe yer verilmiştir. Niş, dıştan zencerek motiflerinden oluşan bir çerçeveyle sınırlandırılmıştır. Nişin kemerlerinde bitkisel süslemelere, üst kısmında haç

kabartmasına yer verilmiştir. Kapı en dıştan dilimli gövdeli sütunçelerle sınırlandırılmıştır. Kademeli olarak yapılan sütunçe başlıklarının, arasındaki üst kısımda ise bir sıra mukarnas süsleme yer almaktadır. Dilimli gövdeli sütunçelerden sonra kapı, ters U şeklindeki iki bordürle sınırlandırılmıştır. İçten dışa doğru kademe yapan birinci bordür silmelerden, ikinci bordür bitkisel süslemelerden oluşmaktadır. Klasik Mardin taş işçiliğinin sembolü olan bezekler, antik dönem ve islami dönem bezemelerini bir arada taşımaktadır.

F.4.121. Kapı süsleme detayı

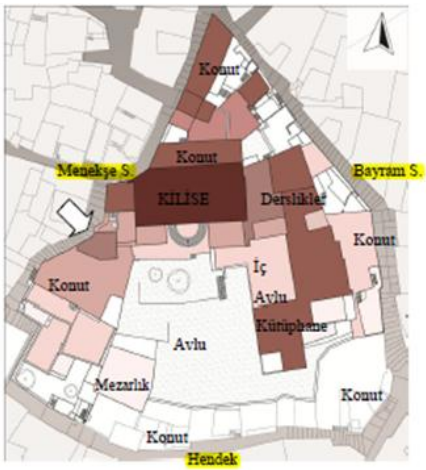
4.1.3.2. Surp Kevork-Sekurek Kilisesi, Kırmızı Kilise, El-Hamra Kilisesi

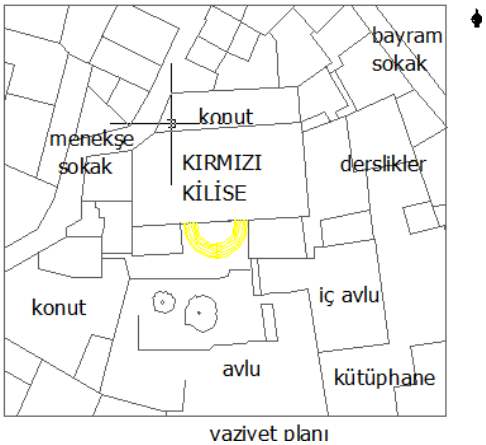
Konum:

Mardin Surp Kevork Ermeni Kilisesi, şehrin güneyinde bulunan Ulu Camii mahallesinde, eğimli bir alanda konumlandırılmıştır. XVIII. yüzyılda çoğunluğunu Hıristiyanların oluşturduğu bir mahalle olarak karsımıza çıkan Bas mahallesi, XIX. yüzyıl mahkeme kayıtlarında sıklıkla yer almakta ve Sekevork (Sekurek) Kilisesi'nin bu mahallede bulunduğu belirtilmektedir (Özcoşar,2006:344).

Doğu Batı doğrultusunda yerleştirilmiş olan kilisenin, sokaktaki giriş kapısından sekili bir koridorla kilisenin güneyindeki avluya geçilmektedir. Çevresini kuşatan yüksek duvarlar, kilise yapısından daha gösterişli inşa edilmiş birimlerin ve bahçenin varlığı, anılan parselde manastır, kütüphane gibi komplekslerin olduğunu düşündürtmektedir.

Ancak kaynaklarda bu minvalde herhangi bir veriye rastlanmamıştır (Şekil 4.25,4.26,F.4.124,4.125).

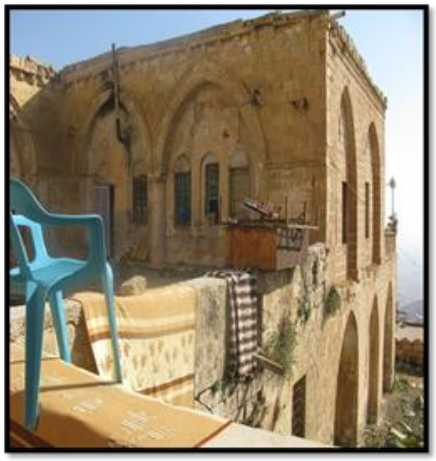
Şekil 4.25. Şehir içinde konumu (Reis,2012) **Şekil 4.26.** Vaziyet planı

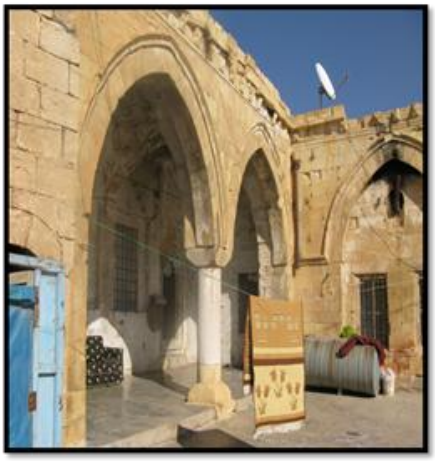
F.4.122. Sokak Girişi

F.4.123. Sekili Koridor

F.4.124.Müştemilat

F.4.125.Müştemilat Avlusu

Tarihçe:

Surp Kevork Ermeni (Surp Krikor Lusavoriç) Kilisesi, Hristiyanlığın kabulü sonrası inşa edilen kiliselerin en eskilerinden olup, M.S. 420'de inşa edilen Mardin'in ilk kilisesidir. Kilise Piskopos Hovagim Tazbazyan döneminde 1791 yılında onarılarak adı, Surp Kevork (Kırmızı Kilise) olarak değiştirilmiştir (Dağtekin ve Hillez, 2011).

Yapılan onarım sırasında, Mardin şehrinin kuruluşu ile ilgili bir rivayetin yer aldığı VI. yüzyıla ait bir taş levhaya rastlanmıştır. Levhada şöyle yazılıdır;

"M.S. 363'de Pers ordusu, kumandan Mambut (İmam Put) öncülüğünde Nusaybin şehrine saldırır. Şehrin halkı olan Ermenileri kılıçtan geçirir ve zenginliğini talan eder. Ermeni savaşçılar ise bugünkü Mardin dağına sığınırlar. Dağda da karşılaştıkları Pers güçleri ile savaşırlar ve onları yenmeyi başarırlar. Sivil halka katliam uygulayan Pers kumandanının adının unutulmaması için Ermeni Patrikhanesi, Mardin şehrine "Mambut" adını verir. Tarihçiler ise, burada savaşan Ermeniler için Mardiros, Mardik ve Mardı adını kullanmaktadır. Bu kelimelerin anlamı savaşçı ve şehittir" (Çerme,2008:14). Anılan kilise dünyanın en önemli sekiz kilisesi arasında sayıldığı iddia edilmektedir (Bekin,2009:164).

Plan özellikleri:

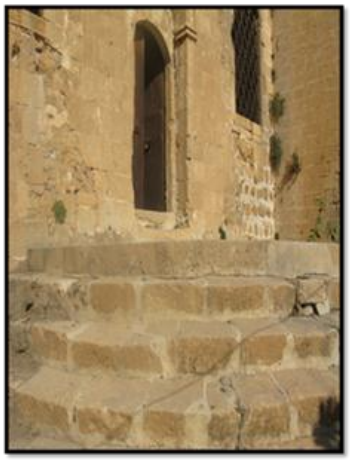
Kilise üç nefli, bazilikal planlıdır (Şekil 4.27.). Batı duvarının büyük bölümü sokak zemin seviyesinin altında olması nedeniyle giriş, güneyden verilmiş olmalıdır. Avludan yarım daire şeklindeki gösterişli merdivenle, yapının güney cephesindeki esas girişe çıkılmaktadır (F.4.126,4.127).

Güney cephede bulunan kapıdan hemen 19,18x11.29 m. boyutundaki naosa geçilmektedir. Beşer sütunla üç nefe ayrılan naosun; doğusunda içte dairesel, dışarıda düz duvarlı apsis, apsisin iki yanında ise düz duvarlı yan apsisler bulunmaktadır. Apsis, naostan 140 cm yükseltilmişken, yan apsisler diakonikon 80 cm. yükseltilmiştir. Apsisten, kuzeyinden vaftiz kurnasının olduğu vaftizhaneye geçilmektedir. Güneyde yer alan diakonikondan ise yine bir kapıyla ayin hazırlığının yapıldığı ve rahip eşyalarının saklandığı söylenen bir odaya varılmaktadır. Diakonikonun güneyinde bulunan mekân, Kayseri ve İstanbul örneklerinde olduğu gibi şapel olarak düzenlenmiştir. Apsisler, dışarıdan çıkıntılı olmayıp, Suriye bazilikalarında olduğu gibi düz duvar halindedir. Orta apsisi penceresiz olup, yan apsislerde birer küçük pencere yer almaktadır. Kilisenin batı

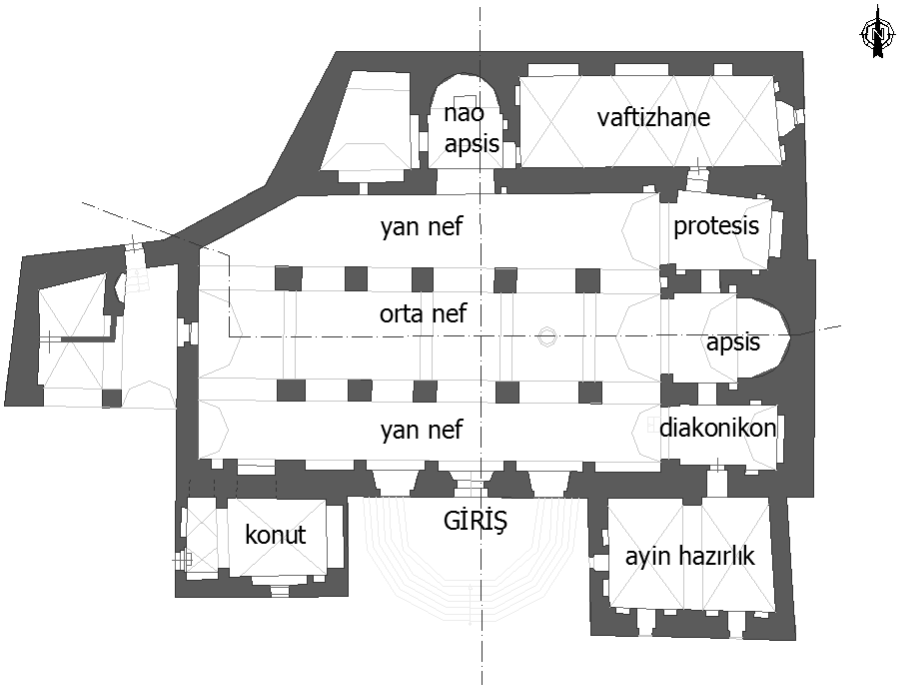
duvarlarında nefleri aydınlatan birer adet küçük pencere, sağır kuzey duvarı, vaftizhanenin doğu duvarında bir adet basık kemerli pencere, güney cephesinde ise kemerli bir niş içersine yerleştirilmiş basık kemerli 2 adet pencere bulunmaktadır (F.4.128,129,130).

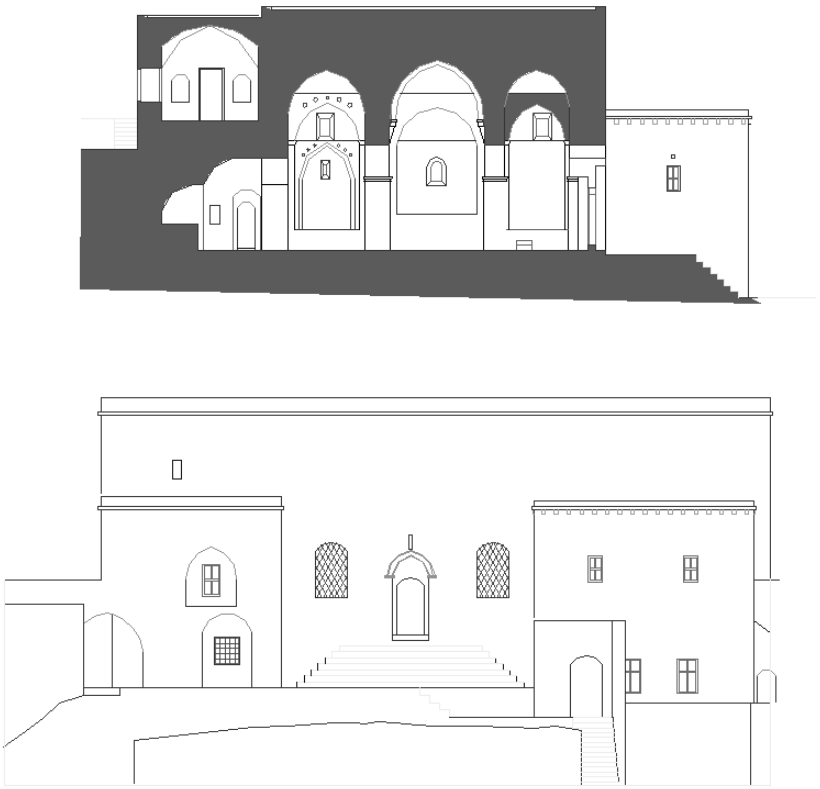
F.4.126. Kilise girişi

F.4.127. Kilise giriş merdiveni

Şekil 4. 27. +2,50 Kot Kat planı

Şekil 4.28. A-A kesiti ve görünüş (Reis,2012)

Arazi konumundan kaynaklı bir sebeple sol nef, sağ nefe göre gittikçe daralan bir koridor özelliği göstermekte olup, sol neften kemerli bir açıklıkla ulaşılan, yarım daire planlı bir hol bulunmaktadır (F.4.131,132,133). Ermeni cemaati ile yapılan görüşmede (Adıgüzel,2011), bu holün koro bölümü olarak düzenlendiği söylenmiş olsa da, koro mekânının, neften düzayakla ulaşılabilir olması genel kilise plan tipolojisine uymamaktadır.

F.4.128. Protesis

F.4.129. Apsis

F.4.130. Diakonikon

F.4.131. Sol nef

F.4.132. Apsisten orta nef

F.4.133. Apsisten orta nef

Holde yarım dairenin hemen önünde, günümüzde tahrip edilmiş halde bulunan, üzerinde kurban ya da adak adandığı düşünülen bir seki bulunmaktadır. Muhtemelen din görevlisi olmayan kişilerin girebilmesi için, holden kilisenin vaftizhane bölümüne bir giriş verilmiş olup, vaftizhanenin hemen karşısında ise holden giriş yapılan ancak liturjik işlevi anlaşılmayan başka bir birim bulunmaktadır. Bu birimin sol nefe açılan kemerli bölümü molozla kapatılmıştır (F.4.134,135,136).

F.4.134. Kapatılmış Bölüm

F.4.135. Hazırlık Odası

F.4.136. Vaftizhane

Holün üst katında, sokak giriş kapısından avluya giden koridorun hemen karşısında yer alan, ancak içeri girilemediğinden işlevi ve elemanları gözlemlenemeyen bir mekân bulunmaktadır. Kilise içerisinde narteks ya da galeri olduğuna ilişkin herhangi bir ize rastlanmamıştır. Ancak, yapının güneybatı yönünde konumlanmış olan ve içeri girilemeyen bölümünde, kapatılmış iki adet kemer açıklığı gözlemlenmektedir. Kemer açıklıklarının merdivene bakan bölümü, merdivenin yaklaşık 1 m. altındadır. Kilisenin yeniden yapıldığı göz önüne alındığında, eski kiliseye ait olduğu düşünülen ve sonradan kemerleri kapatılmış olan bu birimin, narteks olarak fonksiyonlandırılmış olabileceği değerlendirilmektedir. Ayrıca bu birimin güney ve doğu dış duvarları üzerinde figür işlenmiş iki adet taş mevcut olup, bu taşların bir yönlendirme belirtebileceği düşünülmektedir (F.4.137,138).

F.4.137. Güney cephede kabartmalı taş

F.4.138. Güney batı cephede

Cephe düzeni:

Kilisenin çan kulesi 1915 senesinde yıkılmış, 2002 senesinde gerçekleştirilen onarım sırasında çan kulesinin bulunduğu dam şap ile kaplandığı için kuleye ait bir iz görülememektedir. Çan kulesi ile ilgili tek veri 1884 senesine ait bir kartpostal olup, bu resmin uzaktan çekilmiş olması nedeniyle çan kulesinin konumu ve ölçüleri net olarak anlaşılamamaktadır (Reis, 2012:74). Yapı, yalın bir cephe düzenine sahip olup, güney cephesindeki giriş kapısında hareketlenme gözlenmektedir. Güney cephesinde, molozla doldurulup kapatılmış olan dört adet pencere bulunmaktadır (F.4.139).

F.4.139. Güney cephe

Batı cephesi nefleri aydınlatan üç adet pencere açıklığına sahiptir. Doğu cephesinde, yan apsis duvarlarında açılmış olan küçük pencereler mevcutken, vaftizhanenin olduğu bölümde basık kemerli bir pencereve düz lentolu ikişer adet pencere bulunmaktadır. Örgü sisteminde ise, gelişigüzel yerleştirilmiş moloz taşlar ve köşe noktalarda yonu taşlar görülmektedir.

F.4.140. Doğu cephe

F.4.141. Doğu ve kuzey cephe (Reis, 2012:205).

Yapım tekniği ve malzeme kullanımı:

Kilise, düzgün kesme taş bloklar kullanılarak yığma teknikle inşa edilmiştir. Ana malzeme olan kireç taşının yanı sıra, kireç harcı, yapımda kullanılan diğer malzemedir.

Duvar örgüsü, yanaşık derz tekniğinde ve çift cidarlıdır. İç ve dış cidarlar, 25-30 cm. yüksekliğinde, 18-21 cm. derinliğinde düzgün kesme taş bloklarla örülmüştür. Örtü sistemini oluşturan tonozlar, yer yer kesme taşla yer yer de moloz taşla yapılmıştır (F.4.140,141)

Naosun, vaftizhanenin ve bemanın zemininde, yer yer taş levhalar bulunmaktadır. Yapıda demir malzeme, pencere demirleri ve kandil halkalarında görülmektedir.

Üst yapının yükü, zemine duvarlar ve sütunlarla aktarılmaktadır. Duvarlar ve kemerler birbirlerine tonozlarla bağlanmaktadır. Sol nefte 255-315 cm, sağ nefte 240-280 cm., orta nefte 310-370 cm. açıklığında olan kemerler, beşik tonozların yükünü duvarlara ve ayaklara iletmektedir.

Mimari donanım ve bezeme:

Güney cephesindeki giriş kapısı sivri kemer ile oluşturulmuş bir nişin içerisinde bulunmaktadır. Sivri kemer üç silmeden oluşmakta olup, aynı zamanda ortada kalan silme kemerin iç ve yan yüzünü birbirinden ayıran 90 derecelik açıya sahip çerçeve özelliğindedir. Kemerin dışa bakan bölümünde iç bükey bir yüzey bulunmaktadır. Sivri kemer, her iki yanda da beden duvarlarının üzerine antik mimarlıkta görülen mutulus ile sona eren kare bir üzengi taşı ile oturmaktadır. Herhangi bir bezemeye sahip olmayan kemerin kilit taşı üzerinde, sonradan doldurulduğu görülen bir açıklık bulunmaktadır. Basık kemer içerisine yerleştirilen naosa giriş kapısı ise bu kemerin üstünde bulunan, iç bükey ve sınırları üç kademeli bir silmeyle belirlenmiş olan sivri kemer ile hareketlendirilmiştir. Tüm kemer ayakları, sık bir biçimde kabartma haç ile süslenmiştir. Kemer üzengileri silme ile tezyin edilmiştir.

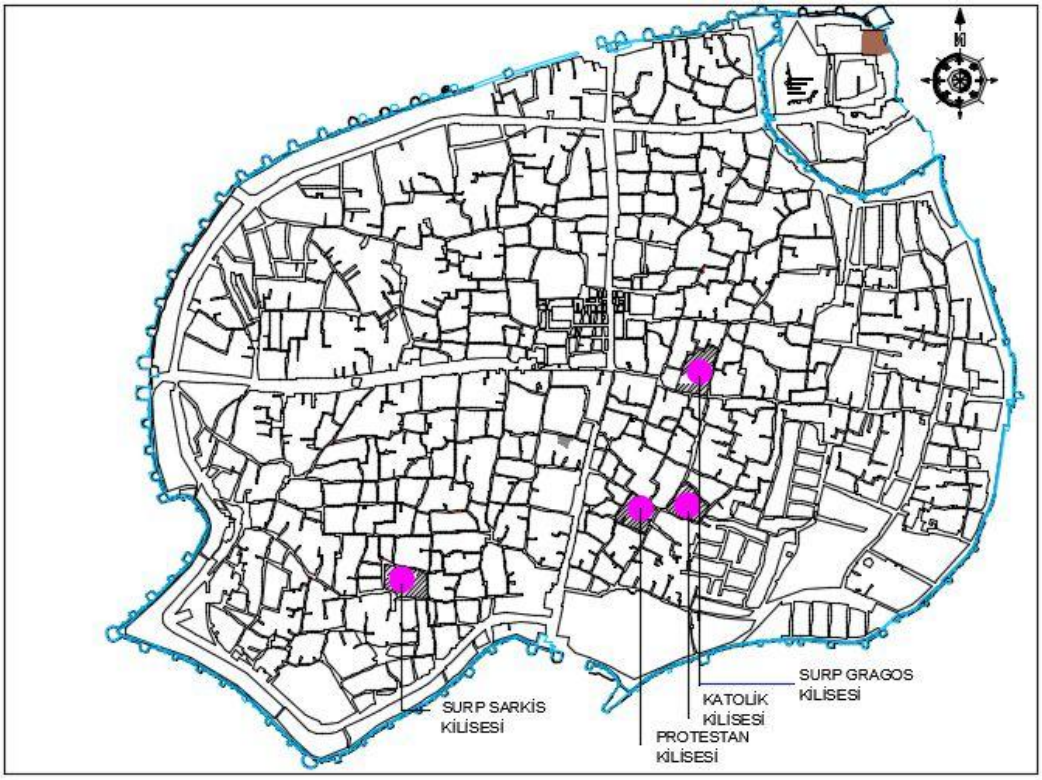
Bunun yanı sıra apsis, prothesis ve diakonikon bölümlerinde, altarlarda ve kutsal eşyaların konulduğu bölümlerin kemerlerinin karnında; geometrik motiflere ve güneş kabartmalı, bordürle çevrili kabaralara rastlanmaktadır.

Orta nef batı duvarında, kemerli bir nişe rastlanmaktadır. Ancak tahrip edilmiş olması nedeniyle, fonksiyonu hakkında herhangi bir fikir yürütülememektedir. Kilise binasındaki diğer donanım ise güney cephesinde pencere altlarında niş haline getirilmiş bölümlerde sıralanmış olan mezarlardır. Kapı girişinin hemen sağında yer alan pencerenin altı, dörtgen şeklinde üç bölüm olarak ayrılmışken, sol pencerenin altında ise kemerli bir alan bulunmaktadır.

Donanımla ilgili diğer bir öğe ise, vaftizhanede pencere altında bulunan, vaftiz kurnası ile duvarlara simetrik ve sistematik yerleştirilmiş olan sivri kemerli nişlerdir.

4.1.4. Diyarbakır İli Ermeni Kiliseleri

Diyarbakır, Cezire denilen Mezopotamya'nın kuzey sonunda olup Güneydoğu Anadolu Bölgesinin ortasında yer almaktadır. (URL 15).

Şekil 4.29. Diyarbakır İl Tescil Haritası

Uygarlık tarihinin önemli aşamalarından biri olan, insanoğlunun yaşamında köklü değişikliklerin meydana geldiği, yeni toplumsal ve ekonomik düzenin temellerinin atıldığı zaman dilimi, günümüzden 10.000-8.000 önceki yıllar arasındaki dönemdir (Özdoğan,1999:11). Diyarbakır yöresindeki en eski toplu yerleşmenin milattan önce 8. binyılın sonlarına değin indiği saptanmıştır (Kuruyazıcı,1997:461).

IV. yüzyıl da bile farklı etnik grupların birbirinden ayrı mahalle oluşturması için sur duvarlarıyla ayrım sağlandığı düşünülürse, Diyarbakır'ın Mezopotamya kökenli insanların bir arada yaşadığı kozmopolit bir kent olduğu görülecektir (Parla,2005:62).

Bölgenin Hıristiyanlığın ilk gelişmesi sırasında önemli rol oynadığı pek çok kaynakta zikredilir (Beysanoğlu,1992:77). Mezopotamya metropolisi adının yazılı olduğu ve III. Yüzyıla tarihlenen bir Roma sikkesinin Diyarbakır'da bulunmuş olması bu kentin,

bu dönemde de Hıristiyanlığın etkisi altında olduğunu göstermektedir (Parla,2005:63; 2004:254;1990:124).

Özellikle IV. yüzyıldan sonra Hıristiyanlığın yayılması sırasında bölgede pek çok çatışmaya tanık olunmuştur. 303 yılında Nusaybin'de kendilerine karşı yapılan saldırıdan kaçan bir grup Hıristiyan Amid'e sığınmış, 311 yılında Hıristiyanlık Roma'nın resmi dini olarak kabul edildiğinde Amid'in önemi daha da artmıştır. IV. yüzyılın ortalarına doğru Romalılar Amid'i Mezopotamya bölgesinin baskenti haline getirmiştir. Diyarbakır'da bu dönemde Güneşe tapan Şemsiler, Yahudiler ve beş mezhebe bölünmüş (Gregoryen Ermeniler, Süryan-i Kadim Yakubîler, Ortodoks Rumlar, Melikîler, Asurîler) Hıristiyanlar olmak üzere üç ayrı dine mensup ahali bulunmaktaydı (Beysanoğlu, 1992, s.77).

Diyarbakır tarihi dönemler içerisinde devamlı olarak merkez olmuştur (Yılmazçelik,1996:228). Osmanlı İmparatorluğu döneminde de devletin en önde gelen eyaletleri arasında olmuştur. (Yılmazçelik,1996:217)

Diyarbekir Ermenilerinin, kesin olarak bilinmemekle birlikte M.Ö. IV. Yüzyıl başlarında bu bölgeye batıdan gelip yerlestikleri kabul edilir (Tuncer,2002:186). Şehirde yaşayan gayrımüslim tebaanın tamamı, Osmanlı İmparatorluğu idaresine girdikten sonra yapılan ilk tahrir defterlerinde, "Ermeniler" (eramine) olarak yer almıştır. Bu durum diğer inanç ve ibadethane mensuplarının tespitini zorlaştırsa da (Bozan,2006:4), Diyarbakır'da yaşayan gayrımüslim halkın büyük bir bölümünü Ermeniler oluşturmuştur. Diyarbakır, Osmanlı İmparatorluğu öncesindeki Ermeni tarihinde Tigranakent olarak isimlendirilmiş, eski bir Ermeni merkezidir. Kent, Osmanlı İmparatorluğu öncesi Hıristiyanlık döneminde Ermeniler için üçüncü derecede bir dini merkez olarak kabul edilmekle beraber kentte Ermenilere ait birçok dini yapıya sahip olduğu görülmektedir (Seyfeli, 2004).

Diyarbakır şehrinin nüfusu, dine bağlı zümreler itibarı ile ele alındığında Anadolu'nun diğer şehirlerinden farklı bir çeşitlilik görülmektedir. Bu çeşitliliğin en açık ifadesini. 1879/1880 yılında hazırlanan raporda yer alan "Şehir on bin altı yüz elli kadar nüfusu barındırmakta olup, bunun beş on bin kadarı Müslüman, kalanı Keldani, Süryani, Yahudi, Ermeni ve Rum Protestan ve Ermeni Katoliği'dir. Bu vilâyette bunların dışında Yakubi, İbrahimi, Yezidi, Arap, Kürtzade vb. cinsleri dahi olup çeşitli mezheplerdendir." ifadesinden anlamaktayız (Taş,2009).

Diyarbekir'de sosyal, iktisadi ve siyasi hayatta önemli bir yer işgal eden Ermeniler ve gayr-i müslimlerin tamamına yakınının imalat ve ticaret işlerinde çalışmaları gündelik şehir hayatındaki ağırlıklarını belirtmesi açısından önemlidir (Erpolat,2004:193 ten aktaran Bozan,2006:5).

Diyarbakır'ın Osmanlı hâkimiyetine girişini müteakip yapılan 1518 tarihli ilk tahriri ile daha sonraki 1540 tarihli tahrire göre genel nüfusu şöyledir:

Dinî guruplar :	**1518 Tahrir**	**1540 Tahriri**
Müslüman	7118	7776
Hıristiyan	5988	10450
Yahudi	157	-
Toplam	**13260**	**18226**

Tablo 4.7. Tahrirlere göre Diyarbakır şehrinde Müslüman ve Ermenilere ait dinî guruplar (Taş,2009).

1891 yılında Konsolos Boyaciyan, Gregoryen Ermeni 54.512, Katolik Ermeni 5.169, Protestan Ermenilerin sayısını ise 4.760 kişi olarak belirtmiştir. Cuinet ise, Gregoryen Ermeni 57.890, Katolik Ermeni 10.170, Protestan Ermenilerin sayısını ise 11.069 kişi olarak belirtmiştir (Taş 2009).

Dinî Guruplar	Boyacıyan	Cuinet	Lamec Saad (aile sayısı)
Müslüman	304.548	110.664	10000
Gregoryen Ermeni	54.512	57.890	8700
Katolik Ermeni	5.169	10.170	1200
Protestan Ermeni	4.760	11.069	1000

Tablo 4.8. Seyyahlara göre Diyarbakır şehrinde Müslüman ve Ermenilere ait dinî guruplar (Taş,2009).

Diyarbakır'ın şehir dokusu değerlendirildiğinde de şehir içindeki dini, ticari ve eğitim içerikli yapıların, sur içersinde yer alması çok uzun bir tarihi süreci gösterdiği anlaşılmaktadır (Parla:1990:128). Nüfus kayıtlarından da anlaşılacağı üzere Ermeniler, Diyarbakır ilinde gayrımüslim nüfusun buyuk çoğunluğunu oluşturmaktadırlar. Nüfusları hiçbir zaman Müslümanlar kadar yoğun olmamış ise de kentin mahallelerinin bir

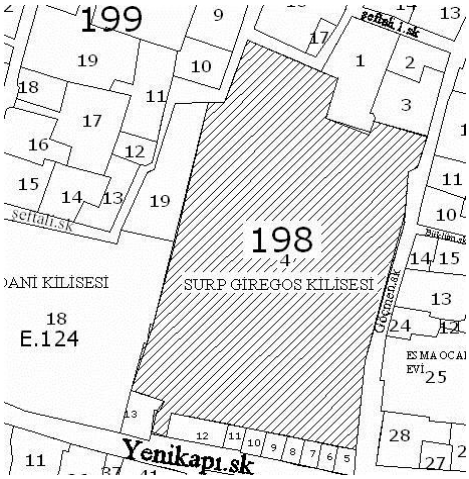
bölümünü gayrımüslim halktan oluşmaktadır. Bu gruplar aynı, farklı ve karışık mahallelerde yaşamışlardır. Diyarbakır'da 65 adet Müslüman, 13 adet Müslüman olmayan ve 42 adet karışık mahallelerden meydana gelmektedir. Gayrımüslimler, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Hace Maksud, Meryem-i Sağir, Mar-Habib Köprüyan, Küçük Kinisa, Sarraf İskender, Meryemun Meryemi-Kebir, Bekçiyan Yahudiyan, Şemsiyan Molla Hennan, Rumiyan mahallelerinde yaşamaktadırlar (Yılmazçelik, 1995). Kiliselerin dağılımına ve mahallelere bakıldığında Suriçininin güneydoğu diliminde yoğunlaştıkları görülmektedir.

XVII. yüzyılda Diyarbekir'ı ziyaret eden Tavernier, şehirde yirmi bin Hıristiyanın bulunduğu, bunların üçte ikisinin Ermeni ve geri kalanın da Nasturi, Yakubi ve Françesko (Fransisken) tarikatından pederler olduğunu belirtir. Polonyalı Simeon (1608-1619), şehri ziyaret ettiği zaman, şehirde piskoposluk dairesi ve mektep binalarıyla birlikte Surp Kiragos ve Surp Sargis adlarını taşıyan iki büyük kargir Ermeni Kilisesi vardı. Simeon, şehirde bin hanelik bir Ermeni nüfusu bulunduğunu, Ermenilerin, dini inançlarına bağlı ve misafirperverlik hususunda yüksek meziyetlere sahip olduğunu belirtir. Amid (Diyarbekir) ve Amid insanlarından övgüyle bahseden Simeon buranın, Ermenilerin Atina'sı olduğunu, Meryem Ana adlı büyük kiliseleri, Süryani Patrikliği ve Ermeni murahhaslığının bulunduğunu anlatmıştır (Korkusuz,2005:29). Kévorkian ve Paboudjian (2013:400-401)'de Diyarbekir sancağında Ermenilere ait 88 kilise, 5 manastır, birkaç Protestan kilisesi ve çok sayıda Katolik kilisesi bulunduğunu, Diyarbakır kazasında ise 1518 yılında kurşunlu cami'ye çevrilen Surp Toros Katedrali, Surp Kevork, Surp Yerrotutyun ve Surp Hovhannes Kiliselerinin mevcut olduğunu, Surp Giragos Kilisesinde başpiskoposluğun bulunduğunu, Surp Sarkis Kilisesinde ise ziyaretçilerin kaldığını belirtmektedir. Tuncer (2002) ve Korkmaz (2006)da ise Protestan Kilisesi zikredilmez Mar Kosma Kilisesi'nin Ermenilere ait olduğu belirtilmiş olmasına rağmen Berchem ve Strzygowski (2015:137)'de bu kilisenin Melkit Kilisesi olduğunu ifade etmiştir. Günümüzde ise Surp Giragos, Surp Sarkis, Ermeni Katolik Kilisesi ve Surp Pirgiç Kilisesi tespit edilebilen Ermenilere ait kiliselerdir.

4.1.4.1. Surp Giragos Kilisesi

Konumu:

Mülkiyeti, Diyarbakır Ermeni Surp Küçük Kilise Hıdır İlyas Surp Gregos Kiliseleri Vakfına ait olan, Diyarbakır İli, Sur İlçesi, Özdemir Mahallesi'nde bulunan, tapunun 45 pafta, 198 ada ve 4 nolu parselinde kayıtlı olan Surp Giragos Kilisesi; Ermenilerin, Ortodoks Mezhebi mensuplarının ibadeti için inşa edilmiştir (Şekil 4.30,F.4.142).

Şekil 4.30. Vaziyet Planı (KUDEB Arşivi) **F.4.142.** Avluya giriş kapısı

Tarihçe:

Polonya'lı Simeon'un 1608-1619 yılları arasında Amid şehrini anlattığı seyahatnamesinde, kentteki Ermenilerin yaşayışı hakkında bilgi vermesinin yanı sıra, Surp Giragos Kilisesindeki horan adı verilen apsislerden ve din adamlarının sayıca çokluğundan bahsetmektedir (Korkusuz,2003:15).

Tarihçi G. İnciciyan, 1515 veya 1518'de Surp Teodoros Kilisesi'nin[18] camiye dönüştürülmesinden sonra, kilisenin mezarlığında yeni bir kilise inşa edildiğini belirtmiştir (Seyfeli,2004:769).

Ermeni mimari tarihinin önemli eserlerinden birisi olan Surp Giragos Kilisesi, Ortadoğu'daki en büyük Ermeni Kilisesidir. Ermeni Patriği Bedros Vartabet tarafından 1722 yılında restore edilmesinden sonra, 1729 yılında Ermeni mimarlar Şahin, Saruhan ve

[18] Surp Toros olarak anılan kilise yapısı olmalıdır.

Yarem tarafından daha da büyütülerek tekrar inşa edilmiştir. 10 Haziran 1881 yılındaki çıkan büyük yangında tamamen harap olmuşsa da, 1883 yılında tekrar inşa edilmiştir. Bu tarihi bilgiler, kilise duvarlarına yerleştirilen 9 adet taş kitabeler vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Kilisenin soğan başlı ilk çan kulesi yıldırım çarpması sonucunda yıkılınca, yerine Tavit Hızarcıyan adlı Ermeni taş ustası tarafından, eskisinden daha görkemli, 29 metre yüksekliğinde yenisi inşa edilmiştir. Bu yeni kuleye meşhur Zilciyan'ların döktüğü çan takılmış, en üstüne 3 metrelik 24 ayar altın haç yerleştirilmiştir. Çan kulesi, 1914 yılında sadece çevredeki minarelerden daha yüksek olduğu için top ateşiyle yıkılmıştır. 1915 yılından ağır darbe alarak çıkan kilise, I. Dünya Savaşı sırasında, Alman subaylar tarafından karargâh olarak kullanılmıştır (Tuğlacı,1991:263). Almanların şehri terketmelerinden sonra el konulan kilise, Sümerbank'ın bez deposu olarak kullanılmaya başlanmış, 2009 yılında cemaat vakfı tarafından onarıma alınmıştır.

Plan özellikleri

Güneydeki avluya açılan basık kemerli kapı yonu taşı duvar içersine yerleştirilmiştir. Cephenin moloz örgüsüne karşın, yonu taşıyla yükselen silmeyle tamamlanan bu bölüm kilisenin büyüklüğüne oranla sade kalmış olsa da cephenin sokağa bakan yüzünün tek düzeliğini yok etmektedir (F.4.142). Avlunun batı tarafında papaz evi kuzey tarafında ise Surp Hagop Şapeli bulunmaktadır.

Giriş kapısından, eserin güney avlusuna girilmektedir. Güney avluda günümüzde bekçinin kaldığı sonradan eklenti konut bulunmaktadır. Avluya girerken liturjik işlevinin ne olduğu bilinmeyen ancak, önünde Ermenice yazılı ve motifli mezar taşlarının sıralanarak seki oluşturduğu ve bu seki üzerinden içerisine girilebilen bir oda bulunmaktadır. Odanın duvarlarına bakıldığında moloz taş örgüsü ve düzensiz görünümüyle yapıdan ayrı bir dönemde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Güney avlusunda esere bitişik hemen sağ tarafta bulunan mekanın, içeri bakan doğu cephesinde, sivri kemerli bir niş bulunmakta ve bu nişin etrafında dörtgen kesitli düz atkılı nişler sıralanmaktadır. Bu nişlerin hemen üzerinde moloz taşlarla doldurulmuş sivri kemerli nişler bulunmaktadır (F.4.143,4.144).

F.4.143. Avlu ve moloz örgülü oda

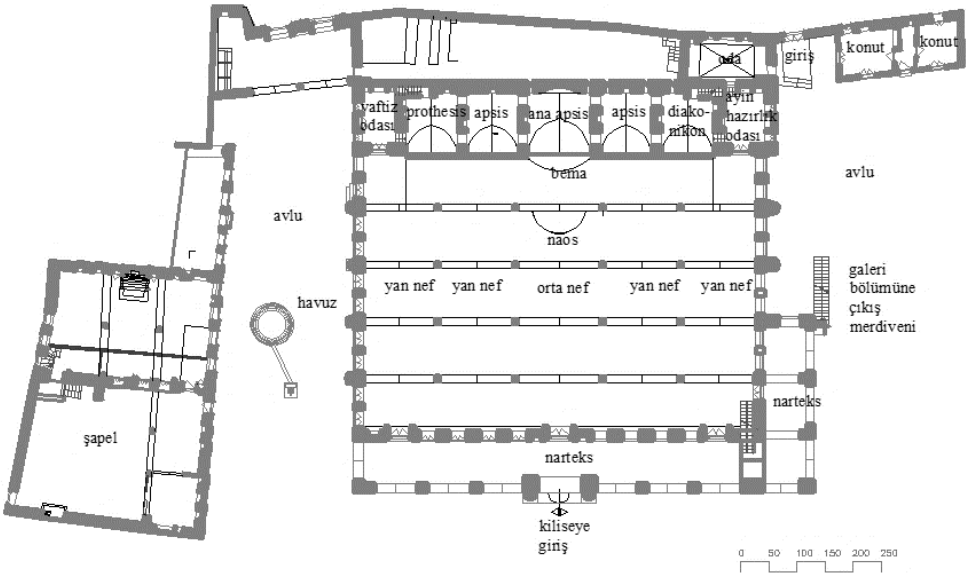
F.4.144. Güney avlusu ve bekçi odası

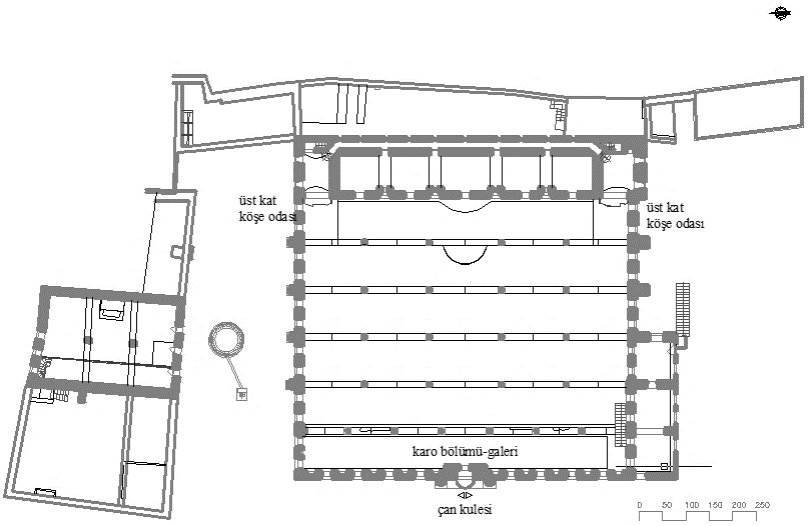

F.4.145. Kilise batısında bulunan papaz evi **F.4.146.** Kilise kuzeyinde bulunan şapel

Naos, beş nefli, bazilikal planlı olup, naos 29,45x34,90 cm. , narteksin batı kolu 4,03x34,90 cm., 14,09x3,83 cm. ölçülerindedir (Şekil 4.31,4.32).

Şekil 4.31. +1,50 Kat Planı (Çizen: S. HİLLEZ)

Şekil 4. 32. +3,50 Kat Planı (Çizen: S. HİLLEZ)

İnceleme alanımızdaki en büyük kilise olan bu kilisede narteksten naosa bakan yüzeyde, giriş kapılarının çıkıntı yaptığını görmekteyiz. Üstteki galeriye güney cepheye bitiştirilmiş 18 basamaklı merdivenle çıkılmaktadır. Galeri bölümünün narteks duvarı üzerinde taşınan kısımlarında naosa bakan bölümün sal taşları bingi taşlarıyla taşınmakta ve bingi taşları demir elemanlarla duvara berkitilmiştir.

Galeri katında kemerler yek pare dairesel kesitli sütunlarla taşınmaktadır. Sütun başları yalın düzenlenmişken, başlık çevresi burgulu silmeyle çevrelenmiştir. Galerinin naosa bakan duvarında ise bir düz lentolu niş bir basık kemerli pencere açıklığı şeklinde sistematik olarak ilerlemektedir. Bu düzenlemeyle beş niş ve dört basık kemerli pencere açıklığı, ortada dışa yuvarlak taşmış balkonun içe taşan bölümü –aynı zamanda çan kulesinin kaidesi- ve tekrar aynı niş ve pencere düzenlemesi devam etmektedir (F.4.147).

F.4.147. Naostan koro bölümüne (galeri) bakış

Galeri katının kuzey kanadında iki adet basık kemerli pencere vardır. Güney ucunda ise, narteksin güney kolu üzerinde yükselen ve onarım esnasında modern malzeme ile kapatılarak oluşturulmuş kapalı birime geçişi sağlayan galeriye bakan bölümü beş dilimli kemer alınlıklı olan dıştan basık kemer formlu bir kapıyla geçiş sağlanmaktadır (F.4.148).

F.4.148. Narteksten galeriye giriş kapısı

Modern malzemeyle kapatılmış olan bu bölümde dört adet dörtgen kesitli pencere açıklığı ve güneyden gelen merdivene açılan bir kapı açıklığı bulunmaktadır.

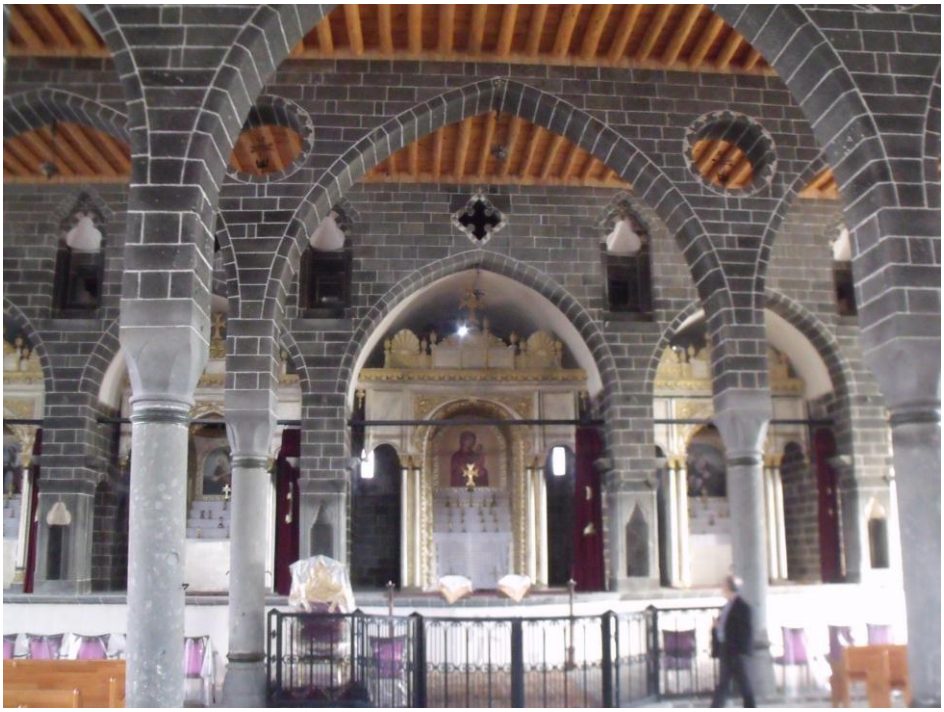
Narteksin güney kanadının batıya bakan bölümünde simetrik olarak (batı ve doğu) üç dilimli kemerli pencereler ile düzenlenmiştir.

Apsisin güney ucunda yer alan aynalı tonozlu diakonikon bitişiğindeki ayin hazırlık odası yedi dilimli kemer alınlıklı basık kemer açıklıklı bir kapıyla naosa açılmaktadır. Bu kapı üzerinde yükselen naosa sal taşlarıyla taşırılmış üst kat odalarının tuğla tonozu görülebilmektedir (F.4.149,4.150). Hazırlık bölümünden dört basamakla yan apsise çıkılabilmektedir. Bu merdivenden anlaşıldığı kadarıyla bu birim ruhbanlar için düzenlenmiş olmalıdır. Bu odanın güney duvarında iki sivri kemerli pencere ve ortalarında bir sivri kemerli nişle düzenlenmiştir. Dışarıda güney cephede ilk kapı açıklığıyla girilen bölümden bu bölüme doğudan giriş sağlanmaktadır. Yarım daire kemerli bir niş içersine yerleştirilmiş basık kemerli kapı ile kapının yanında basık kemerli ve kaş kemerli nişler ile diğer nişlerden yüksek basık kemerli bir niş düzenlemesi göze çarpmaktadır. Fazla sayıda niş olması, ruhbanların kıyafetlerinin ya da özel eşyalarının konulduğu, belki de kutsal elemanların ayin için saklandığı mekânlar olabilir (F.4.151.).

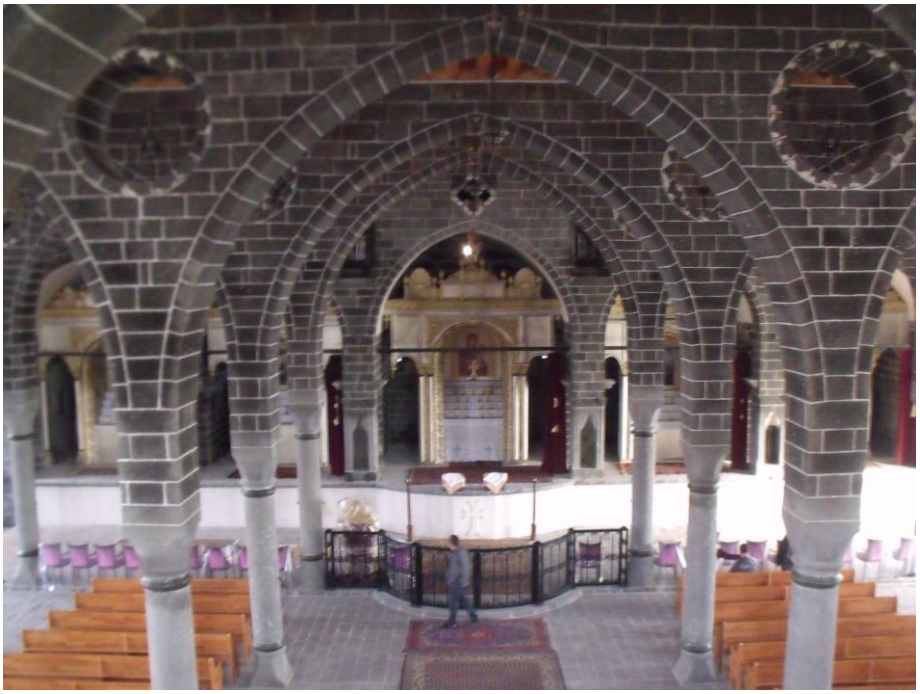

F.4.149. Yan nef üst kat köşe odası ve balkon **F.4.150.** Yan neften vaftiz odası girişi

F.4.151. Ana apsis ve bema

Naosun, kutsal yönelimi vurgulayan doğu cephesi, dairesel kesitli altarlı bir ana apsis ile ana apsisin hemen yanında düz duvarlı sağlı sollu sıralanmış yine her birine bir atlar gelecek şekilde düzenlenmiş ikişer yan apsisin meydana getirdiği beş gözden oluşmaktadır. Gözler arasında geçiş basık kemerli kapılardan yapılmaktadır. Kapılardan biri hemen altarın önünde düzenlenmişken, öbür kapı altarların arkasında şekillendirilmiştir. Altar önlerinde kapılardan kuzeye doğru ilerlerken dört basamaklı bir düzenlemeyle kuzey doğu kısmında yer alan, kuzey üst kat köşe odasının hemen altında bulunan prothesis hücresi yanında vaftizhane mevcuttur. Aynalı tonozlu örtüsü, nişle hareketlendirilmiş cephelerinin yanında kuzey cephesinde sivri kemerli bir niş içerisine yerleştirilmiş vaftiz kurnası vardır. Ana apsisin yanında düzenlenmiş olan yan apsislerden kuzey ve güney uçtakilerinim arkalarında doğu duvarı içerisine gömülmüş merdivenlerden üst kat odalarına çıkılmaktadır. Doğuya bakan cephede güneyden kuzeye doğru, üst kat odasının kemerli açıklığı, yuvarlak boşaltma penceresi ve bir niş bulunmaktadır (F.4.152).

F.4.152. Galeri Bölümünden Ana Apsise Bakış

Birbirini tekrarlayan bir sistem içerisinde, yuvarlak pencere ve Vaftizhanede anlatılan düzendeki gibi nişle devam edildiğinde, haç şekli verilmiş casla süslenmiş sağ ve solunda yazıtlar bulunan bir açıklığa gelinmektedir. Bu açıklık bir simetri aksı oluşturur gibidir ve nişe ile pencere düzenlemesinin aynısı bu açıklığın sol tarafı –kuzey cephesine doğru- için de geçerlidir.

Naosa bakan kuzey cephesinde, üstte on adet basık kemerli pencere mevcuttur. Pencereler ikişerli olarak, duvarlara saplanan kemerlerin aralarına yerleştirilmiştir. Kuzey cephenin alt katında ise, yarım daire kemerli bir pencere ile hemen altındaki bir nişin solunda düzenlenmiş olan kuzey duvarında vaftizhaneye girmek için kullanıldığını düşündüğümüz basık kemerli bir kapı ile kapı üzerinde yükselen yuvarlak pencere bulunmaktadır. Kapının yanında üst pencereleri karşılayan ancak daha büyük boyutlu tasarlanmış yarım daire kemerli sekiz adet pencere bulunmaktadır. Her pencerenin altına bir niş gelmektedir.

Cephe düzeni:

Güney cephesi, L biçimindeki narteksin kısa bölümü, naos duvarları ile üst kat odalarının ve üst kat odalarının hemen altına denk gelen ayin hazırlık odasının dışa taşıntı yapan bölümlerinden oluşmaktadır. Üst kat odalarının güney cepheden dışarı bakan bir

dehliz penceresi ile iki adet basık kemerli penceresi, ayin hazırlık bölümünün ise, üst kat odalarının penceresinden daha büyük boyutta düzenlenmiş basık kemerli iki adet penceresi mevcuttur. Bu bölümden hemen sonra naosa bakan bölüm başlar ve yapının batı cephesine doğru hareket kazanan, üç kemer açıklıklı narteks ile bu cephe sonlanır. Sivri kemerli açıklıklarla bölünmüş nartekse bakan yarım daire kemerli iki adet pencerenin hemen yanında naosa girişi sağlayan, muhtemelen kadınların girişleri için tasarlanmış basık kemerli yalın düzenlemeli kapı açıklığı bulunmaktadır.

Güney cephenin naos bölümündeki kısmı aydınlatan pencerelerden alttaki iki tanesi yarım daire kemerli ve büyük boyutlu iken, üstteki pencereleri basık kemerlidir. Yükselen duvar, üst üste bindirilmiş bingiler ve üzerinde saltaşlı silme ile sonlanmaktadır.

Güney cephede, yarım daire kemerli pencerelerin kilit taşının son noktasına kadar kare bir kaide üzerinde yükselen dairesel kesitli payandalar pah yapan bir başlıkla yukarı doğru dikdörtgen kesite dönüşür. Payandadan hemen sonra yine alttaki iki yarım daire kemerli üstteki iki basık kemerli pencere düzenlemesi devam eder. Tekrar bir payandayla tek düzelik bozulur. Bu sistem narteksin güneyi saran kısmının başlangıcına kadar devam eder(F.4.153,4.154).

F.4.153. Güney cephe ve galeri katına çıkış merdiveni

F.4.154. Güney cephe yan narteks ve galeri katı

Naosa girişin sağlandığı, güney uçtaki kapı, yedi dilimli kemer alınlıklı, basık kemer açıklıklıdır. Alınlık üzerinde şimdi yerinde mevcut olmayan bir kitabe boşluğu mevcuttur. Kapının hemen yanında sıralanan basık kemerli demir korkuluklu pencereler güneye doğru uzanmaktadır. Pencerelerin hemen yanında kaş kemerli bir niş ve nişin üzerinde balık sırtının andırır biçimde yapılmış kaplama taşları görülmektedir. Surp Sargis Kilisesinde de görülen bu özellik, Ermenilerin kendilerini ifade konusunda yerel üsluba ne kadar bağlı olduklarını gösterir gibidir. Nişin hemen yanında yer alan ana akstaki kapı ise dokuz dilimli kemer alınlıklı ve basık kemer açıklıklıdır. Basık kemerin kilit taşının hemen üzerinde dışa taşıntı yapan, uçları palmet şeklinde düzenlenmiş haç motifi yer almaktadır. Kemer aynasındaki kitabelik sökülmüştür. Ana giriş kapısının sağında yer alan kapılı, pencereli ve nişli düzenlemenin simetriği solunda da mevcuttur.

Batı cephesi, L planlı narteksin uzun kolunun bulunduğu cephedir. Bu kolda narteks yedi kemerli açıklıkla hareket kazanmıştır. Narteks üzerinde hemen galeri katının beden duvarı yükselmekte ve ana giriş aksının üzerinde galeri katından daha yüksekte bulunan yuvarlak formlu bir balkon çıkıntı yapmaktadır. Narteksin batı bölümünden naosa giriş, biri ana aksta ve daha geniş olan ana giriş kapısı ile sağ ve sol uçlarda yer alan

kapılardan sağlanmaktadır. Bu cephe, ortasından yükselen çan kulesi ile görkemli bir görünüş kazanır (F.4.155,4.156,4.157).

F.4.155. Batı cephe narteks ve giriş ile çan kulesi

F.4.156. Çan kulesi

F.4.157. Batı cephe narteks

Güney cephesindeki yuvarlak kesitli başlayan ve kare kesitle devam eden sütun düzenlemesi, kuzey cephesinde de görülmektedir. Ancak güney cephesinde iki adetken burada dört adet olan bu payanda sisteminde, her payanda arasında iki alt ikisi üstte olmak

üzere dörder pencere bulunmaktadır. Vaftizhane için kullanılan kapının, kilit taşında mevcut olan haç işaretinin hemen üzerine 1883 tarihi yazılmıştır.

F.4.158. Kuzey cephe ve narteks

F.4.159. Kuzey cephe

Doğu cephe, dışa taşıntısız apsisin, düz duvarla sonlandığı, Ermeni Katolik Kilisesi ile Surp Sargis Kilisesinde de görülen sistemden ibarettir.

Yapım tekniği ve malzeme kullanımı:

Yığma yapım tekniğinde inşa edilen yapının, duvarlarında, payandalarında ve kemerlerinde yonu taşı kullanılmıştır. Üst örtü ahşap kirişlemeli, toprak damlıdır. Sütunlar demir bileziklerle sarılmış, pencerelere lokmalı demir korkuluklar yerleştirilmiştir. Apsisleri birbirine bağlayan gergi çubuklarının malzemesi de demirdir. Alçı malzeme, altarlarda kullanılmıştır. Hazırlık odalarında üst örtüyü oluşturan tuğla malzemeli çapraz tonozlara, hafifletme ve ses yutucu olması amacıyla yerleştirilmiş kilden yapılmış elemanlar görülmektedir. İç mekânlarda moloz yüzeyler sıva ile kaplanmış, derz ve sıvalarda kıtıklı kireç harcı kullanılmıştır. Çan kulesinin kubbesi kurşun ile örtülüdür.

Yapının taşıyıcıları, duvarlar, yuvarlak yekpare sütunlar ve galerilerdeki ayaklardır. Kuzey ve güney duvarları 97,13 cm., batı duvarı 91,00 cm. kalınlığında, sütunlar yaklaşık 48 cm. çapındadır. Sütun ve duvarlara kemerler vasıtasıyla yük aktarılmaktadır. Kemerlerde yuvarlak boşaltma pencere tanzim edilerek, yükün hafiflemesi sağlanmıştır. Kemerlerin yük aktardığı ayakların ve duvarların kesitleri payandalarla genişletilerek desteklenmiştir.

Mimari donanım ve bezeme:

Üst kat köşe odalarında yer alan küçük pencereler yonca şeklinde ve etrafı cas ile süslenmiş vaziyette bulunmaktadır. Üst kat köşe odalarında bulunan nişler, beş dilimli kemer alınlıklı, mukarnas kavsaralı, kemer yüzeyleri caslı ve aynasında casla haç motifi yapılmış, böylece iç mekanda hareketli bir görünüm kazanmıştır. yapıdaki donanıma yönelik bir çok niş benzer şekilde süslenmiş, naosta ise pencere altlarında bulunan nişler düz atkıyla geçilmiştir.

Kapılar ise basık kemerlerin içine yerleştirildiği dilimli kemerler ise süslenmiş, siyah bazaltın tek düzeliği bu şekilde kırılmıştır.

Yapıda, bezemenin ve resmin yoğunlaştığı yerler atlarlardır. İnceleme alanındaki kiliseler içersinde resmin kullanıldığı tek kilise olma özelliğine sahip Surp Giragos Kilisesinde, İncildeki hikayelerden ilham alınarak oluşturulmuş resimler atlarlardaki düz bölüme yapılmıştır.

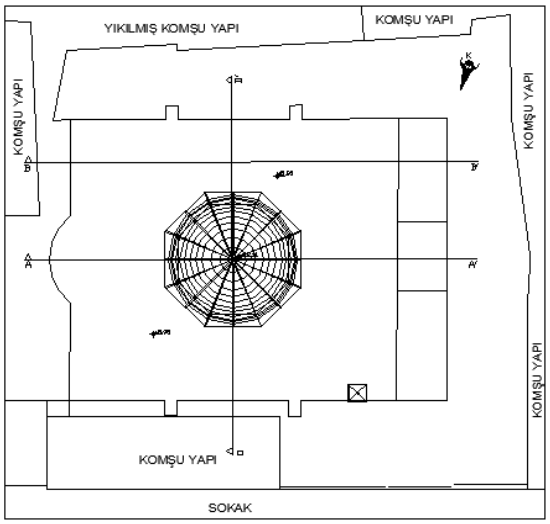
Altarlarda; mukarnas başlıklı sütunçeler, üzerinde yükselen silme ve mukarnasla çevrelenmiş kemerli bir açıklığın sağ ve solunda yer almaktadır. Kemer açıklığı tüm altarlarda mevcut olup yarım daire kemer veya sivri kemer kullanılmış, sivri kemer kullanılan atlarlarda sütunçe sayısı ikiye çıkarılmıştır. Kemer yüzeylerinde zincirli motifler ve melek figürleri altın varakla süslenmiştir. Kemer aynalarında da altın varak süslemeler bulunmaktadır. Altarın iç kısımda basamaklar oluşturulmuş, varaklı ve bezemeli kubbe ile örtülmüştür.

4.1.4.2. Surp Pirgiç Kilisesi, Protestan Cemaati Kilisesi

Konumu:

Tapu kaydında millet adı belirtilmeksizin, Protestan Cemaati vakfına ait olduğu yer alan ve Diyarbakır İli Sur İlçesi Muallak Sokakta bulunan kilise; tapu kaydına göre 32 pafta, 246 ada, 1 nolu parselde bulunmaktadır (Şekil 4.33,4.34). 2008 yılında Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğünce onarılan eser, eğitim merkezi olarak kullanılmaktayken, 2016 yılında Suriçi bölgesinde yaşanan çatışmalardan dolayı tahrip olmuş ve yeniden onarıma alınmıştır.

Şekil 4. 33. Şehir içinde konumu

Şekil 4. 34. Vaziyet Planı

Tarihçe:

Protestan Kilisesinde, kitabe ya da yapım tarihini gösterir herhangi bir ibare olmaması ve ulaşılabilen kaynakların yetersiz olması gibi nedenlerden ötürü, bir tarihlendirme yapılamamaktadır.

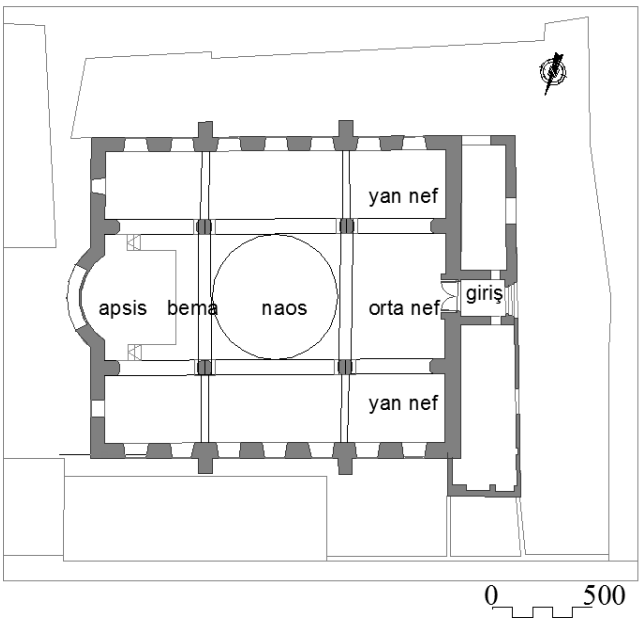
Osmanlı yönetimindeki bölgelerde millet kavramı; bugünkü anlamında değil, din, cemaat ve mezhep tanımlamalarında kullanılmıştır. Osmanlı'da, din ya da mezhep esasına göre örgütlenmiş topluluklardan, zimmî hukukuna konu teşkil eden Hıristiyanlar, Katolikler ve Ortodokslar şeklinde iki ana kategoriye ayrılmıştır. Topluluğa XIX. yüzyılın başlarından itibaren, gerek İngiliz gerekse Amerikan Protestan misyonerlerinin hedef kitle olarak seçtikleri Ermenilerin protestanlıştırmasıyla birlikte (Sayar,2001:285), 1846 yılında İstanbul, İznik, İzmit, Adapazarı ve Trabzon başta olmak üzere Anadolu'nun her tarafında kiliseler açılmıştır (Küçük, 2009:164). Protestan Ermeniler, 1847 yılında Sultan Abdülmecid tarafından millet statüsüne kavuşmuştur. Bu sürecin sonunda, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Ermeniler; Gregoryen Ermeni Milleti, Katolik Ermeni Milleti ve Protestan Ermeni Milleti olarak ayrılmıştır (Adıbelli,2009:317).

Diyarbakır'daki, gayrımüslim zümre içinde en kalabalık olanının Ermeniler olduğu (Taş:2003), her ne kadar kendilerini o dönemde etnik aidiyetlerine göre tanımlamasalar da, Protestanların çoğunluğunun Ermeni kökenlilerden müteşekkil olduğu bilinmektedir. (Atalay,2006:149). Protestanlığın Ermeniler üzerinde yaygınlaşması nedeniyle, Protestan Kilisesinin; Ermenilere ait olduğu ve olası inşa tarihinin 1846-47 yıllarından sonra

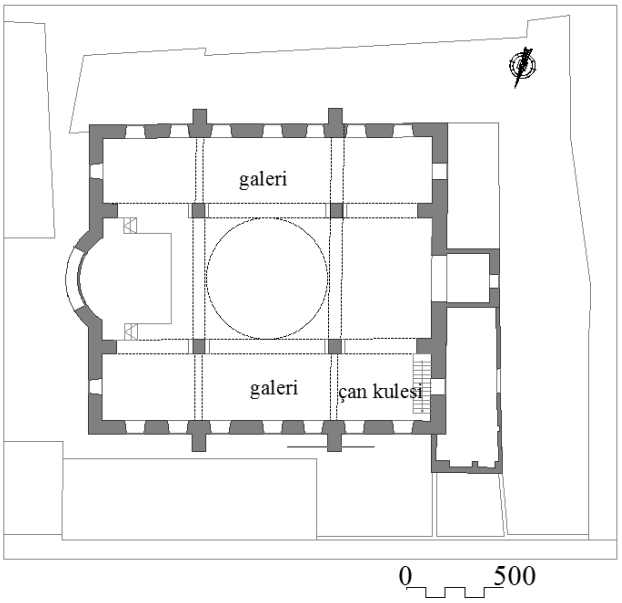
olabileceği, Diyarbakır Vilayet Gazetesi'nin 1870-1871 tarihli haberlerine (Atalay,2006:154), bakıldığında ise 1870-1871 yılları arasında inşa edilmiş olabileceği kanısına varılmaktadır. Nitekim Vakıflar Bölge Müdürlüğü kayıtlarında da yapının terk edilmeden önce, yani 1981 yıllarına kadar Surp Pirgiç Cemaati tarafından kullanıldığı ve bu cemaatin mütevelli heyetinde de Ermenice isimlerin çoğunlukta olduğu görülmüştür.

Plan özellikleri:

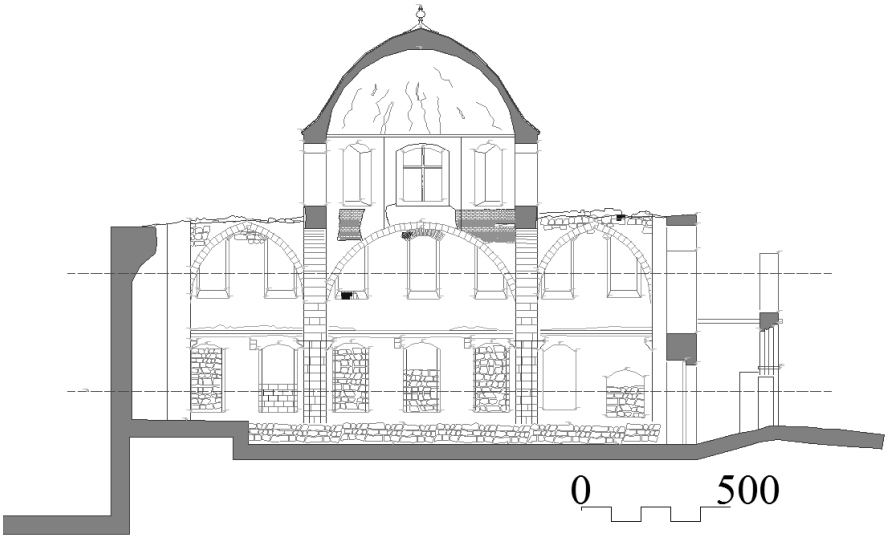
Yapı, Diyarbakır'daki Ermeni Kiliselerinde görülmeyen kapalı Yunan haçı şeklinde planlanmıştır (Şekil 4.35,4.36,4.37,4.38). Narteks, yapının batısında kuzey güney doğrultusunda yönelmekte olup, tek birimden oluşmaktadır. Kareye yakın dikdörtgen planlı kilisenin, merkezinde ahşap iskeletli kubbe, yan mekânlarında ahşap kirişlemeli düz dam mevcuttur. Ana giriş, batıdaki ana girişin dışında, kuzey ve güney cephelerden de sağlanmaktadır. Apsis bölümünde; eserin bitişik parselinde yer alan ve mülkiyeti şahsa ait olan konut ile naos arasında bağlantıyı sağlayan, bir zamanlar ruhban sınıfının giriş çıkışı için düzenlenmiş olduğu düşünülen, başka bir kapı daha mevcuttur.

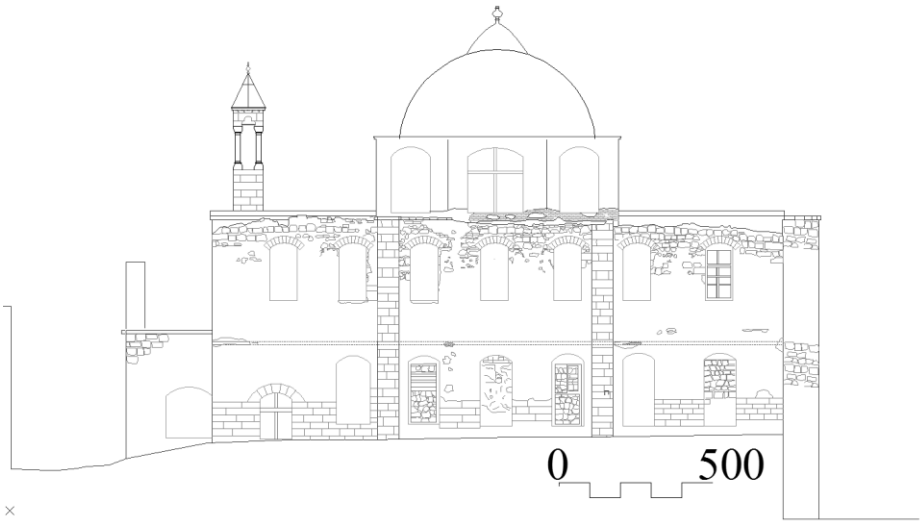
Şekil 4.35. Kat Planı (DVBM Arşivi)

Şekil 4.36. Galeri Kat Planı (DVBM Arşivi)

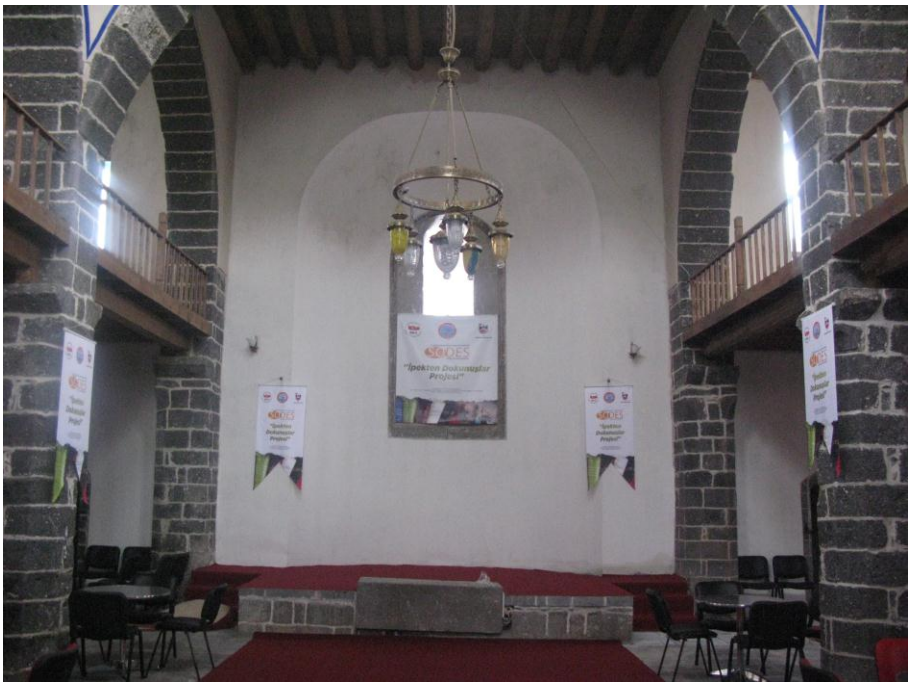

Şekil 4.37. B-B Kesiti

Şekil 4.38. Kuzey Cephe

Dışardan düz damla örtülü olan kilisenin apsisi, dıştan vurgulu olup, içten de yuvarlak planlıdır. Apsisin önünde düzenlenmiş olan bema podyumuna iki basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır (F.4.160).

F.4.160. Apsis

Kilisenin batı, kuzey ve güney kanatlarını U şeklinde dönerek saran; kuzey ve güney iç cephelerde yer alan konsollar üzerine doğu batı doğrultusunda yerleştirilen kirişlerin, payeler arasına atılan doğu batı yönündeki kirişlerle kuzey güney doğrultusunda

yerleştirilen atkılarla bağlanan; bir galeri katı mevcuttur. Ahşaptan yapılmış kata, yine ahşap merdivenlerle ulaşılmaktadır. Merdivenler, naosun kuzeybatı ve güneybatısında düzenlenmiştir (F.4.161,4.162,4.163,4.164).

F.4.161. Naos Batı cephe

F.4.162. Naos Güney cephe

F.4.163. Naos kuzey cephe

F.4.164. Galeriden apsise bakış

Apsisin aksında şimdiki haliyle küçültülmüş, doldurulmuş ve sıvanmış yarım daire kemerli bir pencere bulunmaktadır. İzlerden, pencerenin göründüğünden daha büyük boyutta olduğu anlaşılmaktadır. Kuzey ve güney cephesinde onbirer, doğusunda ikişer, batısında ise üçer kemerli pencere bulunmaktadır. Kubbede dokuz adet basık kemerli pencere açıklığı mevcuttur (F.4.165).

F.4.165. Naostan kubbeye bakış

Cephe düzeni:

Yapı, yalın bir cephe düzenine sahiptir. Batı cephesi, altta narteks, üstte galeri duvarlarından oluşur. Narteks, üç kemer açıklığı ile cepheye yansımıştır. Batı cephesinde, üç adet kemerli pencere mevcuttur. Pencerelerden apsisin aksında olanının girişi, vurgulamak maksadıyla olsa gerek, daha büyük boyuttadır. Batı cephesinde ve kuzeyde yer alan pencere içerisinde, onarım esnasında farkedilen, ancak işlevinin ne olduğu bilinmeyen ve bölgede kullanımına rastlanamamış olunan iki adet basamak mevcuttur (F.4.166.).

F.4.166. Batı Cephe

Yapının kuzey cephesinde, simetrik ve aydınlık düzeyi yüksek olacak şekilde düzenlenmiş olan tuğla kemerli pencere açıklıklıkları mevcuttur. Alt sırada beş, üst sırada altı adet olan pencere açıklıkları, simetrik olarak güney cephede de görülmektedir. Her iki cephede de, nartekse yakın uçtaki pencere açıklığının hemen altında kapılar bulunmaktadır. Cephelerin tümünde de gözlemleneceği üzere, yonu taşıyla yapılmış ikişer adet payanda bulunmaktadır (F.4.167,4.168).

F.4.167. Kuzey Cephe

F.4.168. Güney Cephe

Kuzey köşesinde, dört ayak üzerine inşa edilen kurşun kaplı bir çan kulesi bulunmaktadır. Su basman seviyesine kadar yonu taşıyla yükselen duvar üzerine, moloz taş örgüsüyle kilisenin beden duvarları yükseltilmiştir. Doğuda ise kemerli pencere açıklıkları ve apsis dışa taşkın şekilde sıvalı bulunmaktadır. Dışa açılan kapılı, dehliz pencereli ve belli bvir seviyeye kadar moloz örgü üstü sıvalıdır (F.4.169,4.170).

F.4.169. Çan Kulesi

F.4.170. Doğu Cephe

Yapım tekniği ve malzemekullanımı:

Yığma yapım tekniğinde inşa edilen yapının, geçiş elemanlarında ve pencere kemerlerinde tuğla kullanılırken, payandalarda ve kemerlerde yonu taş kullanılmıştır. Kubbenin iskeleti ise ahşap malzemeyle inşa edilmiştir. Bunların yanı sıra kubbeyi örten

kurşun, ahşap elemanlar, dolgu, sıva ve derzde kullanılan kireç harcı ve demirler yapımda kullanılan diğer malzemelerdir. Kareye yakın naos, merkezde dört serbest desteğin üzerine oturtulmuş yüksek kasnaklı kubbe ve çan kulesinin üst örtüsü kurşundur.

Sekizgen kemer ayaklarının taşıdığı kubbeye geçiş, pandantifle sağlanmıştır. Kubbenin ağırlığını payelere aktaran kemerler, paye başlıkları üzerine yerleşmiştir. Kuzey güney ve doğu batı doğrultularında atılan üçlü kemer dizisinin, ikisi sivri diğeri yuvarlak olarak düzenlenmiştir. Kubbeyi taşıyan kemerler payelere oturarak merkezi mekânı; kuzey ve güneyde yer alan doğu batı doğrultusundaki kemerler ise hem payelere hem de duvarlara oturarak kuzey güney haç kollarını sarmaktadır.

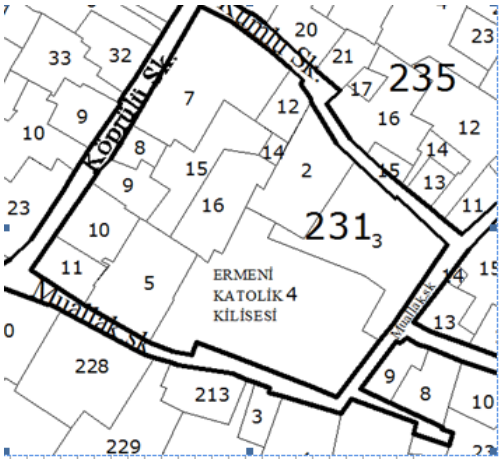
Mimari donanım ve bezeme:

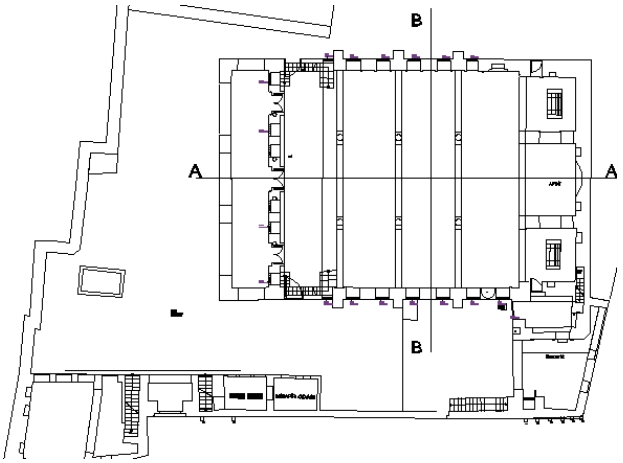
Mimari donanımla ilgili olarak fazla öğesi bulunmayan yapının, dış cephesindeki yalın düzenleme iç mekâna da yansımıştır. Apsisteki bema podyumunun önüne sıralanmış büyük boyutlu blok taşlar, liturjik bir parça gibi durmaktaysa da, bu parçaların ne tür bir sistemin devamı olduğuna ilişkin elimizde net bir kanıt bulunmamaktadır. Gerek plan tipi gerekse cephe özellikleri bakımından sade duruşunu bir yana bırakıldığında, yapıda XIX. yüzyıl etkisini hissettiren arayışlar izlenmektedir. Cephelerde, dekoratif değer yüklenen öğelerden; saçak silmesi ile nartekse girişte üç adet profil silmenin hareketlendirdiği, kademeli sivri kemerli kapının varlığı gotik üsluba işaret etmektedir. İçeride ise kubbe etrafını saran mavi renkte fresko hat mevcuttur. Narteksten ulaşılan ana giriş kapısı üzerindeki kitabe ise sökülmüştür (F.4.166.).

4.1.4.3. Ermeni Katolik Kilisesi, Surp Hovsep Kilisesi

Konumu:

Mülkiyeti Ermeni Katolik Vakfına ait olan, Diyarbakır İli Sur İlçesi Cemal Yılmaz Mahallesi Muallak Sokak'ta bulunan, tapukaydında 231 ada, 50 pafta, 4 nolu parselde yer alan Ermeni Katolik Kilisesi'ne; Muallak Sokak'tan, ana giriş kapısı ile ön avlu ve güney avluya girilmektedir (Şekil 4.39,4.40). Ön avlu, aynı zamanda nartekse ve oradan da naosa girişi yönlendirmektedir.

Şekil 4.39. Şehir içinde konumu

Şekil 4.40. Vaziyet Planı

Ermeni Katolik Kilisesi, tapınma için ayrılmış olan ana mekânın dışında, farklı işlevleri olan binalardan oluşmuş bir yapı topluluğu olup, yapısal hiyerarşiye dayalı olarak; kilise ana giriş kapısının hemen doğusunda yer alan misafir konaklama binası ile batısında bulunan bekçi odası, çan kulesine bitişik mezar odası, kapatılmış kendine özel bir avlusu olan diakonikon konutu, kilisenin kuzey doğusunda bir presbiter konutu ve presbiter konutu avlusunda yer alan mezarlık bölümü bulunmaktadır.

Kilisenin kuzey doğu köşesinde yer alan ve bu gün konut olarak kullanılan mekânlar ise daha az özenli mekânsal kurgusu ve mütevazı boyutları nedeniyle hiyerarşik olarak daha alt rütbeli din görevlilerine tahsis edilmiş olmalıdır. Böylesi bir işleve sahip olduğunun düşünülmesinin nedeni, kilise de uygulanan litürjik törenlerin işleyişine uygun konumlandırılmış ve kilisenin kuzeydoğu apsisinin batısına açılmış olan kapıdır. Bu kapı vasıtası ile Katolik Kilisesi hiyerarşisine uygun olarak kilisenin günlük ve rutin işlerini üstlenmiş olan presbiter veya presbiterlerin ana mekâna kolay ulaşması da sağlanmıştır. Bu kapı, aynı zamanda yapısal bütünlüğü kanıtlayacak biçimde, kilisenin kuzeyinde yer alan mekânlarla kilisenin ana mekânı arasında organik bağlantıyı sağlamaktadır (Hillez v.d.,2009:616).

Presbiter konutu avlusunun güney kısmında yer alan ve boş gözüken alan ise muhtemelen mezarlık olmalıdır. Diyarbakır Ermeni Katolik Kilisesi sadece tapınmaya tahsis edilmiş bir kilise olarak değil, aynı zamanda bir yapı topluluğu olarak değerlendirilmek durumundadır. Yüksek duvarlarla çevrilmiş olan bir avlu içerisinde birbiri ile rasyonel ve organik bağlantısı bulunan bu yapılar, mekânsal olduğu gibi

malzeme ve teknik açıdan da üslupsal ortaklık sunmaktadır. Çalışmalarda 1, 2, 3 ve 5 numaralı parsellerde bulunan yapılarla (diakon ve presbiter konutları) bağlantıların olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlantılar, söz konusu yapıların kilisenin müştemilatı olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Ancak bu yapıları birbirine bağlayan duvarlardaki kapı ve pencerelerin kapatılmış olması, yapılararası akışın ve bütünlüğün kaybolmasına neden olmuştur.

Tarihçe:

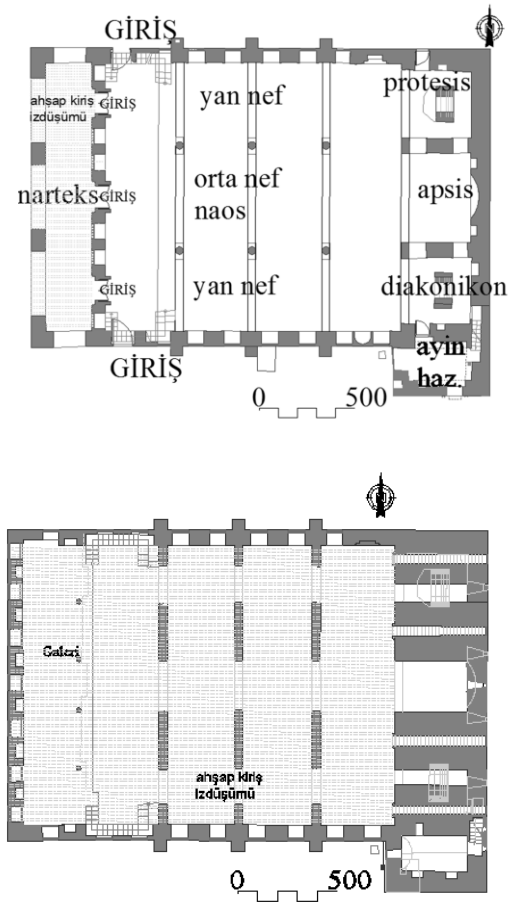
Yapılan araştırmalarda, Ermeni Katolik Kilisesi'nin tarihçesine dair detaylı bilgilere ulaşılamamıştır. Yapıya ilişkin tarihlendirme önerileri ancak, bölgedeki benzer örneklere ve yapıda izlenen süslemelerin üslupsal analizine dayalı olarak getirilmeye çalışılmıştır. Yapıda bulunan çini süslemeler Klasik Osmanlı döneminin üslupsal özelliklerini yansıtmasına rağmen, söz konusu çini plaka motif paternlerinin bütünlük arz etmemesi ve gelişigüzel yerleştirilmiş olması çinilerin devşirme olduğunu düşündürtmekte, bu yüzden çinilere dayalı olarak tarihlendirme önerisi getirmeyi zorlaştırmaktadır. Ancak, yapısal açıdan kilisenin inşasıyla çağdaş olduğu anlaşılan mihrap süslemelerinin kıvrımlı şekilleri bazı ipuçları sunmaktadır. Buna göre, Osmanlı sanatında Barok üslubun XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıl başlarına değin süren dönemde yaygın olduğu (Hasol,2008,s:72) düşünüldüğünde, Ermeni Katolik Kilisesi'nin bahis konusu edilen tarih aralığında inşa edilmiş olabileceğine ilişkin kanaate ulaşılmaktadır.

Bunun yanı sıra 1950'lere kadar kilisede yaşamış olan hane halkıyla yapılan görüşmelerde (Özyerli,2011); yapının Hoca Hosep adlı bir Ermeni tüccarın kiliseyi evinin hemen karşısında 1890'lı yıllarda yaptırmış olduğu, kilisenin adının Hoca Hosep Kilisesi olduğu, 1950'lere kadar dedelerinin ve kendilerinin kilisede yaşadığı, 1950-1970'lere kadar kilisenin tavuk çiftliği ve yağ deposu olarak kullanıldığı sözlü bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca Şevket Beysanoğlu'nun, Mehmet Akif Tütenk'ten aktardığı "Diyarbekir'de 93 Harbi'nden sonra (…) Koca Osep, hükümetin zaafından faydalanarak evinin civarında Ermeni Katolik Cemaatine bir kilise yaptırdı." (Beysanoğlu, 1996:700) ifadesi de edindiğimiz bilgiyi doğrular niteliktedir. Ayrıca sözü edilen tarihte, Katolikliğin Diyarbakır'da yayılma sürecini devam ettirmesi nedeniyle, kilise, muhtemelen tanzimat fermanı sonrasına gelen bu zaman diliminde inşa edilmiştir. Ancak her durumda yapının, tanzimatın ilan edildiği yıl olan 1839'dan daha önce inşa edilmediği sonucuna

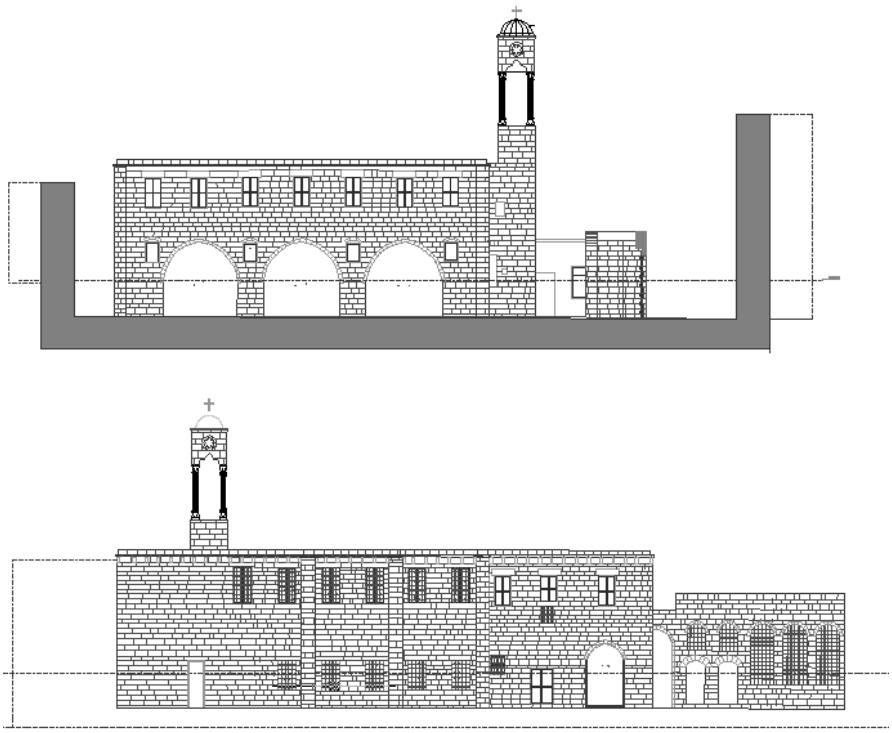
varılabilinmektedir. Bir dönem tavuk çiftliği ve yağ fabrikası olarak da kullanılmış durumda iken, Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2008 yılında proje kapsamında onarılmıştır.

Plan özellikleri:

Kilise, üç nefli bazilikal planlıdır (Şekil 4.41,4.42). Batıda, kilise plan tipolojisine uygun olarak bir narteks bulunmaktadır. Ahşap kirişlemeli düz dam örtüsüne sahip olan revaklı narteks bölümü, üç birimden oluşmaktadır. Narteksteki üç kemerle vurgulanmış olan üçlü giriş açıklığının dışında, naosa cemaat girişini ve çıkışını sağlamak amacıyla, güney ve kuzey cephelere birer, rahiplerin giriş ve çıkışları içinse kuzeydoğu köşeye bir kapı daha açılmıştır (F.4.171).

Şekil 4.41. Kat Planı (Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi)

Şekil 4. 42. A-A kesiti ve kuzey cephe görünüşü

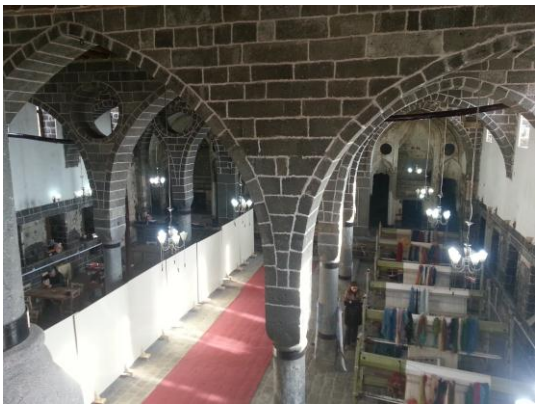
F.4.171. Narteks, galeri katı altı

Güney ve batı cepheleri ile kuzey doğu köşesindeki kapıların doğramaları günümüze ulaşmışken, kuzey cephedeki özgün kapı yok olmuştur. 15,91x 14,12 m. boyutlarındaki naos, küp başlıklara oturan ikişer sütunla üç nefe ayrılmıştır. Ana nef, yan

neflerden daha geniş düzenlenmiştir. Her nef, sütunlarla bunları birbirine bağlayan sivri kemerlerden oluşmaktadır. Kilise ana mekânına girişinde karşımıza çıkan ilk kemer dizisinde, ses akustiği ve hafifletmeyi sağlayan boşaltma pencereleri bulunmazken, ikinci ve üçüncü kemer dizilerinde boşaltma pencereleri vardır (F.4.172,4.173).

F.4.172. Naos

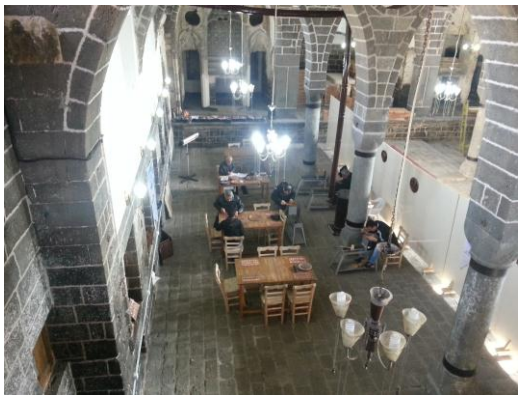

F.4.173. Galeri katından naosa bakış

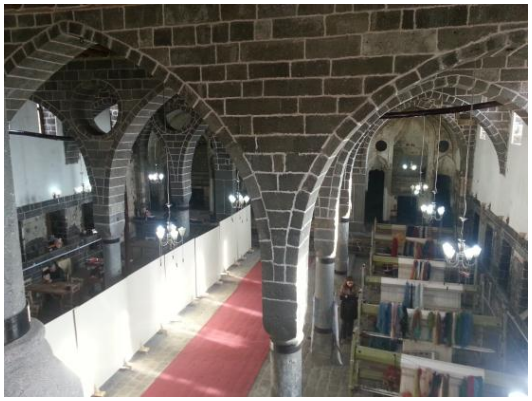
Neflerin doğusunda, yarım daire planlı ana apsis ile ana apsisin sağ ve solunda yan apsisler yer almaktadır. Kuzeydeki prothesis ve güneydeki diakonikon, ortadaki ana apsisle beraber üçlü apsis düzenlemesi, dıştan düz ve vurgusuzdur. Ortada bulunan ana apsis prothesis ve diakonikona göre daha yüksek ve dolayısı ile ana nefle birlikte kutsal yönelişi vurgular niteliktedir. Apsisler arasında, bağlantıyı sağlayan geçişler bulunmaktadır. Diakonikon hücresinin hemen önünde bir vaftiz kurnasının olduğu, ancak bu kurnanın çevrelerdeki kişilerce çalındığı söylenmektedir. Prothesis hücrelerinin yan tarafında, bir kemerli girişi olan, üstü ahşap kirişlemeli dam ile kapalı bir mezar alanı bulunmaktadır. Prothesis kanadında duvar içine yerleştirilmiş bulunan merdiven, dört sütun üzerinde yükselen bazalt malzemeden oluşan ve kurşun kaplamalı kubbesi olan çan kulesine çıkmaktadır (F.4.174,4.175,4.176). Naosun batısında, narteksin üst katında konumlandırılmış galeriye, kuzeybatı ve güneybatıdaki merdivenlerle çıkılmaktadır. Kuzey ve güney duvarlarında alt ve üstte yer alan dörder pencere; ile apsis,teki prothesis ve diakonikondaki birer dehliz pencere; ve batıda altta ve üstteki ikişer pencere; mekânı aydınlatmaktadır (F.4.177,4.178,4.179).

F.4.174. Orta Apsis

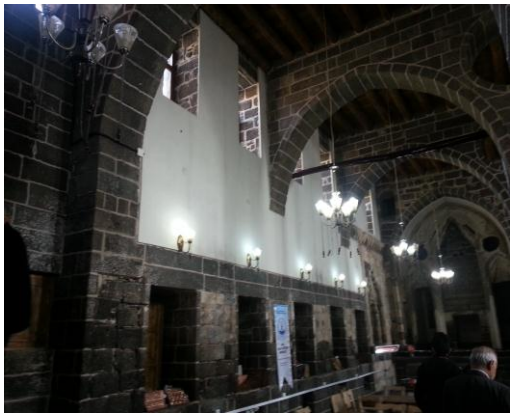
F.4.175. Galeri katından Diakonikon

F.4.176. Galeri katından Protesis

F.4.177. Naos batı cephe, Galeri katına bakış

F.4.178. Naos kuzey duvar

F.4.179. Naos güney duvar

Cephe düzeni:

Yapının dış cepheleri; içerdeki kemerlerin dışa taşmış destekleriyle, dikdörtgen kesitli pencereleri, ahşap pencere kapakları, taş bingiler ile çörtenlerdeki ince işçiliklerle hareket kazanmaktadır. Bütün cephelerde, yalın yükselen yüzeyler saçak silmesiyle son bulumaktadır. Kuzey ve güney cephelerinde, pilastrlarla bölümlenmiş yüzeyler ve bu yüzeylerde yer alan dikdörtgen açıklıklı pencereler tek düzeliği bozmaktadır.

Batı cephesi, kemerli açıklığa sahip ayrılan narteks ve üstündeki dikdörtgen kesitli pencerelerden meydana gelen galeri duvarlarından oluşmuştur. Narteks, kare kaide üzerine yerleşmiş küp başlıklara oturan masif gövdeli sütunlü kemerlerle üç birime ayrılmıştır. Kemer arkalarında, yarım daire kemerli aydınlık işlevi gören boşluklar yaratılmıştır. Nerteks üzerinde yükselen galeri duvarı, düz lentolu dikdörtgen kesitli pencerelerden oluşmuştur. Ortadaki birim, cephenin simetri aksındadır. Narteksten naosa üç kapılı bir giriş mevcuttur (F.4.180,4.181).

F.4.180. Batı cephe

F.4.181. Güneybatı cephe

Doğu cephesi, düz duvarlarla yükselmiştir. Duvarların, plandan gelen düzlüğünün yanında küçük dehliz pencereleri mevcuttur. Ancak kilisenin müştemilatı olan ve bugün kirada bulunan yapıya, izinsiz müdahale sonucu yapılan tuğla-briket eklenti bölüm ve yükseltilmiş çevre duvarı sebebiyle, kilisenin doğu cephesi kapatılmış ve nerdeyse görünmez kılınmıştır (F.4.182).

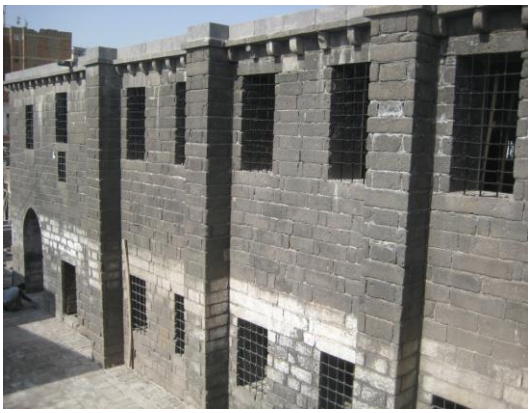

F.4.182. Doğu cephe

Simetrik olarak düzenlenen ve bölünmesi vurgulanan kuzey ve güney cephelerinde pilastrlar, duvar yüzeylerini düşey parçalara ayırmakta olup, bu parçaların her birinde kapı ya da pencere açıklıkları yer almaktadır. Bütün pencereler düz sövelerle sınırlanmış ve üzerleri düz lentolarla geçilmiştir. Alt kat pencereleri, üsttekiler ile aynı etki ve düzenlemeye sahiptir (F.4.183,4.184,4.185,4.186).

F.4.183. Güney cephe

F.4.184. Güney cephe

F.4.185. Kuzey cephe

F.4.186. Kuzey cephe

Yapım tekniği ve malzeme kullanımı:

Yapı, yığma yapım sisteminde inşa edilmiştir. Ana yapım malzemesi, bölgedeki taş ocaklarından çıkarılarak işlenen bazalt taşıdır. Yapının duvarları, narteks iç ve dış yüzü, kemerleri, destek ve koltukları, döşemesi gibi elemanların ana yapım malzemesi ince yonu taştır. Duvarların iç ve dış yüzü arasında kalan bölümler moloz dolgudur.

İç duvarlar kemer üzengi noktalarına kadar ince yonu taş olup, alt pencere araları çinilerle süslenmiştir. Üzengi noktasından sonraki duvar, moloz örgülü ve sıvalıdır. İnce yonu olan bölümler çıtalı derz sistemi ile derzlenmiştir.

Üst örtü ise Diyarbakır'da yaygın olarak kullanılan kemerler üzerine bindirilmiş ahşap kirişler ve bu kirişler üzerine toprak serilmesiyle oluşturulmuştur. (Tuncer, 2002:89)

Harman tuğla ve pişmiş topraktan imal edilen kaplar, apsis tonozunda ve alçı bezemeleri taşıyan duvarda kullanılmıştır. Yapısal bir öğe olarak demir; altarlar ve sütun bilezikleri ile kemer karınlarında kandil asılması için kullanılmıştır. Pencere parmaklıklarındaki lokma demirli parmaklıklar, pencere kenarlarındaki kepenkler için yapılmış menteşeler ile kapılarda görülen demir elemanlar, demirin kullanım alanlarını göstermektedir.

İç mekânlarda sıva kalıntılarının varlığı, moloz yüzeylerin sıva ile kaplandığı, kıtıklı kireç harcı kullanıldığını düşündürtmektedir.

Yapının taşıyıcıları; duvarlar, sütunlar ve galerilerdeki ayaklardır. Kuzey ve güney duvarları 75 cm., batı duvarı 72 cm. kalınlığında, sütunlar yaklaşık 60 cm. çapındadır. Sütun ve duvarlara, sivri kemerler vasıtasıyla yük aktarılmaktadır. Kemerlerde yuvarlak

boşaltma pencere tanzim edilerek, yükün hafiflemesi sağlanmıştır. Buradaki yük dağılımı, ortadaki sütun dizisi ve yan galerilerin seviyesinden başlayan ayaklar aracılığıyla sağlanmaktadır. Kemerlerin yük aktardığı ayakların ve duvarların kesitleri, pilastrlarla genişletilerek desteklenmektedir.

Mimari donanım ve bezeme:

Kilisenin cephesi, bazalt malzemenin sertliğinden dolayı, Diyarbakır'da diğer geleneksel yapılarda görüldüğü gibi sadedir. Bu sadelik; saçaklar, kapı boşluklarında, çan kulesinde, bekçi ve misafirhane evlerinin dış yüzeylerinde yapılan caslarla zenginleştirilmeye çalışılmıştır.

Avlusuna girişi, kitabesi sökülmüş olan bir taç kapısı ile sağlanan Kilise, gerek cephe, gerekse iç bezemesi açısından yerel üslubun izindedir. Alçı ve çini bezemelerinin yoğunlaştığı apsis kısmının iki yanda bulunan nişlerinde, birer adet demir iskelet desteği ile yapılmış olan taş ayaklı alçı altarlar bulunmaktadır. Altarların yerden yaklaşık 75 cm yüksekte başlaması, içinde heykellerin bulunduğu ve ön kısmının mum yakmaya elverişli olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Özellikle apsis içlerinde yer alan altar mihraplarında, alçı kalıp tekniği ile uygulanmış olan figürlü ve bitkisel süslemeler dikkat çekicidir. Bunların arasında, Meryem ve Çocuk İsa, Kutsal Aile ve Çarmıhta İsa sahneleri figürlü; bordürler içinde ve geniş yüzeylerde yer alan çiçek ve kıvrım dallar ise bitkisel süsleme paternlerini oluşturmaktadır. Yapıda, kuzeydoğu apsisin batısında yer alan vaftiz nişinde ise geometrik süslemeler ile cephe duvarlarında olduğu gibi çini panolar ve almaşık teknikte düzenlenmiş dilimli kemerlerle de karşılaşılmaktadır. Cephenin naosa bakan iç yüzeyinde görülen motifler ve kabartma haçlar, yalınlığını bozmadan cepheye katılan simgesel bezeme öğeleridir. Yapının güney cephesinde vaftiz nişinin aksında yer alan alçı süslemeli bir diğer niş de, iç mekâna hareket katmaktadır (F.4.187,4.188).

F.4.187. Bekçi evi cas süsleme

F.4.188. Avluya giriş kapısı

Yapıdaki en büyük özellik, bölge kiliselerinde görülmedik şekilde düzenlenmiş olan çini süslemelerdir. Çiniler, farklı dönem, teknik ve üslup ile yapılmış olup, mihrap bölgesi duvarları ile yapı yan duvarlarına yerleştirilmiş olanlar da ebat olarak farklılık göstermektedir. Laleli, hataili, çintemani ve rumi desenlerin işlenmiş olan çinilerin konservasyonu yapılmış olup, Kilise içersine monte edilmiştir (F.4.189,4.190,4.191,4.192).

F.4.189. Alçı süsleme detayları

F.4.190. Alçı süsleme detayları

F.4.191. Alçı Süslemeler ve çini

F.4.192. Mukarnas süslemeler ve çini

4.1.4.4. Surp Sargis-Sarkis-Çeltik Kilisesi

Konumu:

Mülkiyeti Diyarbakır Ermeni Surp Küçük Kilise Hıdır İlyas Surp Gregos Kiliseleri Vakfına ait olan, Diyarbakır İli Sur İlçesi Ali Paşa Mahallesi Atalar Sokakta bulunan, tapu kaydında 285 ada, 17 pafta 3 nolu parselinde yer alan Surp Sargis Kilisesi; bir dönem çeltik fabrikası olarak da kullanılmış olup, günümüzde yıkık ve boş durumdadır. Bitişiğine inşa edilmiş gecekondunun sakinleri, kilise avlusunu evsel amaçlar için kullanmaktadırlar (Şekil 4.43).

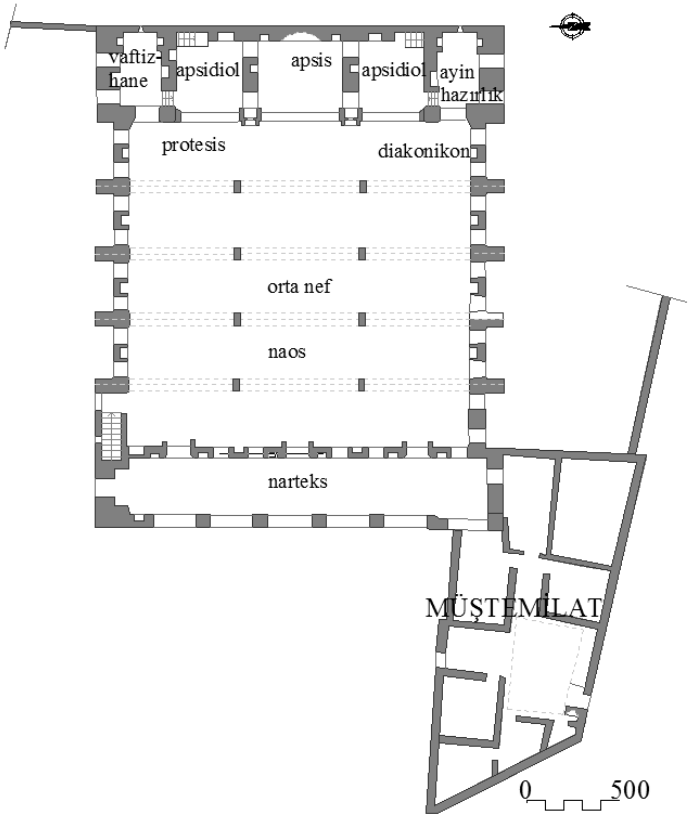
Şekil 4.43. Vaziyet Planı (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi KUDEB Arşivi)

Tarihçe:

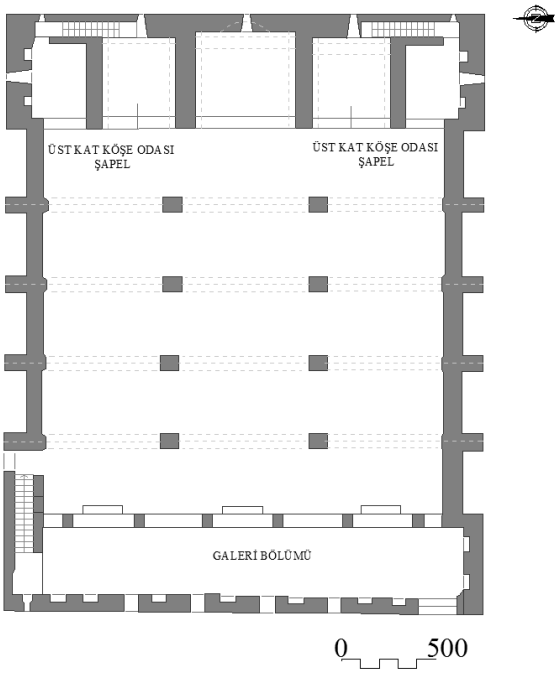
Kilisenin yapıldığı tarih, yazılı kaynakların yetersiz olması ve kitabesinin olmaması nedenlerinden ötürü tam olarak bilinmemektedir. Ancak, Berchem ve Stryzgowski XVI. yüzyıla tarihlemektedirler (Korkmaz,2006:58). Yılmazçelik ise Surp Sargis Kilisesi'nin, Hoca Ahmet Mahallesi'nde bulunan Ermenilere ait Hızır İlyas Kilisesi olduğuna dikkat çekmiştir (Yılmazçelik, 1991:81). Devlet arşivlerinde ise, Surp Sargis Kilisesine, Hicri 21/B /1319 tarihli onarım izni "Diyarbakır'da vaki Sürob Serkiz nam-ı diğer Hıdırilyas" şeklinde verilmiştir. (21/B /1319 (Hicrî) Dosya No:1478 Gömlek No:14 Fon Kodu: ŞD.). Kilisenin şu an Diyarbakır Arkeoloji Müzesinde bulunan tamir kitabesinde ise miladi 1840 tarihi yazılmaktadır (Korkmaz, 2006)

Plan özellikleri:

Kilise; üç nefli bazilikal planlıdır. Batıda, bugün yıkık durumda olan, ancak kalan izlerden ahşap kirişlemeli düz dam örtüsüne sahip olduğu hakkında net bir fikir yürütebildiğimiz, beş birimden oluşan narteks yer almaktadır.

Şekil 4.44. Zemin Kat Planı (Tuncer,2002)

Şekil 4.45. Üst Kat Planı (Tuncer,2002)

Narteksin orta birimindeki ana kapı ile yapıya girilmektedir. Ana girişe ek olarak, narteksin kuzey duvarı ile güney duvarında birer yan kapı bulunmaktadır (F.4.193,4.194).

F.4.193. Batı cephe kapatılmış narteks

F.4.194. Narteks

Naos, kare kaidelere oturan ikişer sütunla üç nefe ayrılmış olup, naos 18,93x21,03; narteks 3,46x20,77 cm. boyutlarındadır. Neflerin doğusunda yarım daire planlı ana apsis ile ana apsisin sağ ve solunda yan apsisler yer almaktadır. Kuzeydeki prothesis ve güneydeki diakonikon, ortadaki ana apsisle beraber, dıştan tipik Suriye bazilikalarında olduğu gibi düz duvarlarla sınırlanmıştır. Diakonikon ve prothesis hücrelerinin yan taraflarında yer alan vaftizhane ve ayin hazırlık odasının çift cidarlı duvarlarının içinde, üst kat köşe odalarına çıkan merdivenler bulunmaktadır. Surp Giragos Kilisesinde de;

galeriden bağımsız olarak doğudaki merdivenlerden ulaşılan ve bazı örneklerde koridorlarla birbirlerine bağlanabilen benzer üst kat kullanımları görülmektedir (F.4.195,4.196,4.197).

F.4.195. Naosta apsise bakış

F.4.196 . Kuzey üst kat köşe odası

F.4.197. Güneyde üst kat köşe odası

Erken dönem Suriye kiliselerinde sıkça görülen ve "üst kat köşe odaları" olarak adlandırılan mekânlar, rahiplerin özel ibadetleri için ayrılmış şapeller olarak değerlendirilmektedir (Açıkgöz,2007:53).

Naosu batısında narteksin üst katında konumlandırılmış olan galeriye, kuzeybatı ve güneybatıdaki merdivenlerle çıkılmaktadır (F.4.198).

F.4.198 . Naostan nerteks üzeri galeriye bakış

Kuzey ve güney duvarlarında alt ve üstte yer alan dörder pencere; ile apsisteki iki, prothesis ve diakonikondaki birer dehliz pencere; ve batıda altta ve üstteki ikişer pencere; mekânı aydınlatmaktadır (F.4.199,4.200).

F.4.199. Naosta kuzey cephe

F.4.200. Naosta güney cephe

Cephe düzeni:

Günümüze, dam örtüsü yıkılmış olarak gelen kilise, düz damlı, küçük kütleli, sade cephe düzenlemesine sahip olması, yalın yükselen yüzeylerin saçak silmesiyle son bulması, kuzey ve güney cephelerinde, pilastrlarla bölümlenmiş yüzeyler ve bu yüzeylerde yer alan dikdörtgen açıklıklı pencerelerin bulunmasıyla Ermeni Katolik Kilisesi ile büyük benzerlikler taşımaktadır (F.4.201,4.202,4.203).

F.4.201. Kuzey cephe

F.4.202. Kuzey batı cephe

F.4.203. Güney cephe

Batı cephesi, kemerli açıklığa sahip ayrılan narteks ve üstündeki dikdörtgen kesitli pencerelerden meydana gelen galeri duvarlarından oluşmuştur. Narteks, kare kaide üzerine yerleşmiş küp başlıklara oturan, masif gövdeli sütunlu kemerlerle beş birime ayrılmıştır. Ortadaki birim, cephenin simetri aksındadır. Narteksin gerisinde; kapatılmış olan kapısı ve iki yanındaki dikdörtgen açıklıklı pencereleriyle beden duvarı yer almaktadır. Profilli bir söve ile kuşatılan kapının üstünde bulunan dikdörtgen pano, büyük olasılıkla yazıtlıktır. Galeri duvarı, kemer açıklıkları ile hareketlenen narteksin aksine pencerelerle tamamlanmıştır (F.4.193).

Doğu cephesi, apsis ve yan hacimlerin dışa yansıtıldığı düz duvarlarla biçimlenmiştir. Duvarların küçük dehliz pencereleri mevcuttur. Ana apsisi yanlardan

ayıran ayaklar bazaltla yükseltilmiştir. Simetrik olarak düzenlenen ve bölünmesi vurgulanan kuzey ve güney cephelerinde pilastrlar, duvar yüzeylerini düşey parçalara ayırmakta olup, bu parçaların her birinde kapı ya da pencere açıklıkları yer almaktadır. Halkın, belki de kadınların kullanımına açık olan batı uçtaki kapılar, profilli sövelerle vurgulanmış iken; güney duvarının doğusunda din görevlilerine ayrılan kapı ise sövesiz bir geçişten ibarettir. Bütün pencereler düz sövelerle sınırlanmış ve üzerleri düz lentolarla geçilmiştir. Alt kat pencereleri, üsttekiler ile aynı etki ve düzenlemeye sahip olup, cephelerin iki ucundakiler ise altlarında bulunan kapılar nedeniyle küçük tutulmuştur (F.4.204).

F.4.204. Doğu cephe

Yapım tekniği ve malzeme kullanımı:

Kilise, düzgün kesme taş bloklar kullanılarak yığma yapım tekniğinde inşa edilmiştir. Ana yapı malzemesi olan volkanik bazalt taşına; demir, toprak, ahşap ve kireç harcı eşlik etmektedir.

Duvar örgüsü ve döşemede taş kullanılmıştır. Duvarlar, yanaşık derz tekniğinde ve çift cidarlıdır. İç ve dış cidarlar, 27-32 cm. yüksekliğinde taş sıralarından oluşur. Ayin hazırlık bölümünde görülen aynalı tonozda ve apsis üzerindeki tonozda, hafifletme amaçlı tuğla öğeler kullanılmıştır. Apsis önünde, galeride, üst kat odalarında ve duvar kenarlarında kalan kısımlar; döşemenin de yerel geleneğe uygun olarak taş kaplı olduğunu göstermektedir. Kalan birkaç kirişten anlaşıldığı üzere, ahşap; doğramanın yanı sıra üst örtü malzemesi olarak yapıda yerini almıştır. Geleneklere uygun olarak da damdaki ahşabın üzeri toprakla örtülmüş olmalıdır (F.4.205).

F.4.205. Nartekste ahşap hatıl, ahşap kiriş yuvaları

Demir stüktürel bir öğe olarak kullanılmamış sütun yanları ile kemer karınlarında kandil asıldığı düşünülen halkalar halinde kullanılmış olmasının yanı sıra pencere parmaklıkları da geçmeli demirden yapılmıştır. Bazı sövelerde mevcut parmaklığın dışında da yuvaların bulunması, bu taşların devşirme olduğunu düşündürmektedir. Pencere kenarlarındaki demir menteşeler, kepenklerin varlığına işaret etmektedir. Bu ayrıntı, Ermeni Katolik Kilisesinde de görüldüğünden önemlidir. Bugüne harap olarak ulaşan kimi yerde menteşeleriyle varlıklarından iz bırakan kepenkler, ahşaptır. İç mekânlardaki sıva kalıntılarının varlığı, moloz yüzeylerin sıva ile kaplandığını ve kıtıklı kireç harcı kullanıldığını düşündürtmektedir.

Yapının taşıyıcıları; duvarlar, sütunlar ve galerilerdeki ayaklardır. Kuzey ve güney duvarları 85 cm., batı duvarı 90 cm. kalınlığında, dışa taşkın payandaların taşıntı yapan kısmı 103 cm.dir ve sütunlar yaklaşık 42 cm. çapındadır. Sütun ve duvarlara, kemerler vasıtasıyla yük aktarılmaktadır. Kemerlerde, yuvarlak boşaltma penceresi tanzim edilerek, yükün hafiflemesi sağlanmıştır. Buradaki yük dağılımı, ortadaki sütun dizisi ve yan galerilerin seviyesinden başlayan ayaklar aracılığıyla sağlanır. Kemerlerin yük aktardığı duvarların kesitleri pilastrlarla genişletilerek desteklenir.

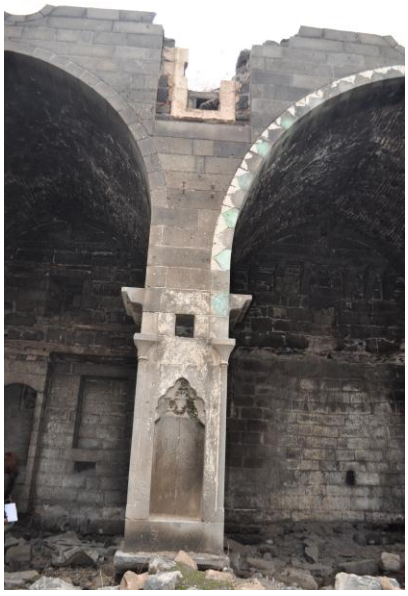
Mimari donanım ve bezeme:

Yapının yalın bir cephe düzenine karşın, üst kat köşe odalarından naosa açılan pencerelerde bulunan kalker sütunçelerdeki sekiz kollu yıldızlı süslemeler ile yekpare

sütunlarda görülen haç kabartmalar ise iç mekânda süslemeden kaçınılmadığını göstermektedir. Kilisede donanımla ilgili olarak bugüne ulaşan öğeler, nişlerdir. Apsiste ve bema duvarlarında, kutsal eşyaların konulması için nişler yapılmıştır. İşlevi ve yeri bilinmeyen, ancak liturjik bir anlamı olduğu tahmin edilen, cam parçalarıyla süslenmiş olan ve yerde kırılmış durumda bulunan mukarnaslı taş; altarın bir parçası olmalıdır.

Naosa bakan iç yüzeyinde görülen motifler ve kabartma haçlar, yalınlığını bozmadan cepheye katılan simgesel bezeme öğeleridir.

Kilise; gerek cephe, gerekse iç bezemesi açısından yerel geleneği sürdürüyor görünmektedir. Yapının, özellikle nişlerde dilimli kemer ve mukarnas dolgulu kavsaraları ile taş bezeme öğeleri açısından islam uslûbunu daha fazla barındırdığı söylenebilir. Apsis, silme, çörten gibi unsurlar ve cepheleri bölen pilastrlar, pencere-kapı korniş ve söveleri yerel üslubun izindedir. Narteks, galeri ve bemadaki başlıklar Dor etkisi gösterirken, sütunçe başlıklarında bitkisel bezemeler, yalın anlatımdan ayrılan öğelerdir (F.4.206,F.4.207).

F.4.206. Apsisler arasında niş ve cas sıvalar

F.4.207. Giriş kapısı

4.2. TARİHİ ESERLERDE GÖRÜLEN BOZULMA NEDENLERİ VE GAB KİLİSELERİNDE İRDELENMESİ

GAB'nde incelenen Ermeni Kilisesi örneklerinin koruma, restorasyon yöntem/ tekniklerini saptayabilmek için, öncelikle yıpranma nedenleri ve şekillerini belirleyerek sınıflandırmak gerekmektedir. GAB'nde incelenen Ermeni Kilisesi örneklerinde izlenebileceği üzere, sosyoekonomik ve sosyokültürel değişimlerin olması kadar, tabiat şartlarının ve bilinçsiz kullanıcı müdahaleler de tahribatlara neden olmaktadır. Bu bağlamda incelenecek olan bozulma nedenlerinin, bozulma türlerinin sınırları her zaman kesin olarak çizilememekle birlikte, üç ana başlık altında toplanabilir:

1. Doğal nedenler (ısı ve su etkileri, biyolojik etkiler, zemin hareketleri ve depremler)
2. Bünyesel nedenler (malzemeye bağlı bozulmalar, detay hataları)
3. İnsana bağlı nedenler (bireysel nedenler, yapım onarım bakım hataları, toplumsal nedenler, sosyo ekonomik ve sosyokültürel değişimler,vandalizm)

Bünyesel Nedenler

Kârgir yapıların bozulma nedenlerinden biri olan bünyesel etkenleri iki ana başlık altında incelemek mümkündür. Bunlar;

1. Malzemeye bağlı bozulmalar,
2. Detay hatalarıdır (Kılıç,2007:100).

Bir yapının biçim ve üslubunu oluşturan en önemli unsurlardan biri malzemedir. Yapının fiziksel bütünlüğünü oluşturan, biçim ve üslubunda meydana gelen bozulma, malzemenin tahrip olmasıyla doğrudan ilgilidir (Eskici,2008:258). İnceleme alanındaki eserlerde kullanılan malzemelere göre bu bozulmaları beş ana başlık altında toplanabilir:

- Taş malzeme bozulmaları
- Tuğla malzeme bozulmaları
- Harç ve sıva bozulmaları
- Metal malzeme bozulmaları
- Ahşap malzeme bozulmaları

Kârgir yapılarda, yapının tasarımından uygulama sürecine kadar yapılan hatalar nedeni ile yapıda hasarlar oluşmaktadır. Bunlar; yapının zemin özelliklerine uygun olarak tasarlanmamış olması, strüktür tasarımındaki hatalar, hatalı malzeme kullanımı, uygulamacıların hatalı uygulamaları ya da olanaklarının kısıtlı olması sebebiyle detaylarda çeşitli yanlışlıkların yapılması olarak sınıflandırılabilir.

İnsana Bağlı Nedenler

GAB'nde incelenen Ermeni Kilise mimarisi örneklerinin başlıca bozulma sebeplerini, insanlardan kaynaklanan nedenler oluşturmuştur. Bölgede meydana gelen olaylar nedeniyle değişen sosyokültürel ve sosyoekonomik yapı ile birlikte, tarihi eserlere yönelik kültürel politikaların yetersizliği de eserlere yönelik yıkıcı davranışların artmasına neden olmuştur. Özellikle göç ile birlikte meydana gelen yeni sosyal yapıyı oluşturan kullanıcıların bireysel gereksinimleri doğrultusunda yaptıkları fiziksel müdahaleler ile kiliseler karakteristik özelliklerini kaybederek hızla bozulmaya ve yok olmaya başlamıştır. İnsanların bilinçli veya bilinçsiz olarak neden olduğu bireysel eylemler, yapıların bozulmasında etkin faktörlerden biri olmuştur.

Yerel, bölgesel ya da ulusal ölçekteki politikalar ile ekonomide ve üretim biçimindeki değişmeler, "İnsan Kökenli Bozulmalar"ın artmasına neden olmuş, politik kararlar ve yetersiz yönetimler bu durumun süreklileşmesini sağlamıştır (Anonim, 2009:16). Kullanıcıların veya çevredekilerin yaptığı yanlışlar ve vandalizm sonucunda, kenti niteleyen maddi varlıklar büyük bir hızla tahrip olmaktadır. Tarihsel çevre ile kültür ve sanat adına üretilen birer imge haline gelen tarihi eserler, ya yok olmakta ya da hızlı bir şekilde kimlik değiştirmektedir. Yapıyı oluşturan öğelerin yerinden sökülmesi, yüzey malzemelerinin değiştirilmesi gibi eylemler; yapım, onarım, bakım hataları; insanların bireysel ihtiyaçlarına paralel olarak yaptıkları değiştirici müdahaleler; ilk yapım hatalarından kaynaklanan hasarlar; olarak özetlenebilecek ferdî nedenlere bağlı olarak gelişen bozulmalar, daha çok tek yapı ölçeğinde oluşmakta ve orijinal plan ve cephe karakterlerinin değişmesiyle sonuçlanmaktadır.

Bakımsızlık

Bakımsızlık, periyodik bakım gerektiren bölümlerin uzun süre onarılmamalarına bağlı olarak ortaya çıkmakta ve yapılarda bozulma sürecini hızlandırmaktadır.

Terk edilen, ihtiyaçları karşılayamadığı gerekçesiyle veya çevresel faktörler nedeniyle kullanılamaz duruma gelmiş binaların, değer kaybetmesinden dolayı kullanıcı profilleri değişmiş, bu da tarihi dokunun daha çok zedelenmesine, tarihi çevreye doğru bir yaklaşımın sergilenememesine neden olmuştur (Arabacıoğlu ve Aydemir 2007:206).

Proje gerektirmeyen, koruma kurullarında rapor ve fotoğrafla başvuru yapılarak alınabilecek basit onarım izinleriyle yapılabilecek olan; yapılardan yağmur ve kar sularının uzaklaştırılması, sıva tamirleri, çatı aktarımları, duvar diplerinde yetişen ot ve benzeri bitkilerin temizlenmesi gibi cepheyle ilgili önlemler ile iç mekânların havalandırılması, işlevlerini yitiren malzemelerin asıllarına uygun şekilde değiştirilmesi gibi basit müdahalelerin zamanında yapılmaması; yapılarda müdahalesi son derece güç ve yüksek maliyet getiren bozulmaların oluşması sonucunu doğurmakta, hatta kısmî yıkımlara neden olmaktadır.

Vandalizm – Definecilik- Savaşlar

Vandalizmin, tarihsel olarak ele alındığında IV. ve V. yüzyıldan başlayan ve günümüze kadar süregelen bir arka planı olduğu anlaşılmaktadır. Bu olguyu önemli kılan hususların başında kuşkusuz, tarihin hangi aşamasında olursa olsun bireylerde ve toplumlarda yol açtığı derin etkilerle beraber psikolojik, ekonomik ve kültürel yıkımlar gelmektedir (DinçTürk,2007:4). Tarihi yapılar, kasıtlı olarak tahrip etmek, yıkmak olarak tanımlanan eylemler sonucunda da yok olmaktadır (Ahunbay,2004).

Resmi bir kuruluşun malı olduğu ya da devlet eliyle tescil edilip korumaya alındığı durumlarda dahi, müdahale olanağı bulunmaksızın tescil edilerek olduğu gibi bırakılan ve zaten yıpranmış ya da kısmen yıkılan eski eser korunamamaktadır. Taşları ve değerli bulunan çini gibi parçaları satılmakta ya da çevrenin ekonomik beklentilerine set çektiği için, tahribat gizlice hızlandırılmaktadır. Diyarbakır Ermeni Katolik Kilisesi'nin rölöve-restorasyon projelerinin çizimi çalışmalarında var olan kimi taşların, daha sonra yerinde bulunmayışının sebebinin ise, çevre halkının kilise taşlarını firmalara satmasının olduğu öğrenilmiştir. Ayrıca, çinilerin çalınmış olduğu da bilinmektedir.

Eski eserin tarihsel kimlik taşıdığı biliniyorsa ya da çevre halkı o eseri kısmen gerçek kısmen de efsanevi söylentilerle tanımışsa, eser bu kez içinde defineler barındıran bir mekan olarak algılanmaktadır (Arel,1990:317). Ermenilerin altınlarını, kilise taban

veya duvarlarına gömdüğü gibi söylentiler ağızdan ağıza dolaşması neticesinde, definecilerin yarattığı tahribatın büyüklüğü anlaşılabilir.

Yapım, Onarım ve Bakım Hataları

Yapıda, bozulmanın asıl kaynağını belirlemeden yapılan, bozulmanın nedenini değil sonucunu ortadan kaldırmaya yönelik yanlış onarımların, zaman içinde oluşturduğu bozulma nedenleridir.

Yapıyı ayakta tutmak dışında herhangi bir amaç gütmeyen, eski eser onarımını üstlenen bazı resmi kuruluşlar, sınırlı bütçeleri ve sınırlı kapasitedeki teknik kadrolarıyla tarihi eserleri yanlış onarmakta, eserin mimari kurgusunu önemsemeden tipolojik ve tarihsel karakterinin yokolmasına neden olmaktadırlar (Arel,1990:319).

Hatalı onarımların yanı sıra, uzunca bir dönem yazgısına terk edilerek çürümeye bırakılması, zamanla kente yeni gelenlerce bir geçiş alanı olarak görülerek geçici ya da kalıcı olarak sığındığı konut olarak kullanılması ve yahut ahır, depo, hapishane, cami olarak işlevinin değiştirilmesi, kullanım yoğunluğunun arttırılması, onarılmadan kullanılması gibi süreçlerle; kiliseler, tarihsel-kültürel kimliğinden önemli kayıplar vermiştir. Yeni kullanıcıların, bireysel gereksinimleri ve beğenileri doğrultusunda mekân içindeki bazı öğelerin kaldırılması veya yeni öğelerin eklenmesi şeklinde gerçekleştirdikleri fiziksel müdahaleleri sonucu oluşan tahribatlar, plan şemalarının ve dekoratif öğelerin zedelenmesi, doğrama ebat ve malzemelerinin değiştirilmesi, yeni açıklıklar, mevcut bazı doğrama yüzeylerinin kapatılması, süsleme elemanlarının hasar görmesi ya da yok edilmesi, tesisat-havalandırma gibi nedenlerle cepheye yeni elemanlar ilave edilmesi, narteklerin kapatılarak iç mekânlara dahil edilmesi, ahşap veya beton eklentiler, sıva ve boya işlemlerinin yapılması olarak sıralanabilir. Ancak, özellikle camiye dönüştürülmüş kiliselerde plan tipinde kimi değişimlere gidilmek zorunda kalmıştır. Bunları kısaca;

Güney yönüne doğru ibadetin gerçekleştiği camiler, giriş yönü batı olan ve topluluğu apsis nişine yöneltmek olan plan tipine sahip kilise yapılarından dönüştürülürken, yön faktörü önemli bir planlama sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Cami yapılarında, mihrap nişinin güney cephesinde bulunma zorunluluğu sebebiyle kiliselerin işlev değiştirerek cami ya da mescit olarak kullanılması sonucu mihrap, yapıların güney

duvarlarında genellikle yarım daire kesitli bir niş olarak açılmaktadır. Bu durum yapısal ve fonksiyonel sorunlara neden olmakta, plan tipinin yanı sıra kullanım durumu da değişime uğramaktadır. Böylece bazilikalar; nefler halinde doğu batı yönünde bölünmüş olarak uzunlamasına değil, genellikle mihraba paralel, genişlemesine hizmet edecek biçimde İslami ibadete uygun doğrultuda kullanılmaktadır (Tanuğur,2007:113).

Cami ve mescitlerin mimarisinde ana unsur olan minarenin, genelde ana mekâna eklendiği görülmektedir. Tarihi süreç içerisinde mevcut kilise yapılarına ilave edilen eklentilerin; Ayasofya Müzesinde görüldüğü gibi döneminin kültür ve sanat anlayışını yansıtan önemli bir örnektir (Tanuğur,2007:115). Ancak incelenen alandaki kiliselerde görülen minare tipleri, oldukça niteliksiz ve dönemsel özellik göstermeyen veya diğer tarihi camilerin minarelerinin taklit edilmesiyle oluşturulmuştur.

Yeni işlevin ihtiyaçları doğrultusunda planlanan, yapının özgün planıyla uyumlu olmayan ve farklı açılarda düzenlenen mimber, kürsü gibi elemanların ahşap veya taştan farklı üsluplarda yapıldığı görülmektedir.

Dini yapılarda simgesel anlamı olan âlemler ise kiliselerde haç biçimindeyken, yapıların cami olarak kullanılmasıyla ayyıldız olarak değiştirilmiştir.

Toplumsal Nedenler

Kültürel miras ve doğal miras, sadece geleneksel bozulma nedenleriyle değil, sosyal ve ekonomik şartların değişmesi ve buna dayalı daha da tehlikeli bozulma ve tahrip olgusuyla gittikçe artan bir yok olma tehdidi altındadır (Madran, 2003:4). Ekonomik değişmeler, tarihi kent merkezlerinin ticari, yönetsel ve diğer işlevlerle aşırı yüklenmesine neden olabilmekte, bu yükleme, ölçeğin ve niteliğin bozulmasına, yapı ve alanların olumsuz yönde kimlik değiştirmesine yol açmaktadır. Aynı biçimde, yoğun trafik, bunun yarattığı değişik tür kirlenmeler de olumsuz faktörler arasındadır. Üretim biçimindeki değişmeler, tarihi alanlarda, geleneksel üretim teknikleri ve ürünleri yerine, fabrikaların, büyük ticari ve iş merkezlerinin gelmesine neden olacaktır (Anonim,2009:16). Bu noktadan hareketle, GAB'nde incelenen Ermeni kiliselerindeki bozulma nedenlerinden birisi olan sosyal yapı değişimini ortaya koymak için, sadece geçmiş yıllarda gerçekleştirilmiş olan nüfus sayım sonuçlarının, günümüzle karşılaştırılması da yetebilmektedir. Günümüzde, ticaret hayatında başat rol üstlenmiş olan Ermenilerin,

kısmen Mardinde bulunmalarına rağmen Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakırda artık kalmamış olmalarının etkisi, Mar Yusuf Kilisesi'nin söz konusu alan içerisinde faaliyet gösteren tek kilise olarak kalmasında görülebilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında ve daha sonrasında kurulan Cumhuriyetin vatandaşlık algısında Müslüman olmak önemli bir yere sahip olduğu için gayrımüslim azınlıklara yönelik negatif algı oluşmasına sebep olmuştur. Yirmi Kur'a, Varlık Vergisi, 6/7 Eylül Olayları gibi gayrımüslimleri hedef alan ve onları ciddi bir şekilde etkileyen olaylara toplumun tepki göstermemesi de bu algının toplumun geniş kesimlerince de paylaşıldığını göstermektedir. Yaşanan olaylar nedeniyle gayrımüslim azınlık nüfusu gittikçe azalmıştır (Tansel,2009:8).

Varlık Vergisi'nin, Ermeni cemaatine etkisi ise özellikle Ermeniler açısından "Varlık Vergisi bir kültür kıyımıdır." olarak görülmüştür. Beş yüzyılda meydana gelen Ermeni burjuvazisi ve bu burjuvazinin bir parçası olan aydın sınıfı yok olmuştur. Bu aydınların yerini Anadolu'dan göçen insanlarımız almış ancak Cumhuriyet yeterince kendi aydınını yetiştirememiştir (Tansel,2009:41).

Bu politikaların ve ekonomik tedbirlerin sonucunda, gayrımüslim mimarların en büyük işvereni konumundaki devlet tarafından dışlanması doğal biçimde bu etnik gruba ait mimarların etkinlik alanlarını kısıtlamıştır. Mimarlığın ideolojik bir meşrulaştırma yolu olarak araçsal kullanımı da dikkate alındığında ve neredeyse Osmanlının son yüzyılları ile Türkiye'nin ilk yılları mimarlık faaliyetinin yalnızca Ermeni ve Rumlar gibi iki gayrımüslim azınlık tarafından yürütülmesi (Altın,2003:53), kaçınılmaz olarak Türkiyedeki yapı üretim etkinliğinin de çok azalması biçiminde kendini göstermiştir (Altın,2003:56).

Ermenilerin kitleler halinde bu bölgeyi terk etmesi ya da terke zorlanması sonucunda, bıraktıkları yerlere yoksul halkın yerleşmesiyle bölgede oluşan sosyo-ekonomik değişim, kiliselerin özgün biçimlerinin bozulmalarının da başlıca sebebini oluşturmuştur.

Kötü Onarımdan Kaynaklanan Bozulmalar

Kilisenin özgün mimari kimliğine zarar verir nitelikteki müdahaleleri; yakın çevreleri, planları, cepheleri, malzemeleri ve taşıyıcı sistemlerinde yapılan değişiklikler

olarak değerlendirmek mümkündür. Parsel sınırı ve civar yolları ile mevcut diğer yapılarla ilişkilerinde görülen değişiklikler, kilise yapısının çevresinde, sonradan gelişen yerleşme dokusuna ve bazı imar hareketlerine göre çeşitlenmektedir. Çağdaş konutlara uyumsuz olduğu gibi bir düşünce akımıyla çevresinde bulunan tarihi yapı, kendi ihtiyaçlarına göre şekillendirebilmektedir. Çağdaş yapıların eser çevresine konumlanmış olması, özgün cepheyi görmemizi zorlaştırdığı gibi siluet olarak da olumsuz etki bırakmaktadır.

Ahşap olması beklenen doğramaların güvenlik gerekçesiyle niteliksiz ve kötü görünümlü demir doğramayla değiştirilmesi, kireç olması gereken sıva ve derz harçlarının çimentoya dönüştürülmesi, toprak damın donatılı betona çevrilmek suretiyle aşırı yük yüklenerek binada yıkıma neden olabilecek çatlamalara yol açması ve yükseltilen yol kotu sebebiyle yer altı zemin suyunda oluşan yükselme ve alçalmaların statik sorunlara mahal vermesi, kötü onarımdan kaynaklı tahribatlara örnek olarak sıralanabilir.

Nitekim, tarihi eserlerde pencere veya kapı açıklıklarındaki ya da nişlerdeki genişletmeler, strüktürel elemanların azaltılması; duvarların, döşemelerin ya da merdivenlerin yerlerinin değiştirilmesi, ek yüklemeler, çatıya yapılan ek saçaklar ya da teras gibi elemanların konstrüksiyonu, kazılar, açılan galeri boşlukları, komşu binalardan kaynaklanan bozulmalar ya da komşu binaların istinat duvarları gibi etkenler statik sorunlara sebep olmaktadır (Croci, 1998 den aktaran Dal,2005:69).

Plan okuma; kullanım ve işlevden kaynaklı olarak kapatılan açıklıklar, kapatılmış diğer bölümler, yıkılmış duvarlar gibi nedenlerden ötürü zorlaşmaktadır.

Kötü ve gelişigüzel kullanımın zararları büyük olmakla birlikte, amacın yapıyı değerlendirmek değil de korumak olduğu durumlarda da sorunlarla karşılaşılmaktadır. Bakım ve onarım çalışmalarından sonra, koruma bilincinin yeterli olmaması durumunda; iyi niyetli çabaların da yapıya zarar verebildiğini görülmektedir. Döşemenin beton kilit parke taşı ile kaplanması; renk, kaba boyut ve bölüntüleri ile dikkat çeken yeni pencere ve kapı doğramaları; doğramaları yapıya sabitleyen ve özensizlikten etrafa taşırılan silikonlar; müdahaleleri, koruma yaklaşımından çok kötü onarım çalışmalarına indirgemiştir.

Bugün kullanılan yapılarda ise, basit onarım kararı ile dam örtüsü ve diğer duvarlara yapılan müdahalelerin tümü çimento esaslı malzemelerle yapılmıştır. Ayrıca

dışarıdan girişi engellemek için kapatılan açıklıklar, yapının okunmasını zorlaştırmakta, kimi izlerin kaybolmasına yol açmaktadır.

Belgeleme yapılmaması nedeniyle bilinmemekle beraber, yasal düzenlemelerin etkin kılınmadığı bir dönemde, cemaat tarafından da yeterli araştırma yapılmadan yıkım, söküm gibi müdahalelerin gerçekleştirilmiş olması muhtemeldir. Yapının tescil edilmesinden sonra dahi, yetkili mercilere danışılmadan müdahale gerçekleştirildiği gözlemlenebilmektedir.

Bu kararların varlığına karşın, tescil edilen birçok yapıda olduğu gibi kiliselerde de; yapılan uygulamaların projelerinden farklı gerçekleştirildiği, Koruma Kurulu tarafından onaylanan projesi dışında uygulamaların gerçekleştirildiği, eksik olan denetim mekânizması sebebiyle mülk sahibinin her türlü müdahalede bulunabildiği, restorasyon ana ilkelerinden uzak durulmak suretiyle yapıdan uzaklaştırılması, gerek maddi külfet gerekse büyük zaman ve işçilik gerektirecek şekilde mimari özgünlüğe zarar veren kalıcı uygulamalarda bulunulduğu belirlenmiştir.

KTVKYK'nun 05.11.1999 tarih, 660 sayılı ilke kararı, 5737 sayılı Kanunun ilgili yönetmelikleri ile KUDEB Yönetmeliğinde basit onarım ve kapsamlı onarım net bir şekilde belirtilmiştir. Yönetmelik ve Kurul kararları dışında gerçekleştirilen müdahalelerin yanı sıra, Kurul kararı ile gerçekleştirilen onarımlarda dahi talep edilen süreç ve sonucu gösteren fotoğraf ile raporlar kurula iletilmemektedir.

Bu süreç, yakında yokoluşun başlangıcı olup, aynı zamanda vandalizmin de etkisiyle herhangi yapıcı bir müdahaleye imkân vermeyecek derecede kısalmaktadır. Bölgeye gelen göç için herhangi bir engel konulamamaması durumunda, tarihe direnen ve sadece görüntüleri bile etkileyici olan bu yapılar, tanınamayacak hale gelebilirler. Yerel idarelerin disiplinsiz tutumları karşısında yükselen apartmanlar da, bu bölgeler için ciddi bir tehlike içermektedir. Bu duruma önlem alınmadığı takdirde, tarihi dokuyu geri dönülemez bir perspektifte tahrip etmeye, tarihi yapıların yerlerinde yükselmeye devam edeceklerdir.

4.2.1. GAB'nde İncelenen Ermeni Kiliselerinde Görülen Bozulmalar

Bu bölümde kiliseler "4.2. Tarihi Eserlerde Görülen Bozulma Nedenleri Ve Şekilleri" başlığında yer alan bozulma şekilleri ele alınarak detaylandırılmıştır. Yapılan çalışmada kiliselerin onarım öncesi ve sonrası durumlarını elde edilen görseller ile bozulmaları belirlenmiştir.

4.2.1.1. Aziz Bedros Kilisesi

Yeniden işlevlendirilen eserde, restorasyonunun henüz tamamlanması nedeniyle, ağır hasar ve bozulma görülmemesine karşın, onarım esnasında; bazı taş yüzeylerde taraklama yapıldığı, iç mekân aydınlatılması için modern malzemeler kullanıldığı, göze çarpan bir biçimde kablolar kanaletler içersinde taşındığı, bunun da yapıda çirkin bir görüntüye neden olduğu gözlemlenmiştir. Yapıyla ilgili eski resimlere ulaşılamamasına karşın, onarım öncesi çekilen fotoğraflarına bakıldığında bozulma çeşitleri irdelenmektedir.

1. Doğal Olayların Oluşturduğu Etkenler

Zemin Hareketleri: Türkiye Deprem Bölgeleri Haritasında 3. deprem kuşağında bulunan Gaziantep'in kent merkezi, herhangi aktif bir fay üzerinde yer almamaktadır (URL-16).

Yapıdaki incelemelerde de herhangi bir çatlak veya bu tür bir hasara ilişkin onarım gözlemlenmemiştir.

Su ve İklime Bağlı Hareketler: Onarımı henüz tamamlanmış olmasına rağmen, yapının özellikle pastophoria girişi üzerindeki tonoz örtüde ve odasında nemlenmeler ve taşlarda renk değişimleri görülmektedir.

Çatlaklar ve Malzeme Kaybı: Yapının onarım öncesi fotoğraflarına bakıldığında, yapının cephelerinde taş malzeme kayıpları gözlemlenmektedir (F.4.208). Malzemenin, zaman içerisinde taşıdığı yüke bağlı olarak iç gerilmeler ve ezilmeler biçiminde yorulacağının, bakım ve onarım aşamalarında göz ardı edilmemesi gerekir.

F.4.208. Onarım öncesi batı cephe (Güven 2006)

2. Bünyesel Nedenler

Taş ve Tuğla Bozulmaları: Eseri oluşturan asıl malzeme taştır. Bu malzemelerde iklim, olumsuz çevresel etmenler, hava kirliliği malzemenin kimyasal yapısından kaynaklanan etkenler ile zamanla aşınma, çatlama, kırılma ve erime olabilecektir.

Ahşap Bozulmaları: Onarımı yapıldığından değiştirilen ahşap malzemelerde herhangi bir hasar yoktur.

Metal bozulmaları: Onarımı yapıldığından değiştirilen metal malzemelerde herhangi bir hasar yoksa da, onarım öncesi fotoğraflarından görüleceği üzere demir korkuluklar oldukça yıpranmış durumdadır.

Harç-sıva bozulmaları: Onarım öncesi fotoğraflarından, bazı duvarlara badana yapıldığı, kubbenin ise sıvandığı ve sıvaların da döküldüğü anlaşılmaktadır (F.4.209).

F.4.209. Onarım öncesi kubbe (Güven 2006)

3.İnsana Bağlı Etkenler

İmar Hareketleri: Yapı, yol çalışmaları sebebiyle cadde altında kalmıştır.

Yanlış Onarımlar: Eserde yapılan onarım çalışmalarının, gerek laboratuar şartlarında incelenmesi sonucu gerekse deneysel gözlemlere dayalı olarak saptanan hasarlara ilişkin belirlenecek olan müdahele yöntemlerine yönelik yapılıp yapılmadığı tespit edilememiştir. Örneğin yapının onarım öncesi fotoğraflarından da görüleceği üzere, yanık izleri, birkilenmeler, yüzey kararmaları ve dökülmelerinin sebeplerinin tespit edilerek, uygun müdahale yöntemlerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde yapılan müdahaleler zaman içerisinde yapıya daha büyük zarar vermektedir. Nitekim, onarım sonrasında dahi kubbede ve özellikle güney cephede yoğunlaşmış is ve renk değişimleri dikkat çekici bulunmuştur.

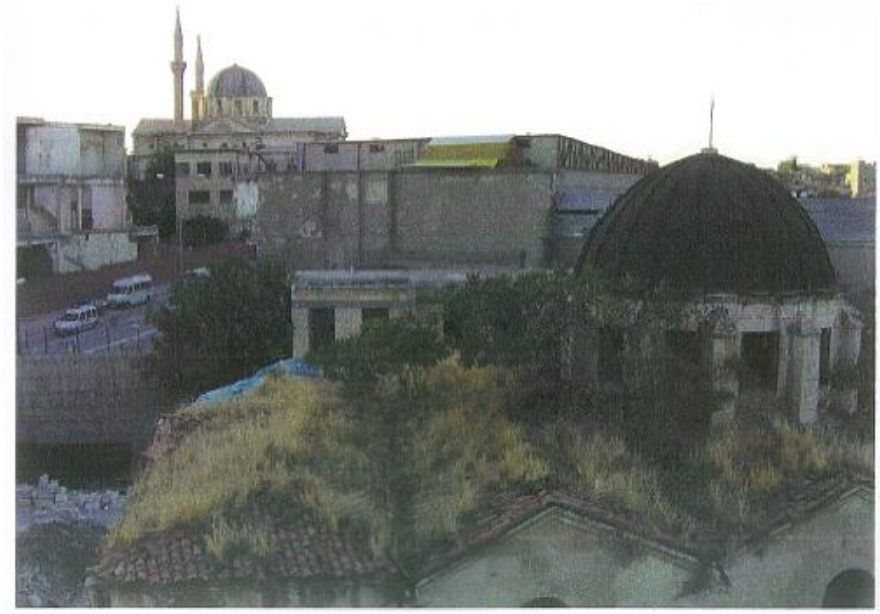
Ekler ve Müdahaleler: Fotoğraflardan, kilisenin güney girişinin zaman içindeki kullanıcıları tarafından muhdes bir taş duvarla kapatılmış olduğu, fabrika olarak kullanımı sırasında eklenen ahşap strüktür sütunlara oturtulmuş olan, demir korkuluklu muhdes bir ahşap galerinin yapıldığı görülmektedir. Bunun yanında, kimi açıklıkların moloz örgülerle kapandığı, doğramaların niteliksiz malzeme ile yapıldığı, duvarlarda ve iç mekânda ateş yakıldığından dolayı is ve kararmaların bulunduğu anlaşılmaktadır (F.4.210,4.211).

F.4.210. Onarım öncesi naos batı cephe (Güven 2006) **F.4.211.** Onarım öncesi kuzey cephe (Güven 2006)

Bakımsızlık: Yapılarda, periyodik olarak bakıma ihtiyaç duyulmaktadır. Onarım öncesi çekilen fotoğraflara bakıldığında, dam örtüsü ile cephe yüzlerinde bitkilenmeler görülmektedir. Yapılan onarımla birlikte bitkilerden ayıklandığı anlaşılmaktadır (F.4.212).

F.4.212. Onarım öncesi dam örtüsü (Güven 2006)

Yanlış İşlevler: Toplumsal yapının değişmesi neticesinde, eserin kilise olarak kullanılmasına imkân bulunmadığından, bugün için kültür merkezi olarak işlev kazandırılması uygun olmuştur. Ancak yapının, uzun yıllar depo olarak kullanılmış olması hasarlara neden olmuştur. Son onarımla beraber parklar ve WC gibi fonksiyonel yan objeler kuzey-güney duvarı tarafında bir çit ile iç alandan ayrılmış, ancak dış çevreye doğru açık bırakılmıştır. Yaya ve araç trafiği birbirinden ayrılmıştır. Görülebilir (transparan) filigran bir çit çekilerek, yapı kütlesinin avludaki konumu belirginleştirilmiştir.

Vandalizm-definecilik-savaşlar: Kiliseye ait eşyaların korunduğu bölümde bulunan, ortasında bir haç rölyefi olan, yaklaşık 25x25 ebadındaki çapraz taşın, hazine avcıları tarafından yerinden söküldüğü tahmin edilmektedir.

4.2.1.2. Kurtuluş Cami- Meryem Ana Kilisesi- St. Mary Kilisesi- Surp Asdvadzadzin Katedrali

Cami olarak işlev kazandırılan eser müdahalelere açık olduğundan insan kaynaklı hasar ve bozulma görülmektedir. Yapıyla ilgili ulaşılan eski fotoğraflar ve eserin bugünki durumu birlikte değerlendirildiğinde;

1.Doğal Olayların Oluşturduğu Etkenler

Zemin Hareketleri: Yapıdaki incelemelerde de herhangi bir çatlak veya bu tür bir hasara ilişkin onarım gözlemlenmemiştir.

Su ve İklime Bağlı Hareketler: Yapı, yakın dönemde camiye çevrilmiş olduğundan, strüktürel hasarlar ya da belirgin bozulmalar görülmemektedir. Ancak, yapının sağlıklı bir onarımdan geçmemiş olması, ana cadde üzerinde bulunduğundan yoğun trafik sebebiyle araçların gazlarından etkileniş olması gibi etkenlerden dolayı tüm cephelerinde kararmalar ve bitkilenmeler görülmektedir. Yapıda nem sorununun olduğu, özellikle kubbede ve harim duvarlarında görülen taşların renk değiştirmelerinden anlaşılmaktadır.

Çatlaklar ve Malzeme Kaybı: Harim iç mekânında çatlak görülmemekle beraber, taşlarda yüzey kayıpları görülmektedir.

2. Bünyesel Nedenler

Taş ve Tuğla Bozulmaları: Eseri oluşturan asıl malzeme taştır. Bu malzemelerde iklim, olumsuz çevresel etmenler, hava kirliliği malzemenin kimyasal yapısından kaynaklanan etkenler ile zamanla aşınma, çatlama, kırılma ve erime olabilecektir.

Ahşap Bozulmaları: Onarımı yapıldığından değiştirilen ahşap malzemelerde herhangi bir hasar yoktur.

Metal bozulmaları: Galeri katında, sütunları galeriye bağlayan noktalarda korozyon mevcuttur. Batı cephesinde bulunan pencere demir korkulukları yeni boyanmış olduğundan paslanma görülmemekle beraber, diğer tüm cephelerin mevcut demir elemanlarında paslanmanın ileri boyutlara vardığı gözlemlenmektedir.

Harç-sıva bozulmaları: Taşlar arasında derz boşalmaları görülmektedir.

3.İnsana Bağlı Etkenler

İmar Hareketleri: Yapının, ana cadde kenarında kalması ve etrafındaki yapıların yüksekliklerinin eserin yüksekliğinden az olması gibi nedenlerden ötürü, çalışma alanımız içersinde algılanabilirliği en yüksek eserdir.

Yanlış Onarımlar: Yapıda kullanılan ahşap malzemeler niteliksiz olup, eserin dokusuyla uyuşmamaktadır. Kullanılan aydınlatma elemanları ise eski esere uygun

değildir. Yapının iç mekânında çimento ile yapılan müdahaleler gözlemlenmektedir. Yapının çatısı üzerindeki kurşunlar, beton ile değiştirilmiştir.

Ekler ve Müdahaleler: Camiye çevrilmiş olması nedeniyle yapıya; iç mekânda pencere kapatılarak mihrap nişi açılmış, minber, vaiz kürsüsü ve metalden bir galeri katı ile ayrıca soba eklenmiştir. Bazı pencereler metal elemanlarla kapatılmıştır. Güneybatı köşesine silindirik gövdeli yeni bir minare eklenmiş ve çan kulesinin dörtgen gövdesi yıkılarak yerine silindirik gövdeli, sivri külâhlı ekler yapılmıştır. Çan kulesinde yer alan dairesel pencere ve üstündeki yarım daire kemerli açıklık günümüzde kapatılmıştır.

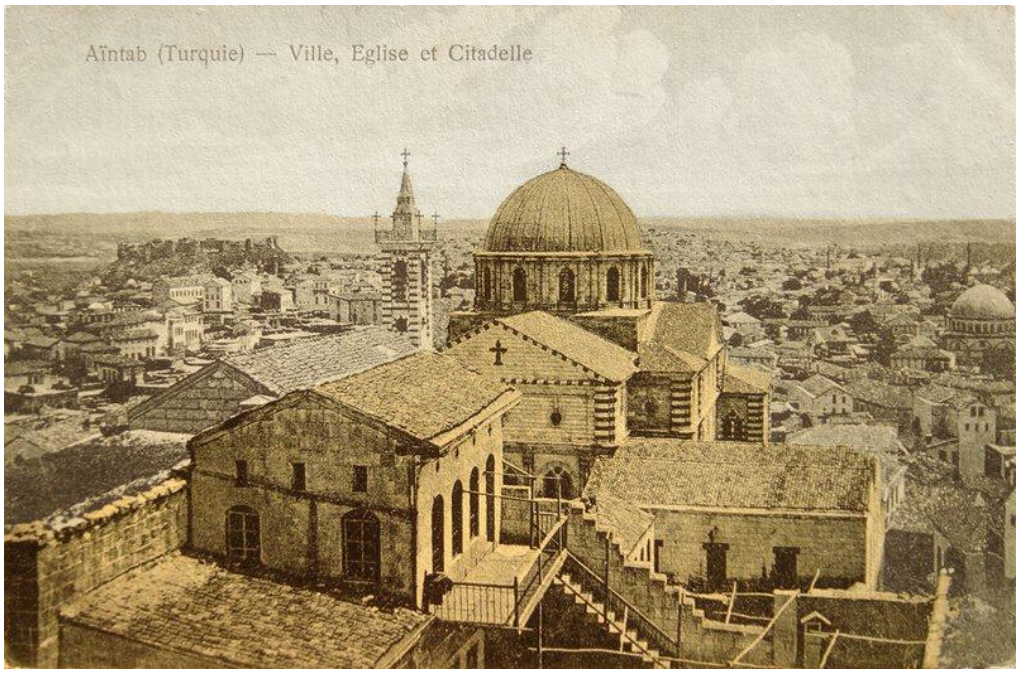
F.4.213. Çan kulesinin yerine yapılan minare

F.4.214. Eklenti Minare

Bakımsızlık: Yapının tüm cephelerinde görülen bitkilenme ve kararmalar ile iç mekândaki taş yüzey kayıpları ve renk değişikliklerinden anlaşılacağı üzere, eser kullanımda dahi olsa periyodik bakım gerekmektedir. Şu anki haliyle bakımsız durumdadır.

Yanlış İşlevler: Günümüzde cami olarak işlev kazandırılması nedeniyle, toplumsal tepkiye maruz kalacağı düşünüldüğünden, yeni bir işlev önerisinde bulunmak mümkün olmamaktadır. Camiye çevrilme esnasında, fonksiyonel değişikliğin zorunlu kıldığı, naosun harime çevrilme sürecinde mihrap ve minber eklenmesi gibi müdahalelerin yanında, dış cephede de eserin kilise olduğunu hatırlatacak tüm detaylar yok edilmiştir (F.4.215). Yapının uzun yıllar hapishane olarak kullanılmış olması da hasarlara neden olmuştur.

F.4.215. Kilise Batı Cephesi , 19. Yy (URL-17)

Vandalizm-definecilik-savaşlar: Kubbe üstünde, çan kulesi korkuluk köşelerinde ve çan kulesi üstünde yer alan haçlar yerinde bulunmamaktadır. Batı ve güney cephesinde yer alan haç kabartmalar tahrip edilmiştir (F.4.216).

F.4.216. Kiliseden görünüm, 19. Yy (URL-18)

4.2.1.3. Kendirli Kilisesi

Yapının özgün biçimine aykırı olarak yapılan müdahale ile yatayda iki bölüme ayrılmıştır. Yapının , zemin katına lokanta, üst katına ise lokal olarak işlev verilmiştir. Zemin katının lokanta olması ve bakımsız kalmasından dolayı, eserde hasar ve bozulma görülmektedir. Yapıyla ilgili ulaşılan eski fotoğraflarına bakıldığında ve günümüzdeki durumu incelendiğinde;

1.Doğal Olayların Oluşturduğu Etkenler

Zemin Hareketleri: Yapıdaki incelemelerde de herhangi bir çatlak veya bu tür bir hasara ilişkin onarım gözlemlenmemiştir.

Su ve İklime Bağlı Hareketler: Yakın dönemde onarım geçirmesi nedeniyle, strüktürel hasarlar ya da belirgin bozulmalar görülmemesine karşın, yapının tüm cephelerinde kararmalar ve bitkilenmeler görülmektedir. Yapının yağmur suyu tahliyesi yapılamadığından, suların cephe yüzeylerinde iz bıraktığı gözlenmektedir.

Çatlaklar ve Malzeme Kaybı: Dış cephede taşlarda yüzey kayıpları görülmektedir.

2. Bünyesel Nedenler

Taş ve Tuğla Bozulmaları: Taşlarda aşınma, çatlama, kırılma ve erime görülmektedir.

Ahşap Bozulmaları: Onarımı yapıldığından değiştirilen ahşap malzemelerde herhangi bir hasar görülmemektedir.

Metal bozulmaları: Pencere korkuluklarında ve batı cephesi giriş kapısında korozyon görülmektedir.

Harç-sıva bozulmaları: Taşlar arasında derz boşalmaları görülmektedir.

3.İnsana Bağlı Etkenler

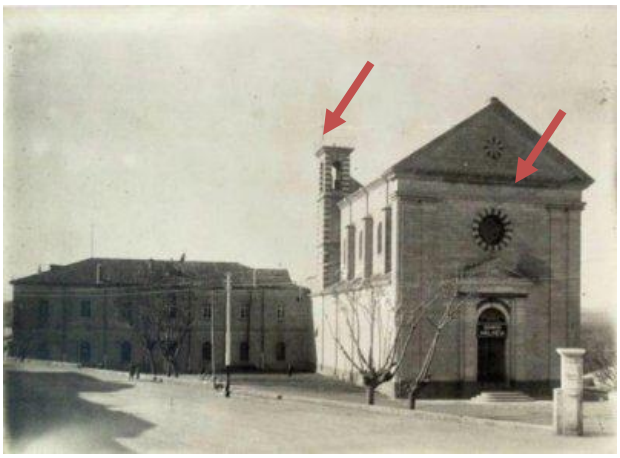
İmar Hareketleri: Yapı, etrafında yapılan oto park sebebiyle araç trafiğine açık bir hale gelmiştir. Araçların hareketlerinden dolayı yayacakları titreşim yapıya uzun vadede zarar verebilecektir.

Yanlış Onarımlar: Yapıda kullanılan ahşap malzemeler niteliksiz olup, bazı pencere ve kapılar ahşap olması gerekirken PVC esaslı malzemeyle değiştirilmiştir. Kullanılan aydınlatma elemanları modern yapılarda kullanılan tip ve formlardan üretilmiş olup eski eser dokusuna uygun değildir. Çimento ile yapılan müdahalelere yapının iç mekânında rastlanmaktadır. Yağlı boya ile boyanan iç mekân, üst örtüsü alçı pan ile kapatılan tavan yüzeyi sebebiyle algılanamamaktadır.

Ekler ve Müdahaleler: İşlev değişikliğinden dolayı apsis perde ile kapatılmış, bema ise sahneye dönüştürülmüştür. Batı girişi demir bir kapı ile kapatılmış ve iç mekânda metal-PVC elemanlar ile galeri oluşturulmuştur. Yapının eski fotoğrafından görüleceği üzere, batı cephesindeki giriş kapısının hemen üstünde bulunan dairesel pencere, günümüzde taş ile örülerek kapatılmış durumdadır (F.4.217,4.218).

F.4.217. Kendirli ve St. Mary Kiliseleri (Gül,2005:51)

F.4.218. Kilise batı cephesi, çan kulesi ve alınlık üzerindeki dairesel pencere (URL-19)

Fotoğraf 4.218. den görüldüğü üzere, eserin kuzey cephesinde duvara bitişik dörtgen prizma bir kaide üzerinde yükselen ve gabarisi kilisenin çatısını geçen çan kulesi bulunmaktadır. Çan kulesinin üzeri, düz bir şekilde taş ile kapatılmıştır. Çan kulesi, dışa taşkın birinci katın sağır duvarları üzerinde yükselmekte olup, iki adet silme ile dikey olarak ikiye bölünmüş durumdadır. Renk tonlamasından anlaşıldığı kadarıyla, köşeleri siyah ve beyaz taşlarla örülü, ikinci silmenin hemen üzerinden başlayan yarım daire kemerli boşluklarla açıklık kazanmıştır. Yapının, 1928 yılında Cumhuriyet Bayramı töreni esnasında çekilmiş fotoğraflarına bakıldığında ise, çan kulesinin kilise çatısının parapet hizasına kadar sökülmüş olduğunu ve günümüzde mevcut olan kiremit kaplı kırma çatının kalıbının kurulmak üzere olduğunu görmekteyiz. Sıtkı Severoğlu arşivindeki çekim yılı yazılmamış bir fotoğrafta ise bu kalıbın henüz tamamlanmış olduğunu görülmektedir. Yeni çatı örtüsünün, kilise çatısına eklemlenmiş olduğunu ve harç izlerini görmek mümkündür (F.4.219,4.220).

F.4.219. 1928 yılına ait Halkevi önünde Cumhuriyet bayramı töreni, (URL-20)

F.4.220. Kiliseden görünüş, XX. yy (URL-21)

Yine eski fotoğraflardan yola çıkarak güney cephesindeki giriş kapısının sonradan açıldığını anlaşılmaktadır. Kilise ile eğitim binası arasında, o yıllarda herhangi bir eklenti mevcut değilken, bugün boşluklu tuğlalardan oldukça niteliksiz ve çirkin bir görüntüye sahip bir ek kat yapılmıştır.

Bakımsızlık: Yapının tüm cephelerinde bulunan bitkilenme ve kararmalardan, dam örtü kaplaması olan kiremitlerin kopmak üzere olmalarından, iç mekândaki boya dökülmelerinden anlaşılacağı üzere, eser kullanımda dahi olsa periyodik bakım gerekmektedir.

Yanlış İşlevler: Yapıya günümüzde lokal olarak verilen işlevi, günümüz koşullarında değerlendirildiğinde alt katındaki lokantanın ıslak hacimleri düzenlemesi, yemek pişirme esnasındaki sıcaklık etkileri gibi nedenlerden ötürü uygun görülmemektedir.

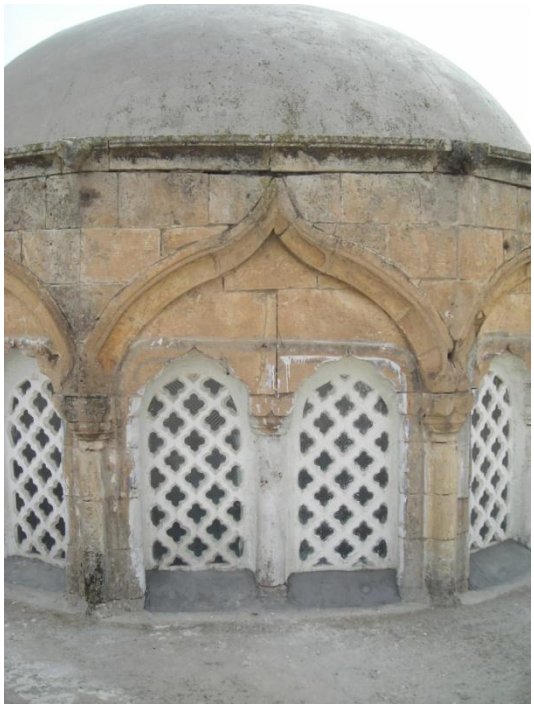
Vandalizm-definecilik-savaşlar: Batı ve güney cephesindeki Antep Müdafaası sırasında isabet alan kurşun izleri görülmektedir.

4.2.1.4. Fırfırlı Kilise

Eser günümüzde cami olarak kullanılmaktadır. Camiye dönüştürülen yapı, fonksiyon değişikliğinin zaruri kıldığı müdahalelere uğramıştır. Yapıyla ilgili ulaşılan eski fotoğrafları ile birlikte değerlendirildiğinde;

1.Doğal Olayların Oluşturduğu Etkenler

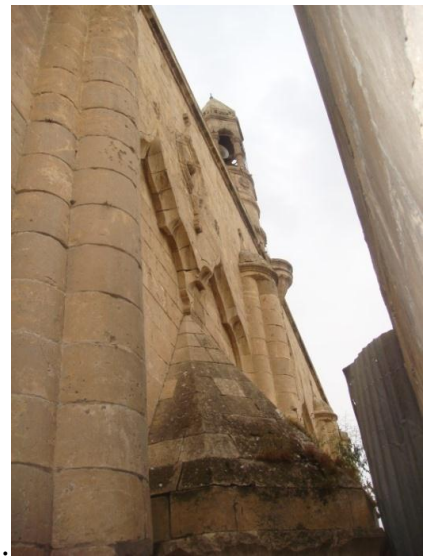
Zemin Hareketleri: M.S. 718, 1003, 1037, 1114, 1115 ve 1999 yılında Şanlıurfa ve yöresinin etkilendiği yaşanan büyük depremler (İmamoğlu ve Çetin 2007:100-101), sonucu mevcut yapıların hasar gördüğü kayıtlara alınmıştır. Bu sebeple tarihi eserler için önlemler alınması elzemdir. Nitekim, kilisenin kubbe ve kasnağında yatay ve boyuna doğru kılcal çatlaklar görülmüştür (F.4.221) Özellikle kasnakta yorulmuş malzeme bölgeleri yoğunluktadır. Esere yapılan ekler ve müdahaleler sonucu yapının statik dengesi bozulduğundan, zemin hareketlerinden kaynaklı olarak ciddi sorunların ortaya çıkacağı kaçınılmazdır.

F.4.221. Kubbe Kasnağı (2014)

Su ve İklime Bağlı Hareketler: Atmosferi kirleten sanayi artıkları, ısınma sistemleri, motorlu taşıtlardan çıkan zararlı gazlar, eserin uzun süredir atmosferik etkilere açık olması ve bu konu da hiçbir önlem alınmaması; yüzeylerde bezemelerin ayrıntılarını yitirmesine, cephelerde ise kara ve geçirimsiz bir tabaka oluşmasına neden olmuştur. Tüm bu etkenler ile taş malzemelerde, bünyesindeki ayrışmalara bağlı olarak kabuklanma, kavlama, çatlama ve parçalanmalar ortaya çıkmıştır. Bu olayın devamlı olması, taş yüzünün renklenmesine ve taşın mekânik ve kimyasal aşınmasına neden olmuştur. Alg,

yosun, ot, çiçek gibi bitkisel organizmalar; cephe yüzeyinde özellikle taşın bünyesinde bulunan tuzların zaman içinde ortaya çıkması, zeminden yükselen nemin içinde taşıdığı tuzların duvar yüzeyine yapışması, rüzgârın taşıyarak getirdiği tohumların duvar oyuklarına, boşalmış derzlere yerleşmesi sonucu oluşmakta ve bu da malzemelerde, mikrobiyolojik ve biyolojik bozulmalara neden olmaktadır (F.4.222,4.223)

F.4.222. Cami doğu cephe

F.4.223. Güney cephe

Çatlaklar ve Malzeme Kaybı: 1984 yılında çekilmiş bir fotoğrafında da görüldüğü üzere, kubbede ağır hasar ve taşlarda yüzey kayıpları olduğu görülmektedir. Bugünkü fotoğrafından ise, bağlayıcısı çimento harç olmak üzere taşların değiştirilmiş olduğunu, ancak taşlar üzerinde kılcal çatlamaların devam ettiğini görülebilmektedir. Yapının tüm cephelerinde, zamanın etkisiyle yüzey kayıplarına rastlanmaktadır (F.4.224).

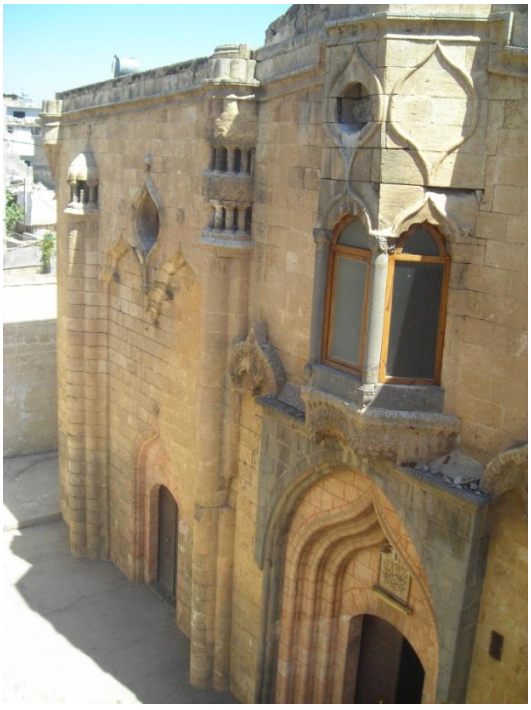
F. 4.224 Kubbe (1984, URL-22)

2. Bünyesel Nedenler

Taş ve Tuğla Bozulmaları: Doğada uzun süre atmosfer koşullarının etkisinde kalan doğal taşlar, fiziksel ve kimyasal özelliklerini kaybetmeye başlamıştır. Taşlarda; yüzeysel bozulma, kırıntılaşma, tozlaşma, kabuklanma, çiçeklenme, plakalar halinde ayrılmalar ile taşın erozyonu söz konusu olmuştur (F.4.225,4.226).

F.4.225. Kubbeden görünüm

F.4.226. Batı Cephe

Harç ve sıva bozulmaları: Beden duvarları ile ara derz bölgelerinde harçlar, kireç taşı ile oluşturulmuştur. Yer yer harç boşalmalarının gözlemlendiği dış beden duvarlarının, köşe ve uç noktalarında da yer yer kırılmaların mevcut olduğu görülmektedir. Derz boşalmaları, taşların köşe noktalarının kırılmasını tetiklemektedir. Tüm derzlerin temizlenmesi ve özgün malzeme ile tamirinin yapılması gerekmektedir (F.4.227).

F.4.227. Batı Cephede yok olan çan kulesi kaidesi

Ahşap Bozulmaları: Ahşap doğramalar, niteliksiz malzemelerden kötü detaylara sahip olarak üretilmesinden dolayı, kasanın birleştiği noktalarda duvardan ayrışmıştır (F.4.228,4.229).

F.4.228. Pencere

F.4.229. Metal Bozulması örneği

Metal bozulmaları: Demir malzemelerde; korozyona uğraması sonucu görülen hacimsel artış, taşları zorlayarak derz dökülmelerine ve şakulden kaymalara neden olduğu, ayrıca eğilmeve dönmelerin de mevcut olduğu görülmektedir (F. 4.229).

3.İnsana Bağlı Etkenler

İmar Hareketleri: Günümüzde etrafı konutlarla çevrili olan esere, çevresinde yapılan binalardan gelen yükler, zemindeki doğal yük dengelerini bozarak, zemin hareketlerinin oluşmasında etkili olmaktadır. Bodrum yapılabilmesi için zemin suyu

seviyesinin düşürülmesi, yine zemindeki yük dengelerini bozarak yapılarda çatlaklar oluşmasına neden olabilir. Oluşan çatlaklar, trafik yoğunluğuna bağlı titreşimler aracılığı ile büyümekte ve yapılarda ciddi taşıyıcı sistem sorunları yaratmaktadır (F.4.230,4.231).

F.4.230. Fırfırlı Kilise (1919-1920 ler, URL-23)

F.4.231. Fırfırlı Kilise çevresinde yapılaşma

Ekler ve Müdahaleler: Yapının doğu cephesinde yer alan ve camiye dönüştürme işlemi sırasında örülen apsisin yanı sıra, güney cephesindeki pencere de örülerek mihrap yapılmıştır. Bahçenin güneydoğu köşesinde, son dönemde betonarme olarak wc-lavabo ve abdest alma yeri inşa edilmiştir. Çan kulesinin yıkılarak yerine minare yapılması, caminin ağırlık merkezinin değişmesine yol açmış, bu durum yapıdaki oturmaları artırmıştır.

Camiye çevrilmesi nedeniyle, sonradan eklenen minare ve yapılan bilinçli yıkımlar ile bakımsızlıktan kaynaklanan hasarların; yapı üzerindeki etkileri, açıkça hissedilmektedir. Yapının dört köşesinde olduğu anlaşılan köşe kulelerinden, ancak sadece güneybatı köşesindeki günümüze ulaşmış, diğerleri yokolmuştur. Kilisenin batı cephesi portalinin üzerindeki balkondan dama çıkan merdivenin, dam üzerindeki sekizgen kasnaklı örtüsünün, çan kulesinin kaidesi olduğu ve çan kulesinin bu kaide üzerinde yer aldığı Fotoğraf 4.230 da görülmektedir. Yapı üst örtüsü ise toprak damken, bugün çimento esaslı malzemelerle kaplanmıştır.

Özellikle apsis bölümüne bakıldığında, pencere boyutlarıyla oynanması nedeniyle, boşluk/doluluk oranlarının değişmesine ve yapıda niş açılmasıyla birlikte yapının statik dengesinin bozulmasına yol açılmıştır. Üst örtüsüne dökülmüş olan demirli mozaik malzemenin, yapıya verdiği ağırlık nedeniyle yer yer çatlaklıklar görülmektedir. Bunun yanında, üst örtüsünde yapılan çimento esaslı müdahaleler, kubbe kasnağında çok açık biçimde görülebilmektedir. Küçük tamirlerde çözüm olarak uygulaan çimentonun; yaymış olduğu tuz, taşların erimesine ve yüzey kaybının artmasına neden olmuştur.

Bakımsızlık: Bugün bir işleve sahip olan eserin 1994 yılı öncesinde çekilmiş fotoğrafları incelendiğinde, eserler için periyodik bakım yapmanın ve muhakkak bir işleve sahip olmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bakımsız kalmış olan eser uğradığı bir dizi ihmaller sonucunda; malzemeleri özelliklerini kaybetmiş, eser içinde çıkan yangın sonucu islenmeler oluşmuş, düşen taşlar moloz dolgu olarak açıklıkların kapatılmasında kullanılmış, ahşap ve metal elemanlar zamanla yok olmuştur (F.4.232,4.233)..

F.4.232. Doldurulmuş pencere **F.4.233.** Malzeme Kayıpları **F.4.234.** Yangın izleri

Yanlış İşlevler: Venedik Tüzüğü'nün 5. maddesinde "Anıtların korunması her zaman onları herhangi bir yararlı toplumsal amaç için kullanılmakla kolaylaştırılabilir. Bunun için bu çeşit kullanım arzu edilir, fakat bu nedenle yapının planı ya da süslemeleri değiştirilmemelidir. Ancak bu sınırlar içinde yeni işlevin gerektirdiği değişiklikler tasarlanabilir ve buna izin verilebilir." denilerek, yenileme çalışmaları ile ilgili temel yaklaşım ana çizgileriyle belirlenmiştir.

Yapım amacı kilise olan bir eserin, camiye çevrilmesi neticesinde; çan kulesinin tahrip edilmesi, minare yapılması veya diğer elemanlarının yok edilmesi Venedik Tüzüğünün ilgili maddelerine aykırıdır.

Vandalizm-definecilik-savaşlar: Apsis önündeki bema korkulukları, işlemeli pencere, pencere önündeki haç ile çan kulesinin yokluğu; Vandalizm ve yağma örneği olarak göz önünde durmaktadır. Yapı camiye çevrilmeden önce, boş kaldığı dönemlerde definecilerin tahribatına maruz kalmıştır.

F.4.235. Fırfırlı Kilise'nin apsisinin Camiye dönüştürme öncesi ve sonrası hali (20. Yy başları ve günümüz, URL-24)

4.2.1.5. Selahaddin Eyyubi Cami-Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali

Eser, günümüzde cami olarak kullanılmaktadır. Camiye dönüştürülen yapı, fonksiyon değişikliğinden dolayı müdahalelere uğramıştır. Yapıyla ilgili ulaşılan eski fotoğrafları ile birlikte değerlendirildiğinde;

1.Doğal Olayların Oluşturduğu Etkenler

Zemin Hareketleri: Yatay ve boyuna doğru kılcal çatlaklar görülen tonozlarda, derz ve harç boşalmalarının da etkisiyle kılcal çatlakların mevcudiyeti günbegün artacaktır. Önlem alınmadığı takdirde, yatay ve düşey yüklerin etkisi altında kalmış olan yapı, daha ciddi sorunlarla karşılaşabilecektir (F.4.236,4.237.).

F.4.236. Tonozda çatlaklar

F.4.237. Sütunlarda çatlaklar

Su ve İklime Bağlı Hareketler: Yapının özelikle silmelerinde ve parapetlerinde yoğun kararmalar gözlemlenmektedir. Hayvanların gübrelerinden kaynaklı asit oluşumu taşlarda tahribatı artırmaktadır. Yapı üzerinde derz boşalmalarının mevcudiyetinin, suyun taşlar arasına sızmasına sebep olmasından ötürü, taşlarda oyuklanmalar ve kayıplar görülmektedir. Dam üzerindeki çimento şapta yer yer çatlamalar ve kabarmalar mevcut olup, buralardan sızan yağmur suları tonozlara zarar vermektedir.

Çatlaklar ve Malzeme Kaybı: Beşik tonozlarını taşıyan sütunlar ile galeri kısmındaki beşik tonozlarını taşıyan kısa sütunlarda çatlamalar mevcut olup, bu sütunların başlıkları emniyet önlemi olarak demir bileziklerle desteklenmiştir.

2. Bünyesel Nedenler

Taş ve Tuğla Bozulmaları: Doğada uzun süre atmosfer koşullarının etkisinde kalan doğal taşlar, fiziksel ve kimyasal özelliklerini kaybetmeye başlamıştır. Taşlarda; yüzeysel bozulma, kırıntılaşma, tozlaşma, kabuklanma, çiçeklenme, plakalar halinde ayrılmalar ile taşın erozyonu söz konusu olmuştur.

Harç ve sıva bozulmaları: Yapının iç ve dış cephelerinde derz dökülmelerine rastlanmaktadır. Aynı zamanda bağlayıcı olan malzeme, bir üst sıradan gelen yükleri alt sıraya üniform olarak aktarılmasını sağladığından bu tür bozulmaların önüne geçilmelidir.

Ahşap Bozulmaları: Çalışmış olan ahşap malzemekötü detaylarla üretilmesinden dolayı, kasanın birleştiği noktalarda duvardan ayrışmıştır (F.4.238.).

Metal bozulmaları: Zamanla korozyona uğramış olan demir malzemelerde, eğilmeler ve dönmeler görülmektedir.

F.4.238. Pencere düzenlemesi

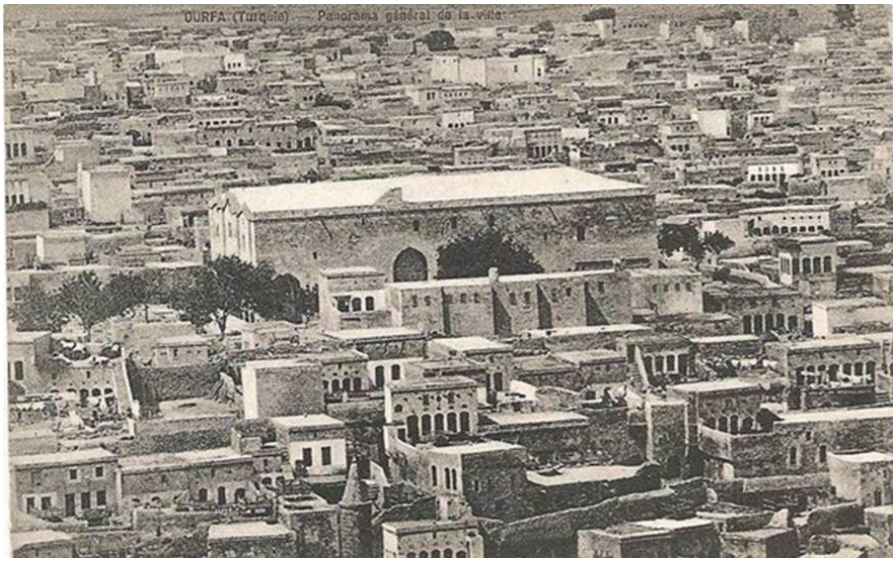
3.İnsana Bağlı Etkenler

İmar Hareketleri: Yapı etrafındaki mezarlıkların yok edilerek yeni yollar açılması, tarihi esere tehdit oluşturmaktadır. Gerek kentlerin plansız gelişmesi gerekse yeni planlarla sağlanan imar haklarıyla kat yüksekliklerinin aşırı artması, tarihi yapıları olumsuz etkilemekte, hatta algılanmasını dahi olanaksız kılmaktadır. Aşırı yüksek kütlelerle

çevrilen eser; gürültünün artması ve istenmeyen yabancı öğelerin de girmesiyle, tarihi çevre görsel bütünlüğünü ve uyumlu çevre etkisini yitirmektedir. Tarihi binaların yakınında derin bodrumlu yeni yapılar inşa edilmesi de, zemin suyu seviyesini düşürdüğü için sakıncalıdır (F.4.239,4.240).

F.4.239. Kilise batı cephesi ve çevresi (19. yy , URL-25)

Fotoğraf 4.240. Kilise çevresi (19. yy URL-24)

Ekler ve Müdahaleler: Fotoğraf 4.239 ve 4.240.'da belirtilen XIX. yüzyılın sonlarına ait fotoğraflara bakıldığında; yapının batı cephesinde, neflerin uzantısı olan üç adet üçgen alınlığın bulunduğu ve üzerinin kırma çatı ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

Daha sonra bu cephede önemli tadilatlar yapılmış, üçgen alınlıklar kaldırılarak yapı düz damlı hale getirilmiş, batı cephesinin ortasındaki dış narteks sütunlarının üzerine eyvan şeklinde büyük bir kapı, bunun önüne bir balkon ve iki yanına birer pencere eklenmiştir. Ayrıca, sağ ve sol neflerin bu cephesine birer büyük pencere açılmıştır. 1992 yılında yapılan camiye dönüştürme restorasyonu sırasında bu kemerler tekrar açılmıştır. Yapının güney cephesindeki pencere nişlerinin doğuda olanına, söz konusu restorasyon sırasında mihrap ve minber yapılmıştır. Orta apsisi yan apsislere bağlayan koridorlardan, güneyde olanının yan apsis tarafından olan girişi örülerek iptal edilmiştir. Yapının kuzey cephesindeki bir pencere iptal edilerek, camiye girişi sağlayan ana kapı haline getirilmiştir. Harimin kuzey duvarındaki konsollar üzerine, kadınlar mahfiline geçişi sağlayan balkon şeklinde ahşap gezemek yapılmıştır. Bu gezemeğin güney duvarda olması gereken simetrisi için, yapının orijinalinde mevcut olan duvar içerisinden geçen merdiven ve gezemeğe açılan kapının önüne; geometrik şebekeli korkuluklu bir cumba yapılmış ve buraya "vaiz kürsüsü" fonksiyonu verilmiştir.

Kadınlar Mahfili olarak değerlendirilen galeri katının, güney duvarına bir mihrap nişi eklenmiştir. Dış narteksin orijinalinde açık olan güney kemerinin arası örülerek, buraya bir mihrap nişi yapılmıştır. Kuzeydeki avlunun kuzeydoğu kesimine, revaklar ve imam-müezzin odaları eklenmiştir. Yapının güneybatı köşesine bir minare yapılmak istenmiş, kare kaidesi yapılan bu minareden daha sonra vazgeçilmiştir. Yapının doğu duvarı önüne tek katlı imam lojmanı yapılmıştır. Orijinalinde toprak dam üzerine kırma çatı olan yapının damı, beton şapla kaplanmıştır.

Bakımsızlık: Bakımsızlık, özellikle tarihi eserlerde periyodik bakım gerektiren bölümlerin uzun süre onarılmamalarına bağlı olarak ortaya çıkan ve yapılarda bozulma sürecini hızlandıran temel bozulma nedenlerindendir. Yapılardan yağmur ve kar sularının uzaklaştırılması, sıva tamirleri, çatı aktarımları, duvar diplerinde yetişen ot ve benzeri bitkilerin temizlenmesi gibi cephe ile ilgili önlemlerin alınmaması; iç mekânların havalandırılması, işlevlerini yitiren malzemelerin asıllarına uygun şekilde değiştirilmesi gibi basit müdahalelerin zamanında yapılmaması; yapılarda müdahalesi son derece güç ve yüksek maliyet getiren bozulmaların oluşması sonucunu doğurmakta, hatta kısmî yıkımlara neden olmaktadır. Oysa bu tip müdahaleler, maliyetleri fazla olmadığı gibi, yapının ömrünü uzatacak temel eylemlerdir.

Yanlış İşlevler: Zaman içinde eserin; cami, sanatkârlar ocağı ve elektrik santrali gibi mimari donanımına ve niteliklerine uygun olmayan işlevler yüklenmesi, tahribatı hızlandırmıştır. Bu işlevler sonucunda, yapının belirgin bir özelliği olan dam örtüsü, görmüş olduğu müdahaleler sebebiyle yapım tekniği ile beraber değiştirilmiştir.

Vandalizm-definecilik-savaşlar: Yapının apsis önündeki görkemli altarı yok edilmiş, bezemeler ve figürler tahrip edilmiştir (F.4.241).

F.4.241. Apsis (19. Yy URL-24)

4.2.1.6. Surp Hovsep-Mar Yusuf-Mor Yusuf Kilisesi

Yapının, çalışma alanımız içindeki diğer kiliselere göre görece daha iyi konumda olmasının sebebi, işlevini hâlâ sürdürmesinin yanında nispeten bakım görüyor olmasıdır.

1.Doğal Olayların Oluşturduğu Etkenler

Zemin Hareketleri: Mardin'in kentsel dokusunu, diğer yörelere göre göreceli olarak daha iyi korumasından dolayı, eserin etrafındaki yapılaşma fazla değildir. Bu sebeple, temellerinin muhtemelen daha sağlam olduğu düşünülen yapı, bulunduğu alana araç girmediğinden dolayı titreşim etkisine de maruz kalmamıştır.

Su ve İklime Bağlı Hareketler: Yapı kullanımda olduğu ve sürekli bakım gördüğünden, strüktürel hasarlar ya da belirgin bozulmalar görülmese de, tonozlardaki sıva dökülmelerinin üst kısımlarda yoğunlaşması, yapının örtüden su aldığına işaret etmektedir. Dam örtüsü olarak kullanılmış beton şapta meydana gelen çatlama ve ayrılmalar, suyu olduğu gibi içeriye taşımaktadır. Yapının tüm cephelerinde, kararmalar ve bitkilenmeler görülmektedir. Yapının yağmur suyu tahliyesi yapılamadığından, suların cephe yüzeylerinde iz bıraktığı gözlenmektedir.

Çatlaklar ve Malzeme Kaybı: Dış cephedeki taşlarda, yüzey kayıpları görülmektedir.

2. Bünyesel Nedenler

Taş ve Tuğla Bozulmaları: Eseri oluşturan asıl malzeme taştır. Dış cephedeki taş malzemede kısmen de olsa aşınma, çatlama, kırılma ve erime olabilecektir. Yapıda galeri merdiveninin taş basamaklarında erimeler mevcuttur.

Ahşap Bozulmaları: Onarımı yapıldığından, değiştirilen ahşap malzemelerde herhangi bir hasar yoktur.

Metal bozulmaları: Pencere korkuluklarında korozyon görülmektedir.

Harç-sıva bozulmaları: Taşlar arasında derz boşalmaları ve tonozlarda sıva dökülmeleri görülmektedir.

3.İnsana Bağlı Etkenler

İmar Hareketleri: Yapının etrafının tarihi eserlerle çevrili olması, hemen bitişiğinde Kadim Kırklar Kilisesinin bulunmasından ötürü yanlış imar çalışmalarından etkilenmemiştir.

Yanlış Onarımlar: 2010 yılında yapılan izinsiz onarımın neticesinde oldukça sağlam görünmektedir. Ancak çimento ile yapıldığı gözlemlenmiş müdahalelerin ileride tuzlanma ve çiçeklenme gibi hasar ve bozulmalara yol açacağı açıktır.

Ekler ve Müdahaleler: Cephelerde ve çan kulesi taşları arasında patina farkı ve alttaki taşlarda yüzey kayıpları görülmektedir. Patina farkının yapılan izinsiz onarımdan dolayı, taşlara tarak vurulmasından kaynaklandığı sanılmaktadır. Galeri üzerine bir

kütüphane eklenmiş ve demir bir kapı ile kilit altına alınmıştır. Sütunların bir kısmı beyaz badana ile boyalanmıştır.

Güney cephede gözlemlenebileceği haliyle, yağmur suyu tahliyesini sağlamak için gelişigüzel monte edilen düşey yağmur olukları, paslanmış olduğundan oldukça çirkin bir görüntü vermektedir. Isınmayı sağlamak için içeriye kurulan sobanın bacası taş oyularak dışarı çıkarılmıştır. Pencere önünde bulunan demir ızgara şeklindeki korkulukların hemen önüne sineklik takılmıştır. Müdahaleler çimento ile yapılmıştır.

Bakımsızlık: Uzun yıllar doğanın değişik etkileri altında kalan yapılarda doğal olaylar; zamana bağlı olarak malzeme tahribatına neden olmakta ve sürekli bir bakım sağlanmadığında ise ciddi bozulma nedenlerini oluşturmaktadır. Yapının dış yüzeyinde bulunan tuğla, taş, metal ve ahşap malzemeler; su, ısı etkileri ve biyolojik etkiler gibi doğal nedenler sebebiyle bozulmaya uğramakta, sürekli su alıp verme sonucu oluşan şişme ve büzülmeler sebebiyle, tahribat ve parçalanmalara maruz kalmakta, bitkilenmeler ve mikroorganizmalar gibi biyolojik etkilerle kesit zayıflamaları ve ufalanmalar gibi fiziksel bozulmalar yaşanmaktadır. İç mekândaki sıva dökülmelerinden anlaşılacağı üzere, eser kullanımda dahi olsa periyodik bakım gerekmektedir.

Yanlış İşlevler: Yapım amacıyla aynı işlevi devam ettirmektedir.

Vandalizm-definecilik-savaşlar: Kutsal kitapların ve değerli el yazmaların daha önce tahrip edildiği söylenmiştir. Bu yüzden kilise, kıymetli ikonalar ve kurtulabilmiş yazmaların güvenliğini sağlamak için her zaman ziyarete açık tutulmamaktadır.

4.2.1.7. Surp Kevork-Sekurek Kilisesi, Kırmızı Kilise, El-Hamra Kilisesi

Yapı çalışma alanımız içindeki Surp Sargis Kilisesi ile beraber onarım görmemiş ikinci yapıdır. Tahribat gören kilisenin, özgün mimari kimliğine zarar veren nitelikteki müdahaleleri; yakın çevreleri, planları, cepheleri, malzemeleri ve taşıyıcı sistemlerinde yapılan değişiklikler olarak değerlendirmek mümkündür.

1.Doğal Olayların Oluşturduğu Etkenler

Zemin Hareketleri: Kuvvetli bir deprem geçirdiğine dair bir kayda rastlanmayan Mardin'de, eserde yer alan çatlakların çokluğu, muhtemelen malzeme yorulması ve zemin oturması gibi nedenlerden oluşmuştur. Yapıda, önceden oluşmuş çatlakların binanın

mukavemetini azaltması nedeniyle, deprem sırasında büyük hasarlara uğraması ihtimali mevcuttur. Kötü işçilik, hatalı onarım ve kalıcı önlemlerin yokluğu ise yapının daha fazla hasar görmesine neden olabilmektedir.

Özellikle duvar üzerindeki beton örtünün, etkimek suretiyle düşey çatlakların hızla büyümesine yol açacağı düşünülmektedir. Yığma sistemden kaynaklanabilecek hasarların yanı sıra ilave yükler, boşluklar ve oyuklar, kullanılan harçların yapısında meydana gelen bozulmalar, duvar üzerinde hasarlara yol açabilmektedir.

Su ve İklime Bağlı Hareketler: Yapının kullanılmayışı ve bakım görmemesinden dolayı, strüktürel hasarlar ya da belirgin bozulmalar görülmekte, iç beden duvarlarında nemlenme ve buna bağlı olarak taş yüzeylerinde dökülmeler ve kabuklanmalar izlenmektedir. Yapının tüm cephelerinde kararmalar ve bitkilenmeler görülmektedir. Yapının yağmur suyu tahliyesi yapılamadığından, suların cephe yüzeylerinde iz bıraktığı gözlenmektedir.

Çatlaklar ve Malzeme Kaybı: Yapı cephelerinde; özellikle duvarların alt kısımlarındaki bazı taşlarda yüzey kayıplarının olduğu, yine taş ve silmelerde ise kırık ve çatlakların bulunduğu belirlenmiştir. Gerek yapının beşik tonozlu örtü sisteminde gerekse tonozları taşıyan kemer ayaklarının bazılarında önemli çatlakların bulunduğu gözlemlenmiştir. Pencere demirleri ve gergiler ise paslanmış durumdadır.

2. Bünyesel Nedenler

Taş ve Tuğla Bozulmaları: Gerek dış cephesindeki taş malzemede gerekse döşeme malzemelerinde aşınma, çatlama, kırılma ve erime görülmektedir. Cephedeki mevcut yüzey kayıpları, genellikle siyah kabuğun düşmesi ya da suda çözünürlüğü kalsitten daha fazla olan alçıtaşı oluşumunun yağmurla yıkanmasıyla gerçekleşen erozyon sonucunda görülmektedir.

Ahşap Bozulmaları: Yapıda üzerindeki ahşap doğramaların tümü yok olmuştur.

Metal bozulmaları: Ana giriş kapısında ve pencere korkuluklarında korozyon görülmektedir.

Harç-sıva bozulmaları: Taşlar arasında derz boşalmaları ve tonozlarda sıvalar dökülmeleri görülmektedir.

3.İnsana Bağlı Etkenler

İmar Hareketleri: Mardin Ketsel sit alanının, topografik yapsıından ötürü yeni yerleşimlere sınırlı imkân tanımasından dolayı, eser bu tür bir bozulmaya maruz kalmamıştır.

Yanlış Onarımlar: Dam örtüsü ve duvarlara yapılan müdahalelerin tümü çimento esaslı malzemelerle yapılmış, açıklıklar kapatılmıştır. Ahşap olması gereken doğramaların, güvenlik gerekçesiye niteliksiz ve kötü görünümlü demir doğramayla değiştirilmesi, toprak damın donatılı betona çevrilerek aşırı yük yüklenmiş binada yıkıma neden olabilecek çatlamalara yol açması ve yol kotunun yükseltilmiş olması sebebiyle yer altı zemin suyunda oluşan yükselme ve alçalmaların statik sorunlara mahal vermesi olarak sıralanabilir.

Ekler ve Müdahaleler: İşgale uğramış yapıda, dışarıdan girişi engellemek için kapatılan açıklıklar, yapının okunmasını zorlaştırmakta, kimi izlerin kaybolmasına yol açmaktadır. Vaftizhanenin hemen karşısında, holden giriş yapılan birimin sol nefe açılan kemerli bölümü moloz örgü ile kapatılmıştır.

Belgeleme yapılmaması nedeniyle, tam olarak bilinmemekle beraber, yasal düzenlemelerin etkin kılınmadığı bir dönemde, cemaat tarafından da yeterli araştırma yapılmadan yıkım, söküm gibi müdahalelerin gerçekleştirilmiş olması muhtemeldir.

Bu kararların varlığına karşın, tescil edilen birçok yapıda olduğu gibi kilisede de; yapılan uygulamaların projelerinden farklı gerçekleştirildiği, Koruma Kurulu tarafından onaylanan projesi dışında uygulamaların gerçekleştirildiği, gerek maddi külfet gerekse büyük zaman ve işçilik gerektirecek şekilde mimari özgünlüğe zarar veren kalıcı uygulamalarda bulunulduğu belirlenmiştir. Eserin, 2008 yılında çekilmiş fotoğrafına bakıldığında; günümüzden çok kısa bir süre önce dahi, avluya bakan kemerlerin açık olduğunu, cephede görülen pencerelerin kapatılmamış olduğu gözlemlenmektedir. Bahçe duvarlarında bir onarım yapıldığı, ancak duvarın kiliseye daha yakınlaştırıldığı görülmektedir. Muhtemelen, işgalen yerleşmiş kullanıcılar bahçeyi daha çok kullanabilmek için duvarı ileri taşımış olmalıdır. Yoğun olarak merdiven önünde bulunan ve etrafa saçılmış haldeki taş yığınları, kemerleri ve pencereleri kapatmak için kullanılmış olmalıdır. Merdivenin bugün daha iyi durumda olması, ya 2006 yılındaki onarımda ya da dört yıllık

zaman aralığı içinde müdahale gördüğü anlamına gelmektedir. Güvenlik ve işlevden kaynaklı olarak kapatılan açıklıklar, kapatılmış diğer bölümler, yıkılmış duvarlar gibi nedenlerden ötürü de plan okuma zorlaşmaktadır.

Bakımsızlık: Duvarlarda taşlar oynamış, betonarme şapın yarattığı etkiyle tuzlanma meydana gelmiştir. İçeri su aldığından dolayı tonozlardaki sıvalar dökülmüştür. Sütunların alt kısımlarında, yan neflerin tonozlarında ve apsiste, sıva ve boyalar dökülmüş, bitkilenme meydana gelmiştir.

Vaftiz kurnası, mezar taşları ve nereye ait olduğu anlaşılamayan mimari parçaların dağınık halde bulunması veya olmaması gereken yerlerde kullanılması yapının okunmasını zorlaştırılmıştır.

Yanlış İşlevler: Yapının avlu ve müştemilatı, konut ve bahçe olarak kullanılmaktadır. Kilise şu an herhangi bir amaçla kullanılmamaktadır. 2002 yılında tamamlanan ve verilerin yeterince işlenmemesi nedeniyle güncellenmesi gereken projelere sahip olan eserin vakfı, maddi durumu gerekçe göstererek onarım yapamamaktadır. Cemaat vakfının mülklerine müdahalesi 5737 sayılı yasa çerçevesinde sınırlandırılmış olan Vakıflar Genel Müdürlüğü, eserin bila bedel tapu devri yapılmadıkça esere müdahale etmemektedir. KUDEB ise proje revizyonları, onarım ve güçlendirme performanslarını gerçekleştirecek yeterli mali ödeneğe sahip değildir.

İlke kararlarına göre, mülk sahibinin eser onarımını gerçekleştirmemesi durumunda, ilgili belediyesi ve mülki amirlik önlem almak zorundadır.

Bahsi geçen kurumların eserin kurtarılması için herhangi bir müdahalede bulunma isteksizliğinin yanı sıra, kullanım sorunları da eserdeki hasarın artmasına neden olmaktadır. Sahipsiz kalan eserin işgale uğramış olması, kullanımdan kaynaklı tahribatın artması ve özgün işlevini kaybeden eser, yeni fonksiyon kazandırılmamış olması da tahribat artırıcı etkenler arasında yer almaktadır. Özellikle işlevini kaybeden eserlerde korumanın uygulanabilirliğinin minimum düzeyde kalacağı da bilinmektedir. Kilise dışındaki her hangi bir işlev önerisi de kamuoyunda tepkiyle karşılanabilecektir.

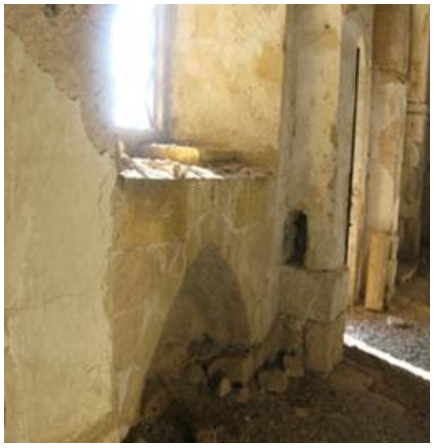
Vandalizm-definecilik-savaşlar: Yapıda altın ya da değerli eşya aramak amacıyla, özellikle apsis nişi, kurna altı, holdeki niş, mezar bölümleri, duvar içlerinin bir kısmı yapılan kaçak kazıların neticesinde tahrip edilmiştir. Yer döşemesinde yapılan kazılar

nedeniyle de kilisenin içi çukur ve moloz yığını ile dolmuş, alttan çıkarılan toprağın mekânda bırakılmasıyla da yer yer yükseltiler oluşmuştur. Bugün kemer ayaklarının gerçek kodu görülememektedir.

Kazılan mezarlardan ortaya çıkarılan mezar taşları pencere önlerine istiflenmiş, ya da kırılarak bir köşeye atılmıştır. (F.4.242,4,243,4.244,4.245).

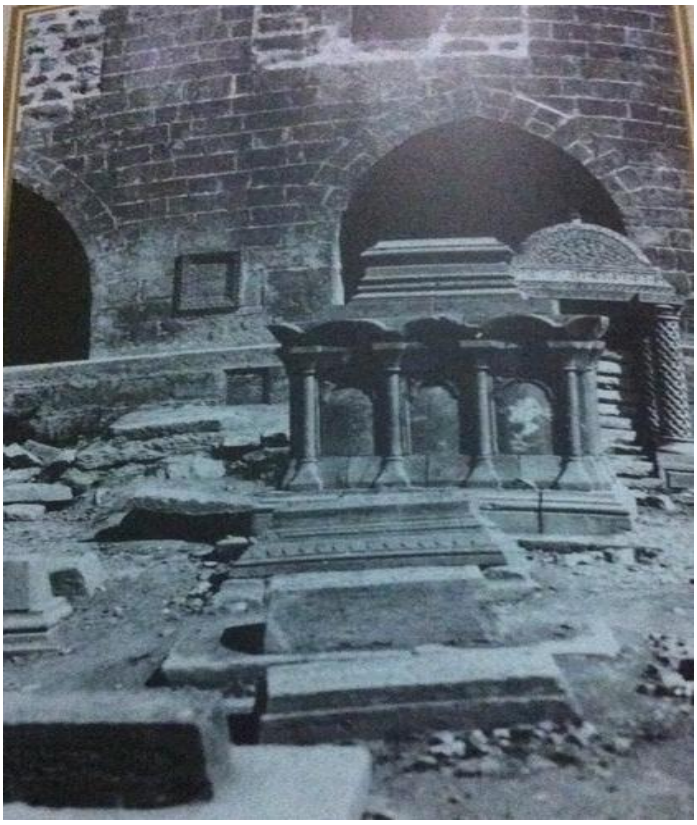
F.4.242. Kazılmış bölümler

F.4.243. Tahrip edilmiş bölümler

F.4.244. Kilisenin güney cephesi (2008, Çerme,2008)

F.4.245. Kilise'nin görünümü (1900, Bekin,2009:164)

4.2.1.8. Surp Giragos Kilisesi

Eserin onarımı 2012 yılında tamamlanmış olup, kilise olarak işlevlendirilmiştir. Eserin uğramış olduğu hasarın boyutlarını ise onarım öncesi fotoğraflarından anlamaktayız. Yapının günümüzdeki hali ile eski fotoğrafları değerlendirildiğinde;

1.Doğal Olayların Oluşturduğu Etkenler

Zemin Hareketleri: Tarihi deprem katalogları incelendiğinde oldukça şiddetli pek çok depremin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni etkilediği görülmektedir. Bölgenin önemli kentlerinden biri olan Diyarbakır'da da 1874, 1975 ve 1977 yıllarında oldukça şiddetli depremler meydana gelmiştir (İmamoğlu ve Çetin, 2007:100-101). Yüzyıllardır ayakta olan abide eser Surp Giragos Kilisesi de depremlerden ve çevresindeki yoğun yapılaşmanın getirdiği problemlerden etkilenmiştir. Bunların yanında yorulmuş malzemeler ve etkisini yitirmiş bağlayıcılar sebebiyle onarım esnasında enjeksiyon ile

güçlendirme yapılmıştır. Onarım sonrasında statik problemler giderilmesine yönelik çalışmalar yapılmış olup, gözle görülür bir hasar tespit edilmemiştir.

Su ve İklime Bağlı Hareketler: Yapılar uzun yıllar doğanın değişik etkileri altında yıpranır ve sürekli bakım sağlanmazsa ciddi hasarlar gözlenir. Sıcak yaz günlerinde aşırı sıcak karşısında genleşen malzemeler, soğuk kış günlerinde dona maruz kalır; ısı farkları, donma çözünme döngüleriyle malzemeler yorulur, yıpranır. Suyun kapilarite ile bina içindeki hareketi de yapı malzemelerinde hasara neden olmaktadır. Zeminden yükselen nem strüktürü ıslatarak taşıyıcı sisteme gelen yükü fazlalaştırdığı gibi, ayrıca içinde taşıdığı tuzların duvar yüzeyinde buharlaşması sonucu çiçeklenmelere, duvarın fiziksel ve kimyasal yapısını bozucu etkilere neden olabilmektedir.

Çatlaklar ve Malzeme Kaybı: Eserin onarımı yakın bir tarihte tamamlandığından ve iç mekân kemer üzengi noktasından sonrası sıvandığından çatlaklar izlenmemektedir. Ancak yapının onarım öncesi fotoğraflarına bakıldığında, merdiven basamakları, döşeme, kemer ve duvarındaki erimeler net bir şekilde görülmektedir. Cas bezemeler ve altarlardaki süslemelerin yok olması da malzeme kaybına örnek teşkil etmektedir (F.4.246,4.247).

F.4.246. Onarım öncesi naos (2013)

F.4.247. Onarım öncesi altar (2013)

2. Bünyesel Nedenler

Taş ve Tuğla Bozulmaları: Onarım öncesi fotoğraflardan da anlaşılacağı üzere, özellikle taşlarda; iklim, olumsuz çevresel etmenler, hava kirliliği malzemenin kimyasal yapısından kaynaklanan etkenler ile zamanla aşınma, çatlama, kırılma ve erime olmuştur. Bu malzemelerde meydana gelen bozulmaların tüm yapıyı etkilediği aşikardır.

Ahşap Bozulmaları: Onarım öncesinde büyük oranda yok olmuş ahşap malzemelerin tümü yenilenmiştir. Onarım öncesi var olan ahşap kapılarda biyolojik etkenler, su ve nem tahribatı, malzeme kaybı ve bilinçli tahribat nedeniyle malzeme bozulmaları oluşmuştur (F.4.248.).

F.4.248. Onarım öncesi naosta kaybolmuş ahşap doğramalar (2013)

Metal bozulmaları: Eski fotoğraflarında özgün metal elemanların bir kısmının yok olduğu, var olanların ise lokmalarının kırıldığı, bazı bölümlerde korozyon oluştuğu gözlemlenmiştir.

Harç-sıva bozulmaları: Onarım öncesi fotoğraflardan, sıvalı bölümlerin sıvalarının kaybolduğu, derzlerin boşaldığı görülmektedir.

3.İnsana Bağlı Etkenler

İmar Hareketleri: Koruma amacı hedeflenmeden yapılan inşai faaliyetler neticesinde, özellikle güvenlik unsuru ortadan kaldırılmış olmaktadır. Bu sebeple eser, hırsızlık ve yağma gibi tehlikeler maruz kalmıştır. Kilisenin bitişik parselinde yer alan keldani kilisesinin varlığı ve avluya giriş kapısının caddeye bakıyor oluşu sebebiyle batı cephesi ve doğu cephesinde yapılaşma olmamakla birlikte kuzey avlu bitişiğinde niteliksiz yapılar yükselmektedir.

Ekler ve Müdahaleler: Onarım öncesinde, yapının sütun ve duvarlarında badana, çimento esaslı sıvalar ve boya uygulamaları mevcuttu. Nerdeyse tüm açıklıkları moloz taşlar ve tuğla ile doldurulmuştu.

Bakımsızlık: Yapı örtüsü olan toprak dam ve taşıyıcısı ahşap kirişler tamamıyla yok olmuş, demir malzemelerde bozulma meydana gelmiştir. Çöken üst örtü sebebiyle tahribat hızlanmış, taşlar yerinden oynamış, kemer aynalarındaki taşlar, silmeler ve çörtenlerin bir kısmı yok olmuştur. Bu sebeple, onarım aşamasında yeni taşların kullanılması gerekmiştir. Eserin işlevini devam ettirilmesi sağlanıp, periyodik bakımı yapılmalıdır (F.4.249).

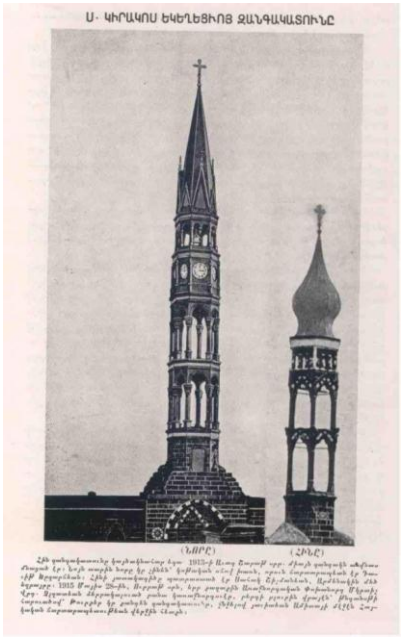

F.4.249. Onarım öncesi güneybatı cephe (URL-26)

Yanlış İşlevler: Eser, savaş karargahı ve bez deposu olarak bir süre kullanılmış, daha sonra Ermenilerin şehri terk etmeleri sonucu tamamiyle boş kalmıştır. Eserin plan ve fonksiyonuna uygun olmayan işlevler kazanması yani mekanların özgün kullanımlarının değişmesi bozulmayı hızlandıran en büyük etkenlerdendir.

Vandalizm-definecilik-savaşlar: Kilisenin ilk çan kulesinin yıkılması sonucu 29 metre yüksekliğinde yenisi inşa edilmiş ancak çevredeki minarelerden daha yüksek olduğu için top ateşiyle yıkılmıştır (Fotoğraf 4.47.). Yine eserin karargah olarak kullanılması, 1. Dünya Savaşı'nın getirdiği bir sonuç olmuştur. 2009-2012 yılları arasında yapılan onarımda, soğan başlı ilk çan kulesi tekrar inşa edilmiştir.

F.4.250. Top atışıyla yıkılan kule (1913, URL-26) **F.4.251.** Top atışıyla yıkılan kule ve soğan başlı kule (URL-27)

Günümüzde yapının onarımı tamamlanmış olup soğan başlı kulesi yeniden inşa edilmiştir.

4.2.1.9. Surp Pirgiç Kilisesi, Protestan Cemaati Kilisesi

2008-2009 yıllarında yapılan onarım sonrası Sur Kaymakamlığına tahsis edilmiş olan esere, kadınlar için halı ve dokumacılık atölyesi olarak yeni bir işlev kazandırılmıştı. Ancak, 2015-2016 yıllarında yaşanan çatışmalı süreçte yapı büyük hasara uğramıştır. Aşağıda onarım öncesi ve günümüzdeki durumu detaylı bir biçimde açıklanacağı şekilde hasarlar görülmektedir. Yapıyla ilgili ulaşılan 2008 yılına ait fotoğrafları ile birlikte değerlendirildiğinde;

1.Doğal Olayların Oluşturduğu Etkenler

Zemin Hareketleri: Yapıdaki incelemelerde de herhangi bir çatlak veya bu tür bir hasara ilişkin onarım gözlemlenmemiştir.

Su ve İklime Bağlı Hareketler: Yapı, yakın dönemde onarım gördüğünden, strüktürel hasarlar ya da belirgin bozulmalar görülmemektedir. Yağmur suyu tahliyesi

yapılamayan yapının özellikle batı ve kuzey cephelerinde, kararmalar ve nemlenme görülmektedir.

Çatlaklar ve Malzeme Kaybı: Yapının 2008 yılındaki onarım öncesi fotoğraflarına bakıldığında, ahşap iskelete sahip olan kubbede alt kısımda bağdadi üsluba sahip çıtalardaki kopmaların yanında, üzerindeki horoson harçlı sıvalarda dökülmeler görülmektedir. Kubbeye geçişi sağlayan tuğla pandantifteki hasarın büyüklüğü, net bir biçimde anlaşılmaktadır (F.4.252.).

F.4.252. Kubbe pencerelerindeki ahşap doğramalar (2008)

2. Bünyesel Nedenler

Taş ve Tuğla Bozulmaları: Onarım öncesi fotoğraflara bakıldığında, eseri oluşturan asıl malzeme olan taşlarda kayıplar ile kubbe geçiş elemanları ve pencere kemerlerinde görülen tuğlalarda ciddi hasarlar gözlemlenmiştir. Her ne kadar onarılmış olsa dahi, uygun müdahaleler zamanında gerçekleştirilmedikçe ve koruma önlemleri alınmadıkça, iklim, olumsuz çevresel etmenler, hava kirliliği ile malzemenin kimyasal yapısından kaynaklanan etkenler nedeniyle yapı malzemelerinde zamanla aşınma, çatlama, kırılma ve erime olabilecektir (F.4.253.).

Isı farklılıklarından dolayı meydana gelen donma–çözülme döngüsü tuğlaların bozulmalarına en çok etki eden faktörlerden biri olup, çatlak oluşumuna sebebiyet vermektedir. Bozulmaların boyutunu; tuğlanın hammadesini oluşturan pişmiş topraktaki kilin özellikleri, üretimi sırasında meydana gelen ve gözle görülmeyen çatlaklar, pişme dereceleri, gözenekliği, temizliği, üzerlerindeki kalıntılar, sır gibi maddelerin çeşitliliğinin yanı sıra, metallere ve bitki köklerine yakınlık, bulundukları ortamın asidik ya da bazik olması gibi etmenler belirlemektedir (Başaran 2010:66).

Tuğlanın çok su emmesi, harcın suyunu emmesine yol açacağından, harcın sertleşmesine ve tuğlaya tam olarak yapışmasına engel olmakta, bu şekilde örülen duvarlar gerekli mukavemeti sağlayamamaktadır. (Kılıç,2007:104). Kötü tuğlalardan yapılan duvarlarda hızlı aşınma, dökülme, çukur oluşumu biçiminde yüzey kayıpları, ayrışma ve dağılma şeklinde hasarlar oluşmaktadır (Ahunbay,2004:42).

F.4.253. Taş ve tuğla bozulmaları(2008)

F.4.254. Ahşapbozulmaları (2008)

Ahşap Bozulmaları: Onarımı yapıldığından değiştirilen ahşap malzemelerde herhangi bir hasar yoktur. 2008 yılında çekilen fotoğraflar incelendiğinde; zamanla ahşap doğramaların yok olduğu, kalanların ise renk ve doku kaybına uğradıkları, ahşap hatılların ise ezildiği ve kırıldığı görülmektedir (F.4.254.).

Metal bozulmaları: Henüz onarılan yapıdaki metal elemanlarda herhangi bir hasar görülmemekle beraber, eski fotoğraflarından görüleceği üzere özgün metal elemanların yok olduğu anlaşılmıştır.

Harç-sıva bozulmaları: Yeni onarım yapılması nedeniyle, sıvalar sağlam olsa da, 2008 yılındaki fotoğraflardan görüleceği üzere sıvaların döküldüğü ve mukavemetlerini yitirdiği görülmektedir.

3.İnsana Bağlı Etkenler

İmar Hareketleri: Çöküntü alanı haline gelmiş Suriçi'nde, çarpık kentleşme sonucu yapının etrafı gecekondular ile çevrilmiştir (F.4.255.).

F.4.255. Kilise çevresinde yapılaşma (2008)

Yanlış Onarımlar: 2008 yılındaki onarımda beton ile kaplanan dam örtüsünün 2010 yılında kaldırılması sonrasında, toprak olması gereken düz dam örtüsü, bakım zorluğu gibi gerekçelerle taş olarak yenilenmiştir. Ahşap kirişlerin ağır yük altında zaman içinde eğilme davranışı göstereceği açıktır (F.4.256.).

F.4.256. Beton müdahaleler (2008)

F.4.257. Doğu bölümüyle ilişki (2008)

Ekler ve Müdahaleler: 2008 yılındaki fotoğraflardan görüleceği üzere, kilise bitişiğine ve dam üstüne niteliksiz yapılar inşa edilmiş, pencere ve kapı boşlukları moloz taşlar ile doldurulmuş, üst örtü demirli betondan yapılmış, galeri katı dahil tüm ahşap kirişler ve doğramalar yok edilmiş, derzler çimento ile yapılmıştır. Onarım sırasında bu müdahalelerin tamamı ortadan kaldırılmıştır. Onarım öncesinde yıkık olan bahçe duvarı,

güvenliği sağlamak amacıyla onarım esnasında yükseltilmiş ve demir korkuluklar yapılmıştır. Pencerelere ise ferforje parmaklıklar yerleştirilmiştir. İşlev değişikliğinden dolayı yapıya, galeri bölümü de dahil olmak üzere dokuma tezgahları yerleştirilmiştir. Naosta flamalar asılmış olduğundan yapının okunması zorlaşmaktadır. Bunun yanında, yapının bitişiğinde bulunan papaz evi ile bağlantısı koparılmıştır. Yapının apsis bölümü ile papaz evi arasında yükseltilen bir duvar hala mevcuttur. Yapının dönemini yansıtan verilere ulaşılamadığından yapılan müdahalelere ilişkin olarak, günümüzde net bir bilgiye ulaşılamamaktadır.

Bakımsızlık: Eser kullanımda dahi olsa periyodik bakım gerektirdiği, kaçınılmaz bir olgudur. Ancak onarım öncesine ait fotoğraflar, bakımsızlığın en büyük tahrip nedenlerinden biri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle kaybolan üst örtü sebebiyle, su ve iklim koşullarından kaynaklı zedelenmeler ve kayıpların büyüklüğü aşikârdır (F.4.258,4.259).

F.4.258. Naos (2008)

F.4.259. Naostan kubbeye bakış (2008)

Yanlış İşlevler: Suriçinde yaşanan terör olayları öncesi eğitim merkezi olarak işlevlendirilen yapı, tahsis işlemleri yapılmadan önce bitişik papaz evinde oturan kişiler tarafından tavuk ve köpek beslenen bir mekâna dönüştürülmüş, köpek kulübesi ve tavuk kümesleri yerleştirilmiştir. Naosta ateş yakıldığından duvar ve kemer ayaklarında yanık izlerine rastlanmaktadır. Onarım sonrasında dahi bu izlerin bir kısmı durmaktadır (F.4.260).

F.4.260. Ahır ve depo olarak kullanılmış naos (2008)

Vandalizm-definecilik-savaşlar: Yapının giriş cephesinde çalınmış olan kitabe, bugün yerinde olmayan çan, onarım öncesine ait fotoğraflardan görülen hasarlar, vandalizmin boyutlarını ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, 2008-2009 yılında proje kapsamında esaslı onarımı yapılmışken terör olayları sebebiyle kubbesi büyük hasar görmüş, doğramaları yok olmuştur. Bahsi geçen eserin onaylı projeleri bulunmakla beraber, son tahribatları gösterir revize projelere ihtiyaç duyulmaktadır. Eserin son durumunu gösterir analitik rölöveleri ile müdahale kapsamlarını belirtir müdahale paftaları hazırlanıp Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından onay alınmalıdır. Mahalinde yapılan incelemelerde;

Yapının çevre duvarı yıkılmış, üzerindeki demir parmaklıklar ve harpuştalar yok olmuştur (F.4.261).

F.4.261. Çevre duvarı (2016)

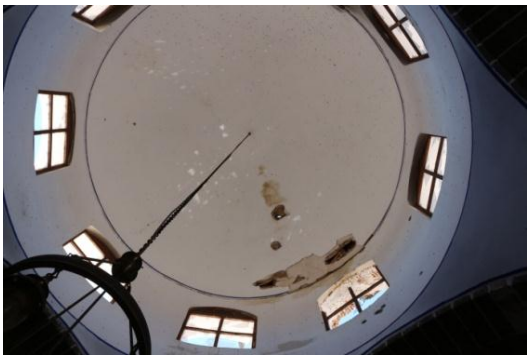
F.4.262. Kuzey Cephe (2016)

Yapının beden duvarlarında, ateşli silahlar ya da sert cisim çarpmaları sonucu oluştuğu düşünülen, delikler, ayrışmalar, kopmalar görülmektedir. Sıva dökülmelerinin yanı sıra, taş kopmaları, tuğla kemerlerde parçalanmalar, lentolarda kayıplar, silme ve üst örtü bitiş noktalarında kayıplar ile yer yer açılmış dışarıdan net algılanabilen delikler gözlemlenmiştir (F.4.262).

Doğramalar ve ferforjeden yapılmış demir korkuluklar yok olmuştur. İç mekanda yapının zemin döşemesini ve mahfil katını oluşturan ahşap döşeme ve karkaslarda ciddi yarılmalar, deformasyonlar, kirlenmeler ve boyamalar tespit edilmiştir (F.4.263).

F.4.263. Naos (2016)

F.4.264. Kubbe (2016)

Ahşap kubbede kopmalar, sıvada dökülmeler, kubbe pencerelerinde malzeme kayıpları, aşınma ve pencere kemerlerinde kopma görülmüştür (F.4.264).

Kubbe üst örtüsünü oluşturan kurşunda erime, kurşun altında kullanılan tüm malzemelerde kaybolma, işlev yitirme ve büyük deformasyonlar görülmüştür. Kubbe kasnağında kısmi yıkım mevcuttur. Dam üstünde kopma ayrışma, silmelerde kaybolma, zemin döşemesinde deformasyonlar görülmüştür (F.4.265,4.266).

F.4.265. Kubbe Kasnağı (2016)

F.4.266. Dam (2016)

4.2.1. 10. Surp Sarkis Kilisesi

Günümüzde atıl durumda bulunan eserde, oldukça büyük hasarlar görülmektedir. İnceleme alanımızda bulunan GAB kiliseleri içerisinde onarım görmeyen ve yıkılmak üzere olan tek örnektir. Bu sebeplerle yapıda birçok hasar biçimini bir arada görmek mümkün olmaktadır. Yapıyla ilgili olarak ulaşılan eski fotoğrafları ile birlikte değerlendirildiğinde;

1.Doğal Olayların Oluşturduğu Etkenler

Zemin Hareketleri: Yapıdaki incelemelerde de herhangi bir çatlak veya bu tür bir hasara ilişkin onarım gözlemlenmemiştir.

Su ve İklime Bağlı Hareketler: Yapı herhangi bir onarım görmemiştir. Çöken dam örtüsü sebebiyle, suyun etkisine ve iklime bağlı bozulmalara açık kalan yapı elemanlarının bünyesine giren su, çözücülüğü ile bağlayıcıların kimyasal yapısını bozmuş, ayrıca biyolojik bozulmalara da zemin hazırlamıştır. Nem, bütün tahrip edici (yıkıcı) mekânizmaların içinde yer aldığından malzeme ayrışması ve kayıplarında etken rol oynamıştır. Katalogadaki tüm resimlerden de açık bir şekilde görülceği üzere, tüm duvarlarda yükselen nem görülmektedir. Zeminden kapiler etki ile yükselen su, gerek malzeme boşluklarında gerekse sıva yüzeyinde birikerek tuz kusmalarına neden olmaktadır. Böylece tuzların yukarıya çıkması nedeniyle, taş yüzeyinde kenar sınırına yakın yerlerde yüzey çatlamaları meydana gelmiştir.

Ahşap malzeme ile ilgili olarak; iklimsel faktörlerin getirdiği etkiyle su alıp vermeye açık hale gelen ahşap hatıllarda zamanla suyu buharlaşan, ağacın hacmi azalmış, buna karşı kurumuş ağacın su almasıyla hacmi artmıştır. Bu da ahşabın boyutsal deformasyona uğramasına ve birleşim noktalarında ek gerilmelere neden olmuştur.

Toprak desteğine ihtiyaç duymaksızın çıplak kaya yüzlerine tutunma yeteneğine sahip olan likenler, otların kökleri, çalılıklar, ağaçlar ve başka bitkilerin polen ve spor gibi sirkülasyon ürünleri, kayaç malzemenin bozulma sürecini hızlandırmıştır (F.4.267,4.268).

F.4.267. Naosta bitkilenme

F.4.268. Duvarlarda nemlenme

Çatlaklar ve Malzeme Kaybı: Yapıdaki dam örtüsünü oluşturan, ahşap kirişlemeler ve toprak örtü yıkılmıştır. Narteksi oluşturan ahşap kirişlemeler, günümüzde mevcut değildir. Çan kulesinin inşa edildiği taşların dahil, kemer kilit taşları, bingiler, silmeleri oluşturan taşlarda yok olmuştur. Ahşap ve metal elemanların birçoğu günümüze ulaşamamıştır. Taş yüzeylerinde kopmalar ve parçalanmalar gözlemlenmektedir.

2. Bünyesel Nedenler

Taş ve Tuğla Bozulmaları: Doğada uzun süre atmosfer koşullarının etkisinde kalan doğal taşlar, fiziksel ve kimyasal özelliklerini kaybetmeye başlamıştır. Taşlarda; yüzeysel bozulma, kırıntılaşma, tozlaşma, kabuklanma, çiçeklenme, plakalar halinde ayrılmalar ile taşın erozyonu söz konusu olmuştur.

Harç ve sıva bozulmaları: Zeminden kapiler etki ile yükselen su veya yapı malzemesini etkilemiş nem, sıva yüzeyinde birikerek tuz kusmalarına, sıva içerisinde basıncın artmasına ve sıvanın patlamasına neden olmuştur. Dış etkilere açık duvarın en zayıf bileşeni olması nedeniyle derzler; zaman içerisinde sürtünmelere, darbelere, rüzgârlara, su ve çeşitli kimyasallara maruz kalan duvar yüzeylerinden aşınmaya başlayarak, yer yer tamamen boşalmıştır (F.4.269).

F.4.269. Harç ve sıva bozulmaları

Ahşap Bozulmaları: Kuruması sonucu öz çatlağında oluşan çatlaklar, rüzgârın mekânik etkisi nedeniyle oluşan halka çatlakları, sıcaklık ve nemde meydana gelen ani değişimler ve özellikle çok soğuk hava koşulları sonucu oluşan don çatlakları; ahşap malzemeyi nem sorunlarına ve biyolojik bozulmalara karşı zayıf hale getirmektedir (F.4.270).

F.4.270. Ahşap malzemede bozulmalar

Metal bozulmaları: Yapıda metal elemanlar kalmadığından bozulmalar gözlemlenememiştir.

3.İnsana Bağlı Etkenler

İmar Hareketleri: Çöküntü alanı haline gelmiş Suriçi'nde, çarpık kentleşme sonucu yapının etrafı gecekondular ile çevrilmiştir.

Ekler ve Müdahaleler: Özgün mimari şemasını koruyan yapının narteksi örülerek kapatılmıştır. Fabrika olarak kullanıldığı sıraada yapıldığı düşünülen ayrıcı duvarlar ve niteliksiz eklemelerin yanında yapının kuzeybatı ve güneybatı köşelerine eklemeler yapılmıştır. Kemer üzengi seviyesi ve sütunlarda başlık seviyesine kadar badana ve boya yapılmıştır (F.4.271).

F.4.271. Kilise Naosunda niteliksiz ekler

Bakımsızlık: Bir yandan tarihi çevreye bilinçli bir yaklaşımın söz konusu olamaması, diğer yandan terk edilen ya da gereksinimleri karşılayamadığı gerekçesiyle kullanılmaz duruma gelen eserin, bakımsızlık nedeniyle değer kaybetmesi çevresindeki yapıların ve kullanıcı profillerinin değişmesiyle de dokunun daha fazla zedelenmesine neden olmuştur. Yapının hemen önüne asılan çamaşırlar ve naosta köpek beslenmesi, kilisenin çocuk oyun alanına dönüşmesi de değer kaybetmesinin sonuçlarındandır.

Batı cephesinin kuzey ucunda yer alan çan kulesinin yıkılması, bakımsızlığın doğal etkilerden kaynaklanan tahribata yol açmasının çarpıcı bir örneği olarak gözler önündedir.

Yanlış İşlevler: Özgün mimari şemasını koruyan yapının girişi örülerek kapatılmıştır. Fabrika olarak kullanıldığı sırada yapıldığı düşünülen ayrıcı duvarlar, duvarlara monte edilen demir elemanlar ve niteliksiz eklemeler görülmektedir.

Vandalizm-definecilik-savaşlar: Çan kulesinin yıkılması ve kitabenin sökülmesi, yapının maruz kaldığı vandalizmin boyutlarını göstermektedir. Definecilik kapsamında yapıldığı düşünülen kazılar ve duvar içlerinin boşaltılması da tahribatı gözler önüne

sermektedir. Apsis kısmında ve batı girişinde yapılan kazılarla döşeme tahrip edilmiştir. Duvarlardaki kimi taşlar, pencere kepenkleri, galeri korkulukları ve oval pencerelerin demirleri sökülmüştür. Bemanın kuzey duvarındaki nişlerde de yağma nedeniyle yapılan tahribat görülmektedir.

Yanlış kullanım ve işlev verilmemesi sebebiyle tahribatlara ve insanlardan kaynaklı hasarlara açık olması ve harap durumda olan yapı ile ilgili henüz bir onarım kararının bulunmayışı eserin yok oluş sürecinin önemli göstergelerindendir.

4.2.1. 11. Ermeni Katolik Kilisesi

2008-2009 yıllarında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarılan eser Sur Kaymakamlığı'na tahsis edilmiş, esere, kadın ve çocuklar için eğitim verilen bir mekân olarak yeni bir işlev kazandırılmıştır. Ancak 2016 yılında yaşanan olaylar nedeniyle büyük bir yıkım ve tahribata uğramıştır. 2008 yılı onarım öncesinde, kullanım amacı dışında konut ve depo olarak kullanılması, uzun süre işlevsiz kalması, üst örtüsünün tamamen çökmesinden dolayı doğa etkisine açık hale gelmesi, vandalizm ve define arayıcılarının uğrak yeri haline gelmiş olması sebebiyle yapı büyük tahribata uğramıştır. Yapıyla ilgili olarak önce 2008 yılı öncesine ait fotoğraflarla değerlendirme yapılacak, daha sonra savaş sonrası hali vurgulanacaktır.

1.Doğal Olayların Oluşturduğu Etkenler

Zemin Hareketleri: Yapıdaki incelemelerde de herhangi bir çatlak veya bu tür bir hasara ilişkin onarım gözlemlenmemiştir.

Su ve İklime Bağlı Hareketler: Yapılar uzun yıllar doğanın değişik etkileri altında yıpranırmakta ve sürekli bakım sağlanmazsa ciddi hasarlar gözlenmektedir. Sıcak yaz günlerinde aşırı sıcak karşısında genleşen malzemeler, soğuk kış günlerinde dona maruz kalmakta; ısı farkları, donma çözünme döngüleriyle malzemeler yorulmakta ve yıpranmaktadır. Suyun kapilarite ile bina içindeki hareketi de yapı malzemelerinde hasara neden olmaktadır. Zeminden yükselen nem, strüktürü ıslatarak taşıyıcı sisteme gelen yükü fazlalaştırdığı gibi, ayrıca içinde taşıdığı tuzların duvar yüzeyinde buharlaşması sonucu çiçeklenmelere, duvarın fiziksel ve kimyasal yapısını bozucu etkilere neden olabilmektedir.

Çatlaklar ve Malzeme Kaybı: Onarımı 2008 yılında tamamlanan eserin iç mekânında, yapının 2006 yılı fotoğraflarına bakıldığında, merdiven basamaklarındaki taşlar, naostaki tüm merdivenler, çini yüzeyler ve alçı süslemelerde yüzey kayıpları net olarak görülmektedir. Yapıdaki çinilerin büyük çoğunluğu kırılmış veya sökülmüştür. Apsis kısmında bulunan tonozlardaki alçı panolar büyük oranda düşerek yok olmuş, apsis kısmının güney ve kuzey gözlerinde bulunan alçı mihraplarda deformasyon, malzeme kaybı ve büyük çatlaklar oluşmuştur. Apsis kısmının nispeten sağlam olan tonozlarında kırık testiler mevcuttur (F.4.272,4.273)

F.4.272.Çini kayıpları (2006)

F.4.273. Tonozda malzeme kayıpları (2006)

Çan kulesi büyük oranda korunarak günümüze ulaşmış olmasına karşın, batı yüzeyinde bulunan ve üzerinde yazıt olma ihtimali yüksek bir taş sökülmüş, kuzey ve güney yönünde bazı taşları da düşmüştür. Çanı taşıyan demir gergiler kulede dururken, çan mevcutta yoktur. Çan kulesini kaplayan kurşunlar deforme olmuştur (F.4.274,4.275)

F.4.274. Çan Kulesi (2004)

F.4.275. Malzeme kayıpları (2006)

2. Bünyesel Nedenler

Taş ve Tuğla Bozulmaları: Onarım öncesi fotoğraflara bakıldığından, eseri oluşturan asıl malzeme olan taş kayıplarının yanında duvarlarda hızlı aşınma, dökülme, çukur oluşumu biçiminde yüzey kayıpları ile ayrışma ve dağılma şeklinde hasarlar oluşmuştur.

Ahşap Bozulmaları: Onarımı yapıldığından değiştirilen ahşap malzemelerde herhangi bir hasar yoktur. 2006 yılında çekilen fotoğraflar incelendiğinde, zamanla ahşap doğramaların yok olduğu görülmektedir. Ancak günümüzde, 2008 yılında yenilendiği halde, doğramalar yokolmuştur.

Metal bozulmaları: Eski fotoğraflarında özgün metal elemanların bir kısmının yok olduğu, kalanların ise lokmalarının kırıldığı, bazı bölümlerde korozyon oluştuğu gözlemlenmiştir. Onarım aşamasında korozyonlar giderilmiş ve eksikler tamamlanmıştır. 2016 yılında metal elemanlar yok olmuştur.

Harç-sıva bozulmaları: Yapı onarım gördüğünden, sıvaların bir kısmı sağlam olsa da 2016 yılındaki fotoğraflardan görüleceği üzere sıvaların döküldüğü ve mukavemetlerini yitirdiği anlaşılmaktadır.

3.İnsana Bağlı Etkenler

İmar Hareketleri: Çöküntü alanı haline gelmiş Suriçi'nde, çarpık kentleşme sonucu yapının etrafı gecekondular ile çevrilmiştir. Bitişik parselin tuğladan yapılmış eklentisi, yapının müştemilatlarıyla kesilen bağlantıları, yapılararası bütünlüğü bozan eklentiler ve kapatmaların olması, hasar artırıcı etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır(F.4.276,4.277)

F.4.276. Diakon konutu onarım öncesi (2006) **F.4.277.** Plesbiter konutu onarım öncesi (2006)

Ekler ve Müdahaleler: Kilise ana kitlesine giriş için kullanılan üç kapının bulunduğu narteks, sonradan revakları kapatılarak odalara bölünmüştür. Nartekste bulunan orta kapı dışındaki iki kapı sonradan kapatılmıştır. Koro bölümünün üst dam örtüsü tamamıyle yıkılmış ve taşıyıcı sütunları yok olmuştur (F.4.278,4.279).

F.4.278. Kapatılmış narteks(2006)

F.4.279. Koro bölümü, kapatılmış kapı ve yıkılan sütunlar(2006)

Kilisenin kuzey tarafında bulunan tüm kapı ve pencereleri mülkiyet ayrışmasından dolayı kapatılmıştır. Yapıda bulunan cevizden yapılmış kapı, pencereler ve kepenkler zamanla yıpranma ve deformasyona uğramaları sebebi ile büyük kısmı yok olmuş bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Alt kattaki tüm pencere boşlukları moloz taş ile doldurulmuştur (F.4.280,4.281).

F.4.280. Kuzey cephe (2006) **F.4.281.**Güney cephe(2006)

Kilise ana kitlesi içerisinde bulunan ve koro bölümüne çıkmaya yarayan kuzey duvara bitişik olan merdiven yıkılarak yok olmuş ve yıkılan bölümler tuğla ile

doldurulmuştur. Güney duvara bitişik olan merdiven taşlarının, bir kısmı yok olmuş ve bir kısmında ise deformasyon mevcuttur (F.4.282,4.283).

F.4.282. Kuzey cephe yıkılan merdiven (2004) **F.4.283.**Güney cephe koroya çıkış merdiveni(2006)

Yapıda yer yer badana, çimento esaslı sıvalar ve boya uygulamaları mevcuttur. Kilise müştemilatı olan bekçi evi ve misafirhanenin üzeri tuğla duvarla örülmüş, üst örtüsü tamamıyla yıkılmıştır. Özgünlüğünü koruyan döşemelerde ise çökmeler mevcuttur. Kilisenin güneyine bitişik olan konutun üst örtüsü şapla kapatılmış, revakları kapatılmış avlu duvarına bitişik olan dama çıkış merdiven basamaklarının bir kısmı yok olmuştur (F.4.284,4.285).

F.4.284. Misafirhane üstü (2004) **F.4.285.** Kilise müştemilatı(2004)

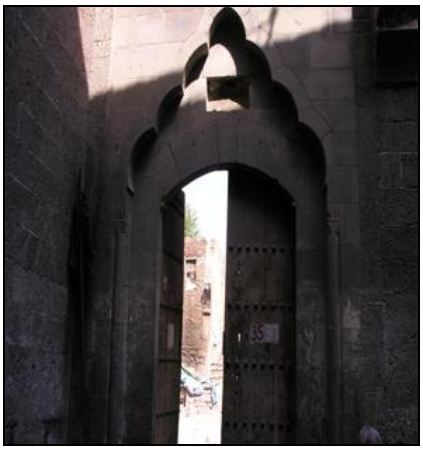
Bakımsızlık: Yapı örtüsü olan toprak dam ve taşıyıcısı ahşap kirişlerin tamamıyla yok olmuş, yapının avlusu ve mekânlarının içi çöken dam örtüleri sebebiyle dolmuştur. Yapının naos bölümünde ve yıkılmış olan duvarların üzerinde bitkilenme mevcuttur. Damdaki çörten ve dam sınırını oluşturan silme taşları gibi yapı detayları yok olmuştur. Kilise ana mekânının tam ortasında bulunan kemer dizisi yıkılmıştır.

Yanlış İşlevler: Avlunun çevre sakinleri tarafından farklı amaçlarla kullanılmasından dolayı (depo, odunluk, ekmek pişirme yeri, çocuklar için oyun alanı v.b) bekçi evine bitişik niteliksiz ekler yapılmış, avlu döşeme taşlarında çökme, kırılma ve sökülme meydana gelmiştir. Batı yönündeki avluda bulunan havuz molozla dolmuş ve kenar taşlarının bir kısmını kaybetmiştir (F.4.286,4.287).

F.4.286. Niteliksiz ekler (2004) **F.4.287.** Kilise taşlarıyla oluşturulmuş tandır(2004)

Vandalizm-definecilik-savaşlar: 2008 yılında Kilise ana giriş kapısı üzerindeki sökülen kitabe yerine konmamıştı. 2016 yılında ise ana giriş kapısı ve çevre duvarı tamamıyla yok olmuştur. Yapının çevre duvarı yıkılmış, tüm bağlantıları kesilmiş, avlusundan yol geçmiş, ana giriş kapısı kaybedilmiştir (F.4.288,4.289).

F.4.288. Avlu girişi (2008)

F.4.289. Kilise ana giriş kapısının yıkıntıları (2016)

Yapının kuzey duvarının büyük kısmı yok olmuştur. Yapının güney duvarı, tüm cephe silmeleri, konsolları yok olmuştur. Yapının batı bölümünde taş kopmaları, malzeme kayıpları, üst örtü çöküntüsü, narteks örtüsü, silme ve konsol kaybı gözlemlenmiştir (F.4.290,4.291).

F.4.290. Kuzeybatı cephe (2016)

F.4.291. Güneybatı cephe(2016)

Üst örtü, taşıyıcı kemerler, malzemeler ve doğramalar yok olmuş, kalan bölümler ise kullanım değerini yitirmiştir. Alçı bezemeler, çini yüzeyler, alçı sunaklar, apsisler, sıvalar, bezemeli taşlar kaybedilmiş, bir kısmı etrafa saçılmış, kalan bölümler ise kurşun, yangın vb. etkilere maruz kalmıştır. Kuzeyde yer alan müştemilat yok olmuş, papaz evi yıkılmıştır (F.4.292,4.293).

F.4.292. Naos (2016)

F.4.293. Altar (2016)

F.4.294. Alçı pano (2016)

F.4.295. Müştemilat (2016)

Eser, savaş öncesinde eğitim merkezi olarak kullanılmaktaydı. Cemaati bulunmayan yapının en azından yeniden işlevlendirilmesi ve fonksiyon kazanması uzun vadede oluşabilecek onarım öncesi durumunda görülen problemlerin önüne geçebilecektir.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Günümüzde mimari mirasın önemi, uluslararası kararlarla pekişmiştir. Halkların kültürel mirasını oluşturan ve yaşayan kültürün içinde bulunduğu mekânsal örgüyü çerçeveleyerek fiziksel ortamı oluşturan en önemli öğeler, geçmiş uygarlıklardan devralınan, elle tutulur sanat yapıtları ve mimarlık biçimleridir.

Etnik, dilsel, dinsel ve kültürel çoğulluk içinde farklılıklarıyla Osmanlı İmparatorluğu döneminde var olan, sosyal ve kültürel verilerden kaynaklanan ortak bir Osmanlı Kültürel Mirasının değişik öğelerinden söz edilebilinir. Bunlar coğrafik konumlanıştan, Müslümanlar ve diğer İslami mezhep mensuplarına, Gayrımüslimlere, organik yerel katkılara ve yerel üslupların sentezi ile tanımlanabilir.

Osmanlıda, kilise inşa faaliyetleri İstanbul'da ve Anadolu'da Tanzimat'a kadar daha sınırlı tutulmuştur. Yeni kilise inşa etmek veya var olanı genişletmek Tanzimat'a kadar yasaktır ve yeni bir kilise inşa edilecekse bu ancak eskisi yıkılarak onun yerine inşa edilebilecektir. Hassa mimarları, daha önceden yerinde keşif yapmakta ve inşaat veya tamirat bittiği zaman tekrar giderek ölçülerde herhangi bir değişim olup olmadığını kontrol etmektedir. Tanzimatın'ın eşitlikçi ortamı, daha önceki bölümlerde de irdelendiği gibi, sosyal, ekonomik ve politik bir değişim getirmiştir. Tanzimat'tan sonra ise Gayrımüslim teb'anın dini yapılarının inşaatı serbest kalmıştır. Bu tez çalışması kapsamında yapılan araştırmada değerlendirilmeye alınan kiliseler, zengin bir kültürün mimariye yansıyan önemli bir kısmıdır.

GAB'nin bugüne taşıdığı kültürel mirasın ve kent kimliğinin oluşmasında, barındırdığı gayrımüslim nüfusun ve bu nüfus arasında meydana gelen mezhepleşmenin oldukça önemli etkisi vardır. Birçok etnik gruptan (Süryani, Ermeni, Keldani gibi) oluşan bu nüfus, kent merkezlerinde dönemin koşulları gereği kendilerine ayrılan mahallelerde ya da nadiren de olsa müslüman mahallelerde yaşamışlardır. Zanaat, ticaret gibi gelir getirici işlerle uğraşan Gayrımüslim nüfus, döneminin orta halli sınıfını oluşturmuştur.

Zimmî (gayrımüslim) cemaatler, kendi işlerinin yönetiminde özerklikten yararlanmakta ve devlet temsilcileri ile olan işlerinde kendi dini önderleri tarafından temsil edilmekteydiler. Bunun anlamı, özel bir vergi ödemesinin karşılığında, Müslüman devletin içinde dinlerini değiştirmeye zorlanmaksızın ama kısıtlamalarla yaşamlarını

sürdürmelerine izin verilmiş olmasıdır. Bu kısıtlamalar arasında, evlerin renklerinin, Türkler için kırmızı, sarı, mavi, beyaz, Hıristiyan ve Yahudiler için ise gri, kahverengi ve siyah olması da bulunmaktadır (Özkaya,2010:69). Hıristiyanların cami çevresinde oturmasına izin verilmemiş (Özkaya,2010:158), yaşam biçimi konusunda da Müslüman ve gayrımüslimler için farklı kurallar getirilmişti. Gayrımüslimlerin giyim, kuşam, evlerinin yapımı gibi hususlara yönelik fermanlara XVI. yüzyılda olduğu gibi XVIII. yüzyılda da rastlanmaktadır (Özkaya,2010:159).

Osmanlı Devleti'nin, Tanzimat Fermanı ilan edilinceye kadar uyguladığı "millet" sistemi, himayesindeki gayrımüslimlerin statü, toplum içindeki davranış ve mimari faaliyetlerini kısıtlanmıştır. Kilise yapımı ile ilgili olarak; yeni kilise inşa edilmemesi, çan çalma yasağının sonucu olarak çan kulesi yapılmaması, örtünün kurşun kaplanmaması ve kubbe yapılmaması gibi kurallar belirlenmiştir. Yangın, deprem gibi afetler sonucunda gerçekleşen yeniden yapım ve onarımlar, kiliselerin aynen eski şekliyle yapılması koşuluyla padişahın iznine bağlanmıştır. Eski kiliselerin konum ve mimari olarak devamını sağlayan bu kısıtlamalar, tipolojik çeşitlenme ya da gelişmeyi önlemelerine karşılık, Karaca'nın, (2006:42)'de bahsettiği kilise mimarisinin karakteristik durum ve formlarını belirlemiş, karakterinin değişmesini engellemiştir.

Tanzimat Fermanı ile bu kısıtlamalar kalkmış olup, yalnızca yeni kilise inşası için padişahtan izin almak şartı getirilmiştir. GAB'nde Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı arasındaki dönemde hızlı bir şekilde kiliselerin inşa edilmesi ya da genişletilmesinin yanında üslup ve bezemede kendini ortaya koyma anlayışı yoğun biçimde hissedilmektedir. Misyoner okullarının çabası sonucunda, Gregoryen Ermeniler hızla Katolikleşmiş ve Protestanlaşmış, kimi zaman Mardin örneğinde olduğu gibi tüm Ermeniler Katolikleşmiş, bunun sonucunda yeni kiliseler inşa edilmiştir. Tanzimat öncesi uygulanan kubbe yapım yasağının, ferman sonrasında kalkmasının sonucu, Diyarbakır Protestan Kilisesi, Şanlıurfa Fırfırlı Kilise ve Gaziantep Surp Bedros Kiliselerinde görüldüğü üzere GAB'nde kendini göstermiştir. Protestanlığın yayılmasıyla beraber, ferman sonrası kubbeli kiliselerin inşasının hız kazanması ile yapıların plan karakteristiğinin değişmesi de gayrımüslimlerin, o günkü topluma bir karşı duruş olarak ifade etmesi şeklinde de değerlendirilebilir.

Çalışma alanı içerisinde bugün mevcut olan onbir kilisenin; Gregoryen Kiliselerden olan Diyarbakır'da Surp Sargis ile Surp Giragos Kiliseleri, Şanlıurfa'da Selahaddin Eyyubi Cami (Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali) ve Gaziantep'te St. Mary Kilisesi (Kurtuluş Cami); Katolik Kiliselerden olan Diyarbakır'da Ermeni Katolik Kilisesi, Mardin'de Mar Yusuf Kilisesi ve Kırmızı Kilise (Surp Kevork Kilisesi), Gaziantep'te Surp Bedros Kilisesi ve Kendirli Kilisesi; Protestan Kiliselerinden olanlar Diyarbakır'da Protestan Kilisesi ve Şanlıurfa'da Fırfırlı Cami (Fırfırlı Kilise)'dir.

Mezhepsel durumları yanında ayrıntıları ile incelenen kiliseler; plan, mekân anlayışı ve cephe düzeni, yapım teknikleri, strüktürel elemanlar, üslup ve bezeme özellikleri ile malzeme ve teknik açısından ele alınarak değerlendirilmiştir.

5.1. MİMARİ DEĞERLENDİRME

5.1.1. Plan düzeni

Hıristiyanlığın kabul edildiği Bizans İmparatorluğu'nun batısındaki bazilikalar genelde uzun ve galerisi olmayan yapılarken doğudakiler daha kısa ve geniş olup, galerilidirler. Genelde bazilikalar üç neflidir (Koch,2008:41). GAB kiliseleri içersinde beş nefli Surp Giragos ve tek nefli Kendirli Kiliseleri dışındaki kiliseler de bu özelliğini kaybetmemiş üç nefli, galerili ve bazilikal planlı oluşlarıyla bu geleneğin sürdürücüsü olmuşlardır.

El-Cezire fethini gerçekleştiren İyaz bin Ganem'in yapmış olduğu anlaşmalarda kilise inşasının yasaklanması, Osmanlı döneminde de benzeri uygulamanın devam etmesiyle bugünkü kiliselerin çoğu, döneminin yasal düzenlemeleri gereği onarımlarla varlıklarını sürdüren, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanıyla da eski kilise formuna ve karakterine sadık kalınarak genişletilen veya yıkılarak temelleri üzerine yeniden inşa edilen yapılar oldukları düşünülmektedir. GAB kiliselerinde, Diyarbakır Protestan Kilisesi ve Gaziantep Kendirli Kilisesi ile bazilikal planlı düz damlı Diyarbakır Ermeni Katolik Kilisesi onarımlarla ayakta tutulan ya da genişletilen yapılar değil, yeniden yapıma ilişkin örnekleridir.

Diyarbakır'da XVI. yy yapısı olan Surp Giragos Kilisesi XVIII. yy da onarılmış ve XIX. yy da büyütülerek yeniden inşa edilmiştir. Surp Sargis Kilisesi XVI. yy yapısıdır. Ermeni Katolik Kilisesi ve Protestan Kilisesi XIX. yy da inşa edilmiştir. Şanlıurfa'da

Fırfırlı Kilise ve V. yy yapısı olan Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali XIX. yy da büyütülerek yeniden inşa edilmiştir; Gaziantep'te Surp Bedros Kilisesi ve Kendirli Kilisesi XIX. yy da inşa edilmişken XVII. yyda inşa edilen ve sürekli onarım gören St.Marıe Kilisesi, St.Mary Katedrali, Surp Asdvadzadzin Kilisesi XIX. yy da büyütülerek yeniden inşa edilmiştir. Mar Yusuf Kilisesi XIX. yy da inşa edilmişken, V. Yy yapısı olan Kırmızı Kilise XVIII.yyda yeniden yapılmıştır.

Çalışma alanı içerisindeki kiliselerin hiç biri Ermenilerin ana yurdunda ve Doğu Anadolu'da yaygın olan, merkezi planlı ve tasarımın genellikle silindirik ya da çokgen kasnaklı bir kubbeyle vurgulandığı Ermeni kiliselerine benzememektedir. Örneğin Van Ahtamar Kilisesi ile Kars Kümbet Cami plan ve cephe düzeni bakımından birbirine benzemektedir. Ancak incelenen kiliselerde, aynı şehirde olsalar dahi -Gaziantep örneğinde olduğu gibi- plan tiplerinin ve üst örtünün tamamiyle farklılaşabildiğini görülmektedir.

Bazilikal Kiliseler, Diyarbakır'da her üçü de ahşap kirişlemeli düz damlı örnekler olmak üzere üç nefli Ermeni Katolik Kilisesi ile Surp Sargis Kilisesi ve beş nefli Surp Giragos Kilisesidir. Şanlıurfa'da orta nefin kubbeli yan neflerin beşik tonozla örtüldüğü üç nefli Fırfırlı Kilise, kırma çatısı sonradan düz dam örtüsüne çevrilen beşik tonozlu üç nefli Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedralidir. Gaziantep'te üç nefli, kubbeli ve kırma çatılı Surp Bedros Kilisesi ile tek nefli, kırma çatılı Kendirli Kilisesi; Mardin'de üç nefli ve çapraz tonozlar üzerine düz dam örtüsüne sahip Mar Yusuf Kilisesi ile beşik tonozlu, düz damlı Kırmızı Kilise, GAB'nin bazilikal kilise örneklerindendir. (Tablo 5.1.)

Yunan haçı plan tipine sahip kiliseler ise Gaziantep'te kubbeli St. Mary Kilisesi (Kurtuluş Cami) ve Diyarbakır'da kubbeli, haç kolları ise ahşap kirişlemeli düz damlı Protestan Kilisesidir. (Tablo 5.1.)

Diyarbakır'daki Protestan Kilisesi hariç; Ermeni Katolik Kilisesi, Surp Giragos Kilisesi ile Surp Sargis Kilisesi mezhepsel ayrılıklarına rağmen nerdeyse sadece boyutsal farklılık göstermektedir. Diyarbakır yerel özelliklerini belki de korumak için Protestan Kilisesi gibi plan tipi farklılaşmış son dönem yapısında dahi sadeliği tercih etmiştir.

Giriş, apsis, üst kat düzeni ve galeri merdivenlerinin konumu, GAB'nde incelenen kiliseler birbirinden farklı kılarak onlara çeşitlilik kazandırmaktadır. Diyarbakır

kiliselerinde vazgeçilmez bir unsur olarak üç ya da beş birimli dikdörtgen planlı narteklerle giriş sağlanmaktadır. Ancak, Diyarbakır'da ahşap kirişleme üzerine taş döşemeli örtüsüyle galeri katının altında kalan narteks, Protestan Kilisesi'nde farklılaşmakta ve galeri katının altında yer almayarak başlı başına girişe ait çıkmalı bir öğe olarak belirmektedir. Mardin ve Gaziantep'teki kiliselerde ise narteks düzenlemesine rastlanılmamaktadır. Şanlıurfa'da ise, Fırfırlı Kilise'nin narteksi bulunmayan planına karşılık Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali iç ve dış narteksten oluşan çift narteksli girişi, aynı kentin farklı tipleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bölge kiliselerinin giriş kapılarının düzeni açısından değerlendirilmesine bakıldığında; Diyarbakır kiliselerinin tümünde görülen, batı tarafında bulunan ana girişe ek olarak yapılan yan duvarların batı ucundaki kapılar, Mardin'de ve Şanlıurfa'da görülmemektedir. Gaziantep'te ise Kendirli Kilisesinin kuzey cephesinin hemen ortasına sonradan açılan giriş kapısı ve St. Mary Kilisesi'nin haç kollarındaki kapılar iki giriş örneğiyle farklılaşmaktadır. İncelenen kiliselerinin tümünde; yanlardan, sadece din görevlileri için bemaya giriş bulunmaktadır.

Gaziantep kiliselerinde özellikle St.Mary Kilisesi'nde (Kurtuluş Cami) görülen süslemeli ve yoğun bezemeli girişi oluşturan batı cephesinin zenginliği, Mardin ve Şanlıurfa'da yerel özelliklerin devamı halinde kendini giriş kapısının ayrıntılarında göstermektedir.

GAB Ermeni Kiliseleri, apsisin yer aldığı doğu duvarının biçimlenişine göre incelendiğinde; apsisin dışa yansıtıldığı örnek olarak sadece Diyarbakır Protestan Kilisesi karşımıza çıkmaktadır. İncelenen diğer kiliselerin apsisleri, içten dairesel planlı olup, dış duvarlar düz olarak sonlanmaktadır.

Galeri, Diyarbakır kiliselerininin tümü ile Gaziantep'te St.Mary Kilisesi (Kurtuluş Cami) ve Kendirli Kilisesi'nde görülmektedir. Surp Bedros Kilisesi ise muhtemelen kat yüksekliğinin düşük olması, galeri katı olmadan tasarlanmasını gerektirmiştir. Mardin'de ise Mar Yusuf Kilisesi'nde görülen galeri katına, Surp Kevork Kilisesi'nde rastlanmaz. Şanlıurfa'da Fırfırlı Kilise galeri katına sahip değilken, Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali kuzey duvarında teşkil edilen gezemek ile batı cephesinde narteklerin üzerinde yer alan galeriye sahiptir.

Diyarbakır kiliselerinin galerileri, genellikle narteks üzerinde ve dikdörtgen bir plana sahip olup, sadece Diyarbakır Protestan Kilisesi'nde naosu U biçiminde sarmaktadır. Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi'nde narteks, güney cepheyi de kısmen içine alarak L tipinde eseri çevrelemektedir. Galeri merdivenlerinin konumu çeşitlilik göstermekle birlikte, daha çok kuzeybatı ve güneybatı duvarına yakın yerleştirildiği görülmektedir. Surp Giragos Kilisesinin galerisine dışarıdan, güney duvarına yaslanan merdivenlerle ulaşıldığı gibi, naos içersinden güney cepheye bitişik merdivenlerle de çıkılmaktadır.

Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali beşik tonoz örtülü taş merdivenleri, kuzey ve güney duvarlarının içersine yerleştirilmiştir. Pencerelerin üzerindeki taş konsollara oturan ve binanın iki yan duvarı üzerinden galeri katına kadar ulaşan uzun balkon şeklindeki ahşap gezemekle, batıda iç narteks ve dış narteks üzerine konumlanan galeriye çıkılmaktadır.

Mardin Mar Yusuf Kilisesi'nin batı cephesinde bulunan galeriye, batı duvarında birleştirilmiş taş merdivenlerle ulaşılmaktadır.

Gaziantepte St.Mary Kilisesi (Kurtuluş Cami) ve Kendirli Kilisesi'nde galeriler batı cephesinde yapılmış olup, kuzey ve güney duvarlarındaki merdivenlerle ulaşılmaktadır.

Açıkgöz ve Ahunbay'ın (2008:32)de Teteriatnikov'dan (2008) yapmış olduğu alıntıyla belirttiği haliyle, erken dönem Suriye kiliselerinde "üst kat köşe odaları" olarak adlandırdığı mekânların benzerleri Diyarbakır Surp Sargis ve Surp Giragos Kiliselerinde bulunmaktadır. Diyarbakır'ın ve GAB'nin mimarisi Suriye etkileşimini göstermekle beraber, Diyarbakır'da bulunan bu örneklerin, diğer kiliselerde görülmemesiyle de farklılığını ortaya koymaktadır.

İncelenen alanda günümüze ulaşan çan kuleleri, Diyarbakır Surp Giragos ve Protestan Kiliseleri ile Mardinde Surp Hovsep Kilisesinde bulunmaktadır. Şanlıurfa Kiliselerinde kaideler günümüze ulaşmış, Gaziantep St. Mary Kilisesinde çan kulesi minareye dönüştürülmüştür. Kiliselerin çan kulelerinin konumu ise; Diyarbakır'da Ermeni Katolik Kilisesi'nde 2015 yılına kadar korunmasına rağmen, yaşanan çatışmalardan dolayı günümüzde yıkık haliyle güneydoğuda, Surp Sargis Kilisesi'nde yıkık ama izi belli olarak güneybatıda, Surp Giragos Kilisesi'nde batı duvarının ortasında, Protestan Kilisesi'nde kuzeybatıdadır. Mardin'de Kırmızı Kilise'de çan kulesinin izine rastlanmamıştır. Mar

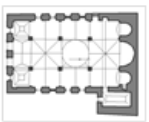
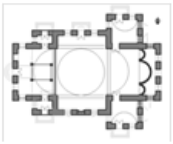
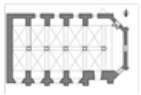
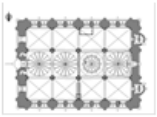
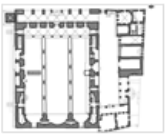
Yusuf Kilisesi'nde ise kuzeydoğu cephesindedir. Şanlıurfa'da camiye dönüştürülmesi sonucu Fırfırlı Kilise batı duvarının ortasındayken yıkılarak sadece kaidesi bırakılmış, doğu cephenin hemen ortasına minare inşa edilmiştir. Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali ise güney cephesinde, batı ucunda üzerine minare yapılmak istenen ancak beton döküldükten sonra tamamlanmadan bırakılan dışa taşkın dörtgen kesitli kaide mevcuttur. Gaziantep St. Mary Kilisesi'nde minareye dönüştürülmüş olarak batı cephesinin kuzey ucunda yer almaktadır. Kendirli Kilisesi'nin kuzey cephesinde yıkılmış olan çan kulesi, Aziz Bedros Kilisesi'nde yeri tespit edilmemiştir.

Plan düzeninde yer alan mekanlardan olan vaftiz yapılan bölümlere bakıldığında inceleme alanındaki kiliselerde, vaftizhanenin kiliseden ayrı mekânlar olarak yapıldığı gibi, apsise yakın kuzey cephelerdeki nişlerde de çözümlenebildiği görülmüştür.

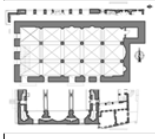
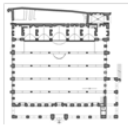
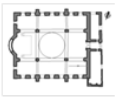
Fırfırlı Kilise, Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali ve St. Mary Kilisesi camiye çevrilmiş kiliseler olduklarından, -ilk yapılışlarında varsa dahi- yapı içerisinde, vaftiz kurnalarına ya da benzeri niş çözümlerine rastlanılmamıştır. Pastoforion hücreleri olan kiliselerde, kuzey hücrelerde çözümlemelere gidildiği görülmektedir.

Kilise yapıları içinde vaftiz amaçlı kullanılan kurnalar yer alırken Mardin'de, Kırmızı Kilise'de hücre odasının doğu duvarında pencere altında kurna yapılmıştır. Bugün, yarısı yıkılmış olsa dahi kurnanın izlerini görmek mümkündür. Mar Yusuf Kilise'sinde ise yine kuzey cephenin doğuya yakın olan bölümünde niş içersinde çözümlemeye gidildiği görülmektedir. Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi'nde ise Mardin Kırmızı Kilise'de olduğu gibi, bir hücrenin kuzey duvarında niş içerisine yerleştirilmiş olduğu görülmüştür. Ermeni Katolik Kilisesi'nde, kuzey duvarında apsise yakın düzenlenmiş olarak, ayrı bir yapı öğesi olduğu belirtilmek istenircesine, oldukça süslü mukarnaslarla bezeli niş içerisine yerleştirilmiştir. Surp Sargis Kilisesi'nde ise yine kuzey köşe hücresinde yer almaktadır. Gaziantep Kendirli Kilisesi ve Aziz Bedros Kilisesi'nde de kuzey duvarında apsise yakın olan bölümlerde niş içerisine yerleştirilmiş olduğu görülmektedir.

Diyarbakır'daki Surp Sarkis, Surp Giragos ve Ermeni Katolik Kiliseleri dışında tüm plan tipleri birbirlerinin benzerleri olmayıp, farklı tiplerin çeşitliliği karşısında yeni arayışların göstergesi olarak büyük bir kültürel zenginliğe işaret etmektedir.

TİPOLOJİK DEĞERLENDİRME		İLİ	GAZİANTEP			URFA	
		ZEMİN KAT PLANLARI	SURP BEDROS (AZİZ BEDROS-PETRUS) KİLİSESİ	KURTULUŞ CAMİİ (ST. MARY KİLİSESİ)	KENDİRLİ KİLİSESİ	YENİ FIRFIRLI CAMİ (FIRFIRLI -AZİZ HAVARİYUN -12 HAVARİ KİLİSESİ)	SELAHADDİN EYYUBİ CAMİ (SURP ASDVADZADZİN ERMENİ BAŞPİSKOPOSLUK KATEDRALİ)
							
PLAN TİPİ	Dikdörtgen planlı		+		+	+	+
	bazilikal		üç nefli	tek nefli	tek nefli	üç nefli	üç nefli
	haç planlı			+			
	üst örtü		tonoz+kubbe	tonoz+kubbe	kırma çatı	tonoz+kubbe	tonoz+kubbe
GİRİŞ DÜZENİ	Narteks dışta	Dikdörtgen planlı					+
		planlı					
	Narteks içte	Naostan Duvarla ayrılan					+
	Narteksi bulunmayan		+	+	+	+	
PASTOPHORIA DÜZENİ	Protesis			+		+	+
	Diakonikon		+	+		+	+
DOĞU DIŞ DÜZENİ	Düz		+	+	+	+	+
	Dışa taşkın tek apsis						
ÜST KAT DÜZENİ	Galerinin Narteksin üzerinde konumlandığı						+
	Galeri Naos içersinde konumlandığı			+			
	Galeri yok		+		+	+	
ÇAN KULESİ	MEVCUT			+		+	+
	DURUMU			Minareye çevrilmiş	Yıkılmış	Minareye çevrilmiş	Minareye çevrilmiş
	YOK		+		+		

Tablo 5.1. Tipolojik değerlendirme

TİPOLOJİK DEĞERLENDİRME		İLİ	MARDİN		DİYARBAKIR			
		ZEMİN KAT PLANLARI	SURP HOVSEP (MAR YUSUF.MOR YUSUF) KİLİSESİ	SURP KEVORK (SURP KRİKOR LUSAVORİÇ-KIRMIZI KİLİSE-EL HAMRA) KİLİSESİ	SURP GİRAGOS (GRAGOS-GREGOS) KİLİSESİ	SURP SARKİS KİLİSESİ (ÇELTİK KİLİSESİ-SARGİS-HIZIR İLYAS KİLİSESİ)	PROTESTAN CEMAATİ KİLİSESİ	ERMENİ KATOLİK (HOCA HOVSEP) KİLİSESİ
								
PLAN TİPİ	Dikdörtgen planlı		+	+	+	+		+
	bazilikal		üç nefli	üç nefli	beş nefli	üç nefli		üç nefli
	haç planlı						+	
	üst örtü		tonoz+düz dam	tonoz+düz dam	ahşap kiriş+düz dam	ahşap kiriş+düz dam	ahşap kiriş+düz dam+kubbe	ahşap kiriş+düz dam
GİRİŞ DÜZENİ	Narteks dışta	Dikdörtgen planlı				+		+
		planlı			+			
	Narteks içte	Naostan Duvarla ayrılan			+	+		+
	Narteksi bulunmayan		+	+			+	
PASTOPHORIA DÜZENİ	Protesis		+	+	+	+		+
	Diakonikon			+	+	+		+
DOĞU DIŞ DÜZENİ	Düz		+	+	+	+		+
	Dışa taşkın tek apsis						+	
ÜST KAT DÜZENİ	Galerinin Narteksin üzerinde konumlandığı				+	+		+
	Galeri Naos içersinde konumlandığı		+				+	
	Galeri yok			+				
ÇAN KULESİ	MEVCUT		+				+	
	DURUMU				Yeniden inşa edilmiş	Yıkılmış		Yıkılmış
	YOK			+	+	+		

Tablo 5.1. Tipolojik değerlendirme

5.1.2. Strüktürel Elemanlar

5.1.2.1. Sütunlar:

GAB'nde incelenen Ermeni Kiliseleri'nin başlıca destek unsurları payeler olup, serbest ve duvara bağlı olacak şekilde uygulanmıştır. Gaziantep Kendirli Kilisesinde beden duvarlarına yerleştirilmiş sütunlar bulunurken incelenen kiliselerin tümünde, naos kısmında taş malzemeden yapılan dikdörtgen veya yuvarlak planlı sütunlar yer alır.

Mardin kiliselerinde tüm sütunlar, taşların üst üste dizilimiyle meydana getirilmiştir. Yekpare sütun örneklerine rastlanılmamaktadır. Mar Yusuf Kilisesinde

galeriyi taşıyan kemer ayakları, naosu neflere ayıran dairesel sütunlardan ayrı olarak kare kesitlidir.

Diyarbakır Ermeni Kiliselerinde görüldüğü haliyle, güney ve kuzey duvarlarında olmak üzere duvara bağlı paye uygulaması görülmektedir. Bunun yanında, sütunlar yekpare bazalt taşlardan oluşturulmuştur. Sadece Protestan Kilisesi'nde yekpare sütuna rastlanılmazken, sütunlar bazalt taş ile oluşturulmuştur.

Şanlıurfa Fırfırlı Kilise yekpare olmayan bazalt dairesel sütunlar, Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali kalker sütunlar yuvarlak kesitli olarak inşa edilmiştir.

Gaziantep St Mary Kilisesinde (Kurtuluş Cami) siyah ve beyaz taşlarla kromatik bir düzenin yakalandığı fil ayakları ve Aziz Bedros Kilisesi'nde siyah taştan yekpare ve narin sütun düzenlemesi mevcuttur. Kubbeli kiliselerde, naostaki sütunlar kubbeyi taşımaktadırlar.

5.1.2.2. Kemerler

Bir açıklığı geçmek ve aralığı paylaştırmak için kullanılan kemerlerin çesitli örnekleri mevcuttur. İncelenen eserlerde en çok Zengi[19] sanatının etkisinin görüldüğü dilimli kemerler, Hıristiyan mimarisinde kullanımı yaygın olan yarım daire kemer, Türk mimarisine özgü sivri kemer ve daha çok niş detaylarında görülen kaş kemer, basık kemer örnekleri görülmektedir.

Fırfırlı Camide (Fırfırlı Kilise); kasnak pencereleri ile batı cephesindeki kapı üstü sivri kemerli bir düzenleme içerisinde, batı cephesindeki kapı üzerinde bulunan sağır kemerlerin sınırlandırılmasında sivri kemer kullanılmıştır. Pencereler ise yarım daire kemerli bir düzenleme içerisine düz söveli olarak yerleştirilmiştir. Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali; beş dilimli bir kemer içerisine yerleştirilen yarım daire

[19] 1 2 ve 13. yy.larda Anadolu Mimârisi'ni etkileyen bölgeler arasında Irak, Suri ye ve Mısır da yer almaktadır. Bu yüzyıllarda, olan Zengî ve Eyyubî Devletlerinin egemenlikleri altındaki Suriye ve Mısır Artuklularla kültürel ve politik ilişkiler kurmuştur. mimari unsurların ve motiflerin bu ilişkiler kapsamında etki altında kalması sonucu Artuklu eserlerinin cephelerine, avlu ve portallerine biçim veren dilimli kemer; Suriye Zengi Mimârisi'yle akrabalık taşımaktadır. Suriye ve Mısr'ın renkli taş uygulamalarının Anadolu'ya taşıyıcısı olan Artuklular; dilimli kemer ve renkli taş uygulamalarıyla Güneydoğu Anadoluda etkili olmuşlardır (Uysal, 1985:277-278).

kemerli pencereler, nişlerde ise sivri kemerler mevcuttur. Kuzey cephesinde ise kapı üzerinde iç bükey sivri kemerler ve bu kemerlerin içerisinde düzenlenmiş olan üç adet kaş kemerli dış bükey silmelerin sınırladığı yarım daire kemer görülmektedir.

Aziz Bedros Kilisesi'nde yarım daire kemerler, pencere ve kapı sınırlamasında kullanılmıştır. Üst örtü taşıyıcıları da sivri kemerlerle düzenlenmiş olup, ayin hazırlık hücresine geçiş kapısı basık kemerlidir.

St. Mary Kilisesi naos içerisinde sütunların üzerindeki kemerler yuvarlaktır. Dairesel kesitli kapı ve pencerelerde yarım daire kemerler kullanılmıştır. Naos içerisindeki nişlerde de yarım daire kemerli düzenleme görülmektedir.

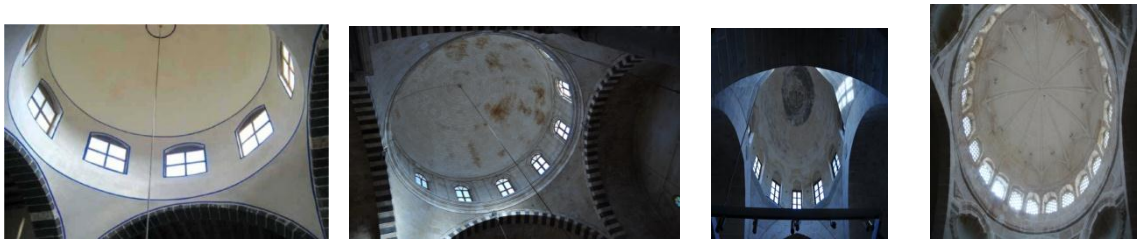
Kendirli Kilisesi'nde de pencereler ve kapılarda yarım daire kemerli düzenleme görülmektedir.

Mardin Kırmızı Kilisesi'nde mevcut olan yarım daire ve sivri kemerli pencere ve kapı düzenlemesi, Mar Yusuf Kilisesi'nde de görülmektedir.

Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi'nde Memluk etkisinde yonca biçimli pencereler, yarım daire kemerler, dilimli kemerler ve kaş kemerler görülmektedir. Sütunlar birbirine sivri kemerlerle bağlanmaktadır. Sivri kemerli düzenlemeler, Surp Sargis Kilisesi, Ermeni Katolik Kilisesi ve Protestan Kilisesi'nde de görülmektedir. Surp Sargis Kilisesi ve Ermeni Katolik Kilisesi'nde pencereler dikdörtgen kesitli ve düz atkılı, kapılar narteks girişlerinde dilimli kemerler ile sınırlandırılmışken, kuzey ve güney girişlerinde düz atkı veya basık kemer kullanılmıştır. Protestan Kilises'in ana giriş kapısında silmeli kaş kemer görülürken, diğer açıklıklıklar basık kemerlidir.

5.1.2.3. Tromplar ve pandandtifler

Kubbe mimarlığının en önemli öğelerinden olan tromplar ve pandantifler, Diyarbakır Protestan Kilisesi'nde, Gaziantep St. Mary Kilisesi ve Surp Bedros Kilisesi'nde kubbe geçişleri pandantiflerle sağlanmış olup, tromp uygulaması ise sadece Şanlıurfa Fırfırlı Cami'de (Fırfırlı Kilise) görülmüştür.

a)Protestan Kilisesi b)St.Mary Kilisesi c)A.Bedros Kilisesi d)Fırfırlı Kilise

F.5.1. Kubbe geçişleri

5.1.2.4. Örtü Sistemleri

Kiliselerde kubbe Diyarbakır Protestan Kilisesi, Gaziantep St.Mary Kilisesi ile Aziz Bedros Kilisesi ve Şanlıurfa Fırfırlı Kilisede bulunmakla beraber, beşik tonoz, çapraz tonoz, aynalı tonoz, sivri ve haç tonoz karışımı tonoz türü ile kiriş destekli düz tavan örtüler kullanılmıştır. Bu örtüler dıştan kubbe, kırma çatı veya düz dam biçimindedir.

Diyarbakır'da, Surp Giragos Kilisesi'nde ve Surp Sargis Kilisesi'nde apsis üstlerinde tonoz, pastoforion mekânlarında aynalı tonoz görülmekte olup, ana mekan üst örtüleri ahşap kirişlemeli düz damlıdır. Ermeni Katolik Kilisesi'nde tonoz düzenlemesi sadece apsislerde görülmektedir. Protestan Kilisesi'nde ise ahşap iskelet üzerindeki kubbe dışı alanlar, ahşap kirişlemeli düz damla bitirilmiştir.

Mardin'de ise kurgu değişmeksizin, Surp Hovsep Kilisesi'nde çapraz tonozlu düz damlı, Surp Kevork Kilisesi'nde ise beşik tonozlu düz damlı çözümlemelere gidilmiştir.

Selahaddin Eyyubi Cami'de, (Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali) narteks üzeri çapraz tonozla örtülüyken, nefler beşik tonozla; Fırfırlı Cami'de (Fırfırlı Kilise), kubbe dışı bölümler, duvara bitişik yarım sütunlara oturtulmuş tonozlarla; geçilmiştir. Fırfırlı Cami'de görülen orta nef birimlerinin kubbelerle örtülmesi ya da bazilikal planın, ana kubbenin yanında sıralanan kubbelerle görsel etki kazanması; bölge kiliselerinin örtü sisteminde, farklı denemeler olarak yer alır.

Gaziantep'te Kendirli Kilisesi dışında, kubbe ortak özellik olarak göze çarparken, St. Mary Kilisesi'nde ve Surp Bedros Kilisesi'nde kubbe dışı alanlar kırma çatıyla örtülüdür. Kendirli Kilisesi kırma çatı planıyla incelenen alandaki hiçbir örneğe uymamaktadır.

5.1.3. Süsleme

GAB'nde incelenen Ermeni Kiliselerinde görülen süslemeler, taş veya alçı malzeme üzerine işlenmişlerdir. Süsleme türleri olarak, bitkisel ve geometrik süslemelerle ile mukarnas görülmektedir.

GAB Ermeni kiliselerinin örnekleri, daha çok yerel üslupları ile öne çıkmaktadır. Giderek, yerel öğelerin azaldığı ve yapıların batılı karaktere XIX. yüzyılda büründüğü görülmektedir. Üsluptaki bu değişim, Tanzimat Fermanı ile hızlanmıştır

Gaziantep Surp Bedros Kilisesi'nde sütun başlıklarında mukarnas görülmektedir. St. Mary Kilisesi; kornişleri, alınlıkları, pencereleri, güneş kabartmaları, batı cephesindeki süslemeleriyle XIX. yüzyıl batı etkilerini başarıyla taşımaktadır. Bu etkilenmenin en belirgin görünümü, gerek bölge tipolojisinden farklı olarak haç planlı oluşu, gerekse bezemelerin ağırlıklı olduğu cepheleridir ve yapı bu yönüyle, tüm kiliselerden farklılaşır.

Diyarbakır Kiliseleri, bezemenin içte yoğunlaştığı, dışı sade yapılardır. Sade ve özenli düzgün taş duvarlar, cas ile süsleme ve derz yapımı, ahşap kirişleme ve tonoz örtünün belirgenleştiği yerel teknik, taş üzerine süslemeler yöresel üslubun belirgin özelliklerindendir. Surp Giragos Kilisesi'ndeki cas bezemeler, taşlarda görülen haç kabartmalar, Ermenice yazılar, almaşık dilimli kemer düzenlemelerinin yapıya kazandırdığı hareketler, cephedeki süsleme örneklerindendir. Ancak altarlarda görülen, ejder figürleri, İncil'e dayalı resimler, bitkisel ve geometrik kompozisyonlar da; iç mekânda oldukça dikkat çekici ayrıntılardır. Protestan Kilisesi'nde sütun başlıklarındaki mukarnaslar, kubbe eteğindeki mavi renkli şerit, süsleme örnekleridir. Bölgenin bezeme tekniğine aykırı olarak, Diyarbakır Ermeni Katolik Kilisesi'nde çiniler kullanılmıştır. Ancak cepheleri oldukça sadedir ve yer yer cas bezemelerle hareketlendirilmiştir. Ermeni Katolik Kilisesi'ndeki mihraplar mukarnas dolguludur. Altar ise, Meryem ve Çocuk İsa figürlerinin yoğun görüldüğü ve melek figürlerinin olduğu oldukça gösterişli alçı süslemelerle, yapı içerisinde belirginleşir.

Şanlıurfa Fırfırlı Kilisesinde balıksırtı ve zikzaklı motifler, çarkı felek kabaralar, ay yıldızlı kabartmalar, gül bezek motifler ve palmet süslemeler görülmektedir. Surp Asvadvadzin Kilisesin'de rumi ve palmetlerden oluşan bitkisel kompozisyonlar, kahverengi ve beyaz renkli almaşık sıralı taşlar, apsiste istiridye kabuğu formu, harimin

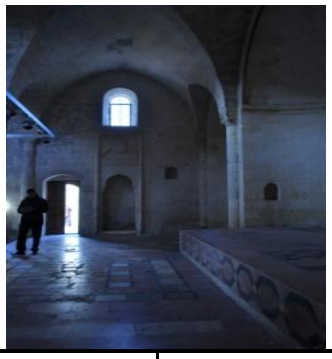
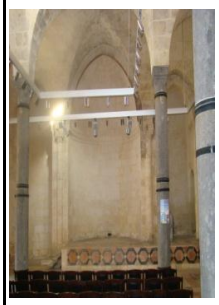
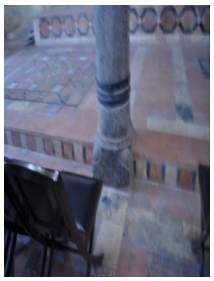
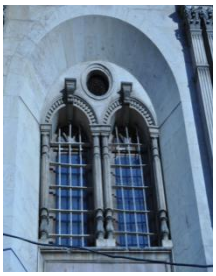
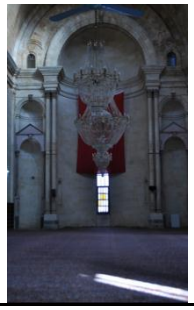
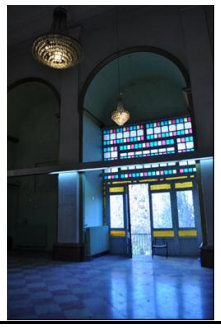
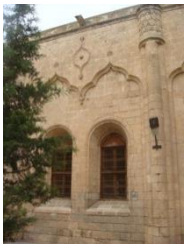
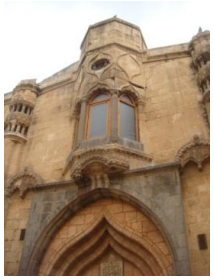
güney ve kuzey pencere pahlarındaki zincir örgülü ejder kabartmaları göze çarpan süslemelerdendir.

Mardin Kırmızı Kilise'de, güneş kabaralar, sütunlardaki haç kabartmalar; Mar Yusuf Kilisesi'nde giriş kapısındaki bitkisel ve geometrik kapı süslemeleri, naos içersindeki nişte istiridye kabuğu formu; önemli süsleme örneklerindedir.

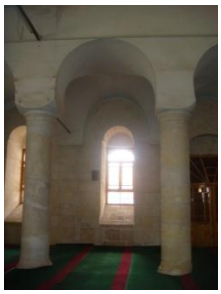
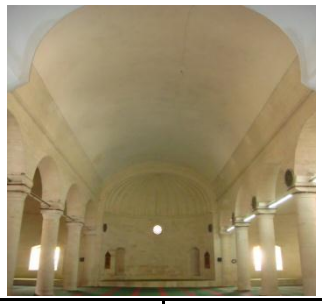
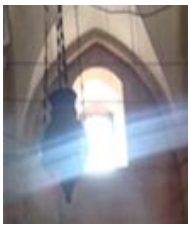
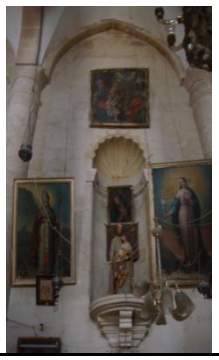
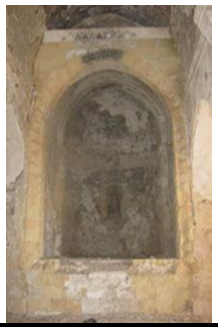
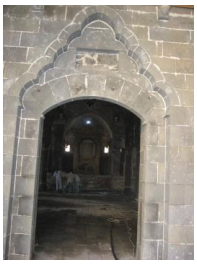
Kiliselerin bezemeleri, taş üzerine işlenmiştir. Diyarbakır kiliselerinde kapı söveleri bitkisel motifli şeritlerle süslenirken, Mardin Mar Yusuf Kilisesi'nde kapı çevresini dolanan bezemeler ile Şanlıurfa'dakilerin daha sade örnekleri ile benzerlik gösterir. Hiçbir kilisede duvar resmine rastlanılmamasına rağmen, Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi'ndeki altarlarda görülen canlı renklerle işlenmiş resimler oldukça özenli yapılmıştır.

Gaziantep'teki St Mary Kilisesi ve Kendirli Kilisesi haricindeki GAB incelenen Ermeni Kiliseleri, yerel üslupların görüldüğü batılı etkilerin[20] hemen hiç olmadığı yapılardır. Bezemenin içte yoğunlaştığı, sade ve masif etkili bazilikal kilise mimarisi tipik Ermeni mimarlığını yansıtmaktadır. Ermeni kiliselerinde genelde bitkisel ve geometrik motiflerden kullanılmıştır. Bina yapıcıların yörelerde kullanılan bezeme ve süslemelere sadık kalmış olması, süslemelerde yerel üslubun değişmezliğini göstermektedir.

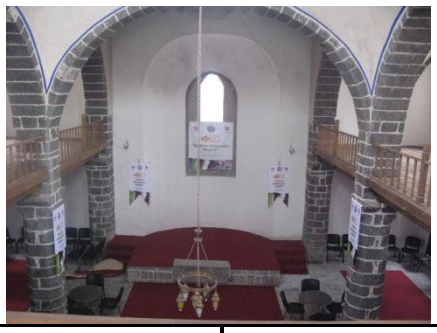
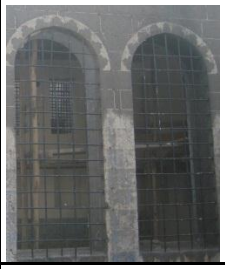
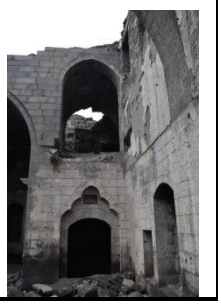
[20] Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı siyaset, sanat ve bilim ortamını şekillendiren Tanzimat'ın ilânıyla Batılılaşma hareketinin resmîleşmiş ve Tanzimat'ın değişim programı, mimarlık alanına ağırlıklı biçimde yansımıştır. Dönem yapılarında plan kurgusu, yapı malzemesi ve üslûp anlayışı açısından önemli yenilikler gözlenmiştir. Batı kökenli Neoklasik ağırlıklı üslûp mimaride kullanılmaya başlanmıştır (Seçkin,2007:519). Bu devirde Avrupa'da Rokoko üslûplar hakimdir. Zamanla, Barok ve Rokoko ile Neogotik, Neoklasik gibi eklektik üslûplarda yeni mimarî anlayışındaki yerlerini almışlardır (Seçkin,2007:522). Örneğin, sivri kemerli pencerelere sahip cephe düzenlemesi, Gotik; yapının genelindeki yoğun bezeme anlayışı, Barok; süsleme detaylarındaki istiridye formları, Rokoko; yüksek kasnaklı kubbe, Rönesans ve cephedeki İslâm sanatına ait süslemeler, Oryantalist etkiler taşımaktadır (Seçkin,2007:531).

Adı	kapı	pencere	niş	apsis-altar	Diğer süsleme-bezeme-donanım
Aziz Bedros Kilisesi					
St. Mary kilisesi					
Kendirli Kilisesi					
Fırfırlı Kilise					

F.5.2. Süsleme özellikleri

Adı	kapı	pencere	niş	apsis-altar	Diğer süsleme-bezeme-donanım
Surp Asdvadzadzin Kilisesi					
Surp Hovsep Kilisesi					
Kırmızı Kilise					
Surp Giragos Kilisesi					

F.5.2. Süsleme özellikleri

Adı	kapı	pencere	niş	apsis-altar	Diğer süsleme-bezeme-donanım
Protestan Kilisesi					
ErmeniKatolikKilisesi					
Surp Sargis Kilisesi					

F.5.2. Süsleme özellikleri

5.1.4. Cephe düzeni

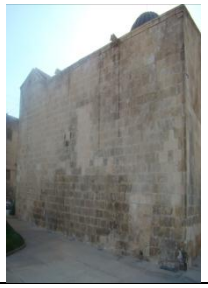
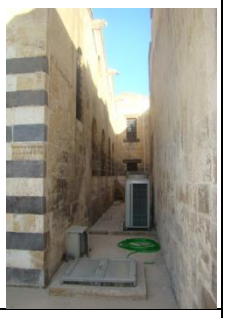
GAB Ermeni Kiliseleri cephelerinde genellikle taş örgü ile bir sadelik söz konusudur. Genel olarak, mimari eserlerde batılı etkileriyle birçok tarz ile bunların seçmeci biçimde kullanıldığı üslupların görüldüğü cepheler, genellikle XIX. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Girişleri oluşturan söveler, profiller, alınlıklar, konsollar, kemerler ve sütunlarla kiliselerde cephelere çok önemli sembolik anlamlar yüklenilmektedir.

İncelenen kiliselerde doğu cepheleri, apsislerin dışa taşmamasına bağlı olarak düz sonlanmaktadır. Kuzey ve güney cepheleri genellikle simetrik olup, yer yer pilastrlarla bölümlenen yüzeylerde, yan girişler ve yapının iki ya da tek katlı olmasına bağlı olarak değişen pencere dizileri bulunmaktadır. Pencereler dikdörtgen biçimli ve düz söveli ya da kemerlerle sınırlandırılmıştır. St. Mary Kilisesi'nde yuvarlak pencerelerin kullanımı da

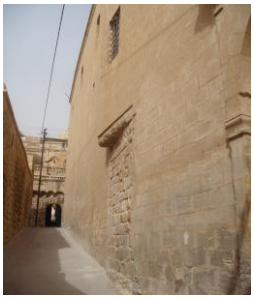
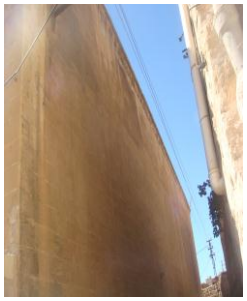
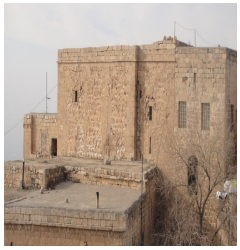
görülmektedir. Anıtsal formlara kavuşturulan girişler, kesme taş malzemeyle şekillendirilmiştir. Çift kanatlı ahşap kapıları çerçeveleyen taş, yüksek bir estetik ve sanatsal bakışı ifade etmektedir. Girişler bazen klasik hatlarla vurgulanan sadelikle, bazen de zengin dekoratif öğelerle, kendi içerisindeki tezatlığı güçlü perspektiflerle sunmaktadır. Zengin taş bezemeleri, farklı kemerleri, köşeleri yumuşatan korinth ya da iyon başlıklı sütunları, çeşitli formdaki aydınlık pencereleri kendine özgü ifadeleri ile sokak dokusundaki hareketliliği vurgulayan girişlerin bir kez daha vurgulanmıştır. O dönemdeki batılılaşmanın etkisiyle giriş kapılarında Avrupa'yı model alarak uyguladıkları farklı kemer formları, zenginliklerini ve sosyal düzeylerini yansıttıkları mimari öğeler olmuştur.

GAB'nde incelenen kiliseler içinde, Diyarbakır kiliseleri sade ve iki kat düzeninde cephelere sahiptir. Katlar vurgulanmamakta ve tek düze yükselmektedir. Tüm cephelerde sadelik sözkonusudur, aynı sadelik ve yalın düzen Mardin'de de görülmekle beraber, özellikle Mor Yusuf Kilisesi'nde görülen kapı tasarımındaki zengin taş işçiliği dikkat çekmektedir. Gaziantep St. Mary Kilisesi'nde cephe düzeni, bölgedeki diğer kiliselerdn farklı olarak alışılmadık ölçüde süslüdür ve giriş cephesi, Kendirli Kilisesi'nde görüldüğü gibi üçgen alınlıkla vurgulanmıştır. St. Mary Kilisesi'nde ana kütlenin batı yüzünde, yüzeyden girintili dikdörtgen panolar içinde dairesel profilli atnalı kemerlerle geçilmiş ince uzun, ikiz pencerelerle bunların üzerinde yer alan birer adet daire biçiminde madalyon bulunmaktadır. Geleneksel Osmanlı mimarisinde bulunmayan, ancak Memlûk mimarlığında sıkça görülen bu pencere düzenlemesi, düşey çizgilerindeki vurgulama nedeniyle ayrıca Venedik Gotiği'ndeki pencere düzenlemelerini de anımsatmaktadır.

GAB'nde incelenen kiliseler içinde XIX. yüzyıl batı etkisinin en belirgin görüldüğü yapılar, Gaziantep Ermeni kiliseleridir. Cephenin yatay katlar halinde düzenlenmesi, üçgen alınlık ve bu bölümdeki yonca biçimli pencere, akantus yapraklı başlıkları ile dikkat çeken pilastrlar, söveler, kat kornişleri, pencere üstlerinde çerçeveler, saçak profili ve kapının üzerinde yer alan kabartma ile kendini gösteren üslup; cephenin düşeyde de bölümlenmesi, renk kullanımı, dışa taşkın taş örgüleri ve iki yandan yükselen kulelerle, yerel karakterden oldukça uzaklaşmıştır.

Adı	doğu	batı	kuzey	güney
Aziz Bedros kilisesi				
St. Mary Kilisesi				
Kendirli Kilisesi				
Fırfırlı Kilise				

F.5.3. Cephe Düzeni

Adı	doğu	batı	kuzey	güney
S.Asfvadvadzin K				
Mar Yusuf Kilisesi				
Kırmızı Kilise				
Surp Giragos Kilisesi				
Surp Sarkis Kilisesi				

F.5.3. Cephe Düzeni

Protestan Kilisesi				
Ermeni Katolik Kilisesi				

F.5.3. Cephe Düzeni

5.1.5.Yapım teknikleri ve malzeme kullanımı

GAB kiliselerinde ana malzeme olarak taş kullanılmıştır. GAB'ndeki Ermeni kiliselerinde en çok kullanılan malzeme taş olması yörede bol miktarda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Yapılarda kaba yonu taş ve kesme taş kullanılmıştır. Diyarbakır'da kale ve diğer yapılarda farklı yerlerden getirilen bazalt ve Urfa taşı kullanılmıştır. Mardin'de kalker cinsi olan Mardin taşı, Şanlıurfa'da bazalt ve kalker taşı, Gaziantep Kiliselerinde karataş, pembe mermer, keymıh, havara taşı ve topak taş kullanılmıştır.

Günümüzde yapım tekniği oldukça net izlenebilen Surp Sargis Kilisesi'nde olduğu gibi, Surp Giragos Kilisesi ve Ermeni Katolik Kilisesi örneklerinde de görüleceği üzere, kesme taş duvarların iki yüzünde ve kesitinde malzeme kullanımı tekdüze değildir. Ermeni Katolik Kilisesinde dış yüzü kesme taş, iç yüzü moloz ve sıvalı, Protestan Kilisesinde dış yüzü kaba yonu taş iç yüzü moloz taş, Mardin ve Şanlıurfa kiliseleri ile Gaziantep Surp Bedros Kilisesi ve St. Mary Kilisesi'nde cephelerin iki yüzü kesme taş olarak yapılmıştır. Gaziantep Kendirli Kilisesi'nde dış yüz kesme taş olarak ancak iç yüzey sıvalı ve boyalı olduğundan görülememiştir.

Kiliselerin dış yüzeyindeki ince yonu taştaki işçilik, düz yüzeyler oluşturmaya yöneliktir. Tüm cephelere bakıldığında taşın işçiliği yanısıra, cephelerin öğeleri vurgulanmış ve derz aralıkları olabildiğince ince tutulmuştur.

Duvarlar yanaşık derzli ve çift cidarlı, döşemeler taş kaplıdır. İklim ve bitki örtüsü ile birlikte doğal yapı malzemelerinin de değiştiği düşünüldüğünde, üst örtünün tamamıyle ahşap iskelet üzerine kurgulandığı görülen Diyarbakır Ermeni Kiliseleri, tüm kiliselerden

ayrılmaktadır. Kubbeli kilise örneği olan Protestan Kilisesi'nde dahi kubbe, ahşap iskelet üzerinde inşa edilmiştir. Diyarbakır Protestan Kilisesi'nde tuğlalar pencere söve ve kemerlerinde kullanılmış, sıralı moloz taş duvarlar sıva ile kaplanmasına rağmen, diğer kilise örneklerinde kesme yonu taşı ile örülmüş duvarlara sahiptir. Yine Protestan Kilisesi'nin kubbe örtüsü kurşun, Katolik Kilisesi ve Surp Giragos Kilisesi'nin üst örtüsü toprak iken, Gaziantep Kendirli Kilisesi kiremitle kaplanmış, diğer kiliselerde ise beton kullanılmıştır.

Lokmalı pencere parmaklıkları, kandil halkaları, onarım kuşakları, kenet, zıvana, bilezikler ve gergi gibi bağlantı öğeleri; yapılarda demirin kullanıldığı yerlerdir. Diyarbakır kiliseleri, apsisin yarım kubbesinde kullanılan akustik küplerinin görülebildiği örneklerdir.

Alçı süsleme öğesi, Surp Giragos Kilisesi ve Ermeni Katolik Kilisesi altarlarında kullanılmıştır. Ermeni Katolik Kilisesi'nde nişler içerisinde de alçı bezekler ve çiniler görülmektedir.

Protestan Kilisesi dışındaki kiliselerin, dışa yansıyan cepheleri, iç yüzeyler gibi sıvanmazken, Ermeni Katolik Kilisesi ve Surp Giragos Kilisesi ile Protestan Kilisesi'nin iç yüzeylerinin sıvandığı görülmektedir. Kıtıklı, kireç harçlı sıva, eski eserlerde halen kullanılmasına rağmen, yakın dönem onarımları ise çimento harçlı sıva ile yapılmıştır.

Galeri korkulukları, pencereler, kapılar, döşemede kullanılan ahşap kirişler bugüne izlerini bırakan ahşap öğelerdir.

5.2. GAB Ermeni Kiliseleri ile Ermenistan ve Türkiye Coğrafyasındaki Ermeni Kilise Mimarisine İlişkin Değerlendirme

Mezopotamya'nın erken dönemleri dışında bu bölgelerde ortaya çıkan kültürleri, bölge sınırları dahilindeki faktörlerle açıklanamamaktadır. Yakındoğu tarihinin gelişmesinin en önemli işlevsel ilkesi olan bir araya getiricilik, çok eski tarihlerden bu yana bütün kültür katlarını şekillendirmiştir. Hıristiyanlığın, topluma egemen olduğu dönemlerde de bu toplama karakter vardır (Kuban,2009:5.).

Hiyerarşik düzen açısından Kopt Kilisesine oldukça yakın olan Ermeni Kilisesine mimari açıdan bakılacak olursa, kendine özgü birtakım özellikleri olduğu görülmektedir. Öncelikle kilise kubbeleri form itibariyle diğer kiliselerden ayrılmaktadır. Ermeni

kiliselerinde kubbe küresel değil, çokgen ya da silindirik yüksek bir kasnağın üzerini örten koni şeklindedir. Bu durum, Hıristiyanlığın kabulü ile birlikte tamamına yakını yıktırılan Ermeni Tapınak mimarisinin bir uzantısı olsa gerekir. İç mekânda naos ile altarlar yalnızca kot farkı ile birbirinden ayrılmıştır. Ana mekândan daha yüksekçe bir platformda yer alan bölümle ana mekân arasında herhangi bir bölme yoktur. Bu durum Ermeni kiliselerine özgüdür. Ayrıca Ermeni Kiliselerinde toplu halde günahlar affedildiği için, günah çıkarma kabini bulunmamaktadır (Tanış,2006:18-19).

Anadolu'da ve Suriye'de, Roma döneminden kalan yapıların mimari tasavvur, strüktür ve yapı tekniği bakımından eriştiği düzey ve o dönemdeki yapı etkinliklerinin zenginliği, Hıristiyanlık devlet dini olduğu zaman, kiliselerin ve diğer dini karakterli yapıların tasarımına ilham olmuştur. Hıristiyan mimarisinin gelişmesi Anadolu'da, Suriye'de, Ermenistan'da olmuş, yeni inancın ortaya çıkardığı yeni işlevlere, bilinen biçimlerle ve yapı yöntemleriyle çözümler aranmış, Roma döneminin sonundaki bölgeleşme karakterleri etkilerini artırmaya devam etmişlerdir. Erken Hıristiyan mimarisi, V. yüzyıl sonuna kadar gelen bölgesel yapı teknikleri bir yana bırakılırsa, bazı genel eğilimler göstermektedir. Örneğin bazilika, Suriye'de, Kilikya'da ve Ermenistan'da ortak tip olarak görünmektedir (Kuban,2009:227.).

Ermeni mimarlığının erken dönemlerini temsil eden kubbesiz, bazilikal formdaki tonozlu binaların (Nersessian,1945:59.), üç nefli örneklerinde liturjik amaçlarla apsisin yan taraflarına eklenmiş iki oda olduğu durumda apsis artık taşıntılı yapılmamıştır (Kouymjian, 1992.). Çoğu Ermeni bazilikalarının tarihlendirilmesi takribî olduğu için bu türün kronolojik gelişimini kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Ermeni bazilikaları Suriye'deki türe benzemektedir. Ancak, ikisi arasında karakteristik farklılıklar vardır. Ermeni bazilikaları taştan yapılmıştır ve hemen hiç istisnası olmaksızın yan nefler ve nefler üzerinde taş tonozlar bulunmaktadır. Buna karşılık, Suriye'de, duvarlar ve apsisler taştan olmakla birlikte, tavanlar genellikle Bizans ve Roma'da olduğu gibi tonozsuz ve ahşap kirişleme veya ahşap çatıdandır. Çoğu Ermeni bazilikalarında, tek bir tavan hem orta hem de yan nefleri örtmekte, Suriye'de ve Batı'da ise orta nefin genellikle ayrı ve daha yüksek bir tavanı bulunmaktadır (Kouymjian, 1992.). Ermenistan'da üst örtüler tonozlarla atlanırken, Suriye ve Kuzey Mezopotamya anıtlarının kereste çatılar tarafından örtülmesi, yerel bina pratiklerini yansıtır (Kleinbauer 1972: 258.). Erken Hıristiyan mimarisinin

gelişmesinde, VII. yüzyıl Ermeni kiliseleri, tipolojik ve üslupsal olarak, bağımsız bir olguyu temsil ederek, karakteristik Ermeni tasarımlarını geliştirmiştir. Ermeni yapıcılarının bu büyük ve özel temaları, Ermeni kilise tiplerinde üretmeye devam etmelerine rağmen, Suriye ve Anadolu'da farklı kilise tiplerinin üretimi hızlıca azalmıştır (Kleinbauer 1972: 261.). Erken Hıristiyan sanatının kendine özgü üslubuna kavuştuğu IV. ve IX. yüzyıllarda, Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuzey Suriye ile akraba alt üslup oluşmuştur. Ermeni mimarisinin VII. yüzyıla kadar Suriye'den ilham alan bir karakteri vardır (Kuban,1988:68.).

Bu ortak tipin bölgedeki örneklerini daha sonraki yüzyıllarda inşa edilmiş olsalar dahi Şanlıurfa'da Selahaddin Eyyubi Cami; Mardin'de Kırmızı Kilise ve Mar Yusuf Kilisesi'nde tonozlu; Diyarbakır'daki örneklerde ise Suriye etkisiyle tonoz kullanımı yerine düz damlı ve kereste kullanılmış haliyle Surp Sargis Kilisesi ve Ermeni Katolik Kilisesi ile beş nefli olsa da aynı kurguyu sürdüren Surp Giragos Kilisesi'nde görebilmekteyiz. Ancak Diyarbakır ve Mardinde bulunan ve yukarıda adı zikredilen örnekler, salon tipi bazilikal, yani nefler arasında yükseklik bulunmayan bazilikalardır.

Ermeni mimarlarının, V. ve VI. yüzyıllarda Suriye, İran ve Bizans ile yakın ilişki geliştirmelerinin etkisiyle, hem tek nefli kiliseler hem de üç nefli bazilikalar, naosun odak noktası olduğu kubbeli bir yapıya dönüşmüştür (Nersessian,1945:61-64.). Kubbeli bazilikaların bölgedeki örneklerini, Gaziantep'te Aziz Bedros Kilisesi ve Şanlıurfa'da Fırfırlı Kilise'de görülmektedir.

Ermeni Mimarisinde ilk uygulanan kilise planlarının benzerleri XIX. yüzyılda da karşımıza çıkmaktadır. Erken dönemde uygulanmış plan tipleri, sonradan inşa edilmiş yapılara örnek teşkil etmiştir. İçte üç nefli, üç apsisli olan yapılarda apsisler ve pastaphoruim hücreleri apsisle doğrudan bağlantılıdır. Aynı özellik Suriye Kiliselerinde de görülmektedir. Bazilikaların çoğunda birkaç giriş bulunmaktadır (Sağır,2000:15). Basit yonca ve haç plan tipine sahip kiliselerden bazılarında yapıyı dört yönde genişleten nişler, apsisleri dolanan dehliz ya da yan nefler yerine geçen arkadlı düzenlemeler görülmektedir. (Sağır,2000:16) Ermeni Prenslikleri Döneminde, geçmişte kullanılan mimari formların ve süslemelerin bir arada bütünlük oluşturarak kullanılması karakteristiktir. Bu gelişim XI. yüzyıl başlarında Selçuklu hakimiyeti altında olmuştur. Bu yüzyıldan sonra cephelerin

hareketlenmesi ve taş işçiliğinin önem kazanmasıyla düzgün taş bloklar şekillendirilmiştir. XVII. yüzyıl yapılarında ise barok mimarinin etkileri görülmektedir (Sağır,2000:18).

XIX. yy Kayseri kiliseleri çoğunlukla, üç nefli bazilikal planlı olup, genellikle yan neflerde beşik tonoz, orta nefin apsis önündeki ya da bir sonraki biriminde yüksek kasnaklı kubbelerle örtülmüştür. Orta nef birimlerinin kubbelerle örtülmesi ya da bazilikal planın, ana kubbenin dört tarafını saran kubbelerle haçvari etki kazanması bölge kiliselerinin örtü sisteminde, farklı denemeler olarak yer alır (Açıkgöz, 2007: 184-185). İstanbul Kiliseleri birkaç istisna dışında bazilikal T planlı ve tek nefli üst örtüleri tonoz üzerine beşik çatıdır ve ilk olarak XV.yüzyılda yapılmaya başlanmıştır (Batar,2007:44). Koridorlu tetrakonçun[21], Küçük Asya'da daha küçük koridorlu kaynakları mevcut olup, bu plan tipi Kuzey Mezopotamya'da ve Suriye'de ortaya çıkmıştır. Bu anlamda Suriye ve Ermeni kiliselerinin çok yakın ilişkide olduğu ve etkileşim gösterdikleri anlaşılmaktadır (Maranci,2001:105-106.). Kilise formları açısından Anadolu, farklı malzeme ve plan uygulamalarıyla zengin çeşitlemelerin görüldüğü bir yerdir (Koch,2008:85). Dört yapraklı yonca plan tipinin IV. yüzyıldan itibaren, tüm Hıristiyan uygarlıklarında yaygın bir uygulama alanı bulmuş olsa da Anadolu, Suriye, Ermeni, Gürcü kiliselerinde değişken boyutlar, iç ve dış düzenlemelerde yeni arayışlar görülse de, dört yapraklı yonca plan tipinin çeşitlemelerine her dönemde yer verilmiştir (Sağır,2008:125).

GAB Ermeni Kiliselerinde tetrakonç örneğine rastlanmazken Doğu Anadolu Bölgesinde Kars Kümbet Cami merkezi plan, dört yönden ileri taşırılarak, dört kollu haç planı elde edilmiş ve haçın kolları beş kenarlı apsis olarak dışa yansıtılmış, dıştan hafifçe şişkin, konikal şekilli kubbe, içten kare zemin üzerinde yükselen köşe payeleri üzerine oturur. Yüksek kasnakta on iki çift gömme sütunların oluşturduğu yarım daire kemerler mevcuttur. Van Akdamar Kutsal Haç Kilisesinde ise tetraconchos planın uygulanmıştır. Dört cephede yer alan ve merkezi kare mekandan dışarıya doğru çıkıntı teşkil eden haç kollarının üzeri çift pahlı çatı ile küçük niş çıkıntılarının külaha benzer üst örtülerle, onaltıgen olan kubbe kasnağının üzeri duvar payeleri üzerine oturan pandantif geçişli pramidal bir külahla kapatılmıştır. Bütün üst örtü taş plaklarla kaplanmıştır. Kuzey ve

[21] Dört yapraklı yonca plan tipi

güney yönlerdeki yarım dairelerin dışa çıkıntı yapması ve köşe nişlerinin dışta çokgen yüzeyler halinde olması bu iki yapıyı diğerlerinden ayırır.

Bu durum Kuban'ında (1988:84.) belirttiği gibi, Ermeni mimarisinin günümüz Türkiye topraklarında kendine özgü, bölgesel stiller geliştirdiğini göstermektedir.

Bugün Güneydoğu Anadolu olarak adlandırdığımız yöreler, muhtemelen IV. yüzyıl sonuna kadar Türkiye'nin güneyindeki bölgelerin kültürü içinde kendilerine yer bulabilmektedirler (Kuban,2009:221.). Bugünkü Güneydoğu Anadolu erken dönem mimarisi kuzey Suriye ile değerlendirilebilir. Suriye'nin yeni gelişen Anadolu mimarlığını etkilemesi daha çok bezeme alanında olmuştur. Suriye'de XII. ve XIII. yüzyılda gördüğümüz yapılar sade bir bezemesel karakter göstermiştir. Özellikle kuzey Suriye'de Hıristiyan dönemi taş yapı geleneğinin devamını görmek olasıdır (Kuban,2009:224.). Osmanlı'nın en güçlü döneminde dahi Güneydoğu Anadolu'daki mimari çehre Kuzey Suriye ve Mezopotamya ile ortak özellikler taşımaktadır (Kuban,2009:262.).

Anadolu'da, Ermeni kiliseleri metropoliten Bizans anıtlarından ziyade tipik Suriye köy kiliseleri ile karşılaştırılmalıdır (Kleinbauer,1972:261). Nitekim yerleşim ve yönetim birimi olan mahallelerde, temsili ve sanatsal değerlerin büyük dinsel merkezlerde yoğunlaşması, iktidarın dışavurumu ve şehir hayatının katılığı İslam ideolojisinin bir ürünü olsa da Anadolu'nun bir çok bölgesinde zaten var olan bir çok etmende izdüşümünü bulmaktadır. Örneğin, kompozisyon ve oranlardaki ciddilik, Selçuklular ile Ermeniler arasındaki ticari ilişkilerden kaynaklanmaktadır, Selçuklular ve Ermeniler, karmaşık ritimleri olan ve tipolojik olarak mekân genişliğinde ısrar eden Bizans mimarisini benimsememişlerdir (Cerasi,1999:203). Kiliseler, Suriye'de olduğu gibi, iyi kesme taş bloklardan inşa edilmiştir (Kleinbauer,1972:261). Kuzeybatı Suriyede kireç taşı kullanılmış, dış cepheler kısmen süslenmiştir. Başlıklar ve diğer mimari plastik eserler yerel işçilik özellikleri gösterir. Hauran'da ise (Güney Suriye) bazalt kullanılmış, oldukça sade başlıklar yapılmıştır (Koch,2008:89). Suriye Kiliselerinde, şekilsel ve figüratif oymalar minimumda tutulmuş ve dış cephe oldukça ağır görünmektedir (Kleinbauer,1972:261.). Klasik Ermeni mimarisinde sandık duvar tekniği kullanılmış, kesme taşlar düzenli sıralar oluşturacak şekilde örülmüşlerdir (Sağır,2008:153).

GAB Ermeni kiliselerinin ana malzemesini taş oluşturmakta ve Gaziantep St. Mary Kilisesi ile Şanlıurfa Selahaddin Eyyubi Cami dışındaki tüm kiliseler sade dış cepheleri ile

masif etkilerini artırmaktadırlar. Kiliselerin çoğu, bazalt ve kalker taş ocaklarının yoğunluğuna göre yerel üslupla harmanlanarak kullanılmış, sütun başlıklarında mukarnas kullanımı sınırlı tutulmuştur.

Taş yapının Suriye'deki özeliklerinden biri çok renkliliktir. İki renkli taş kullanılarak elde edilen polikromi özellikle kemerlerde görülür. Bununla beraber bu taş kaplama polikromisinin, Ermeni mimarlığında ve Suriye mimarlığında da görüldüğü bilinmektedir (Kuban,2009:224.). Polikromiyi, Şanlıurfa'da Fırfırlı Kilise ile Surp Asvadvadzin Katedrali giriş kapılarının kemerlerinde; Gaziantep'te Aziz Bedros Kilisesi, Kendirli Kilisesi ile Meryem Ana Kilisesi'nde ise dış cephelerde ve kemerlerde gözlemlemekteyiz. Diyarbakır Kiliselerinde ise, Protestan Kilisesi hariç diğer tüm kiliselerin dilimli kemerlerinde bazalt ve kalker taşın oluşturduğu kromatik[22] düzenlemelere rastlamaktayız.

Anadolu'da, Suriye'de ve Kafkasya'da gelişen Hıristiyan mimari üslupları hiçbir zaman bezemeye tabi olmamışlardır. Taş oymacılığında ise mimari karakter bu üslupların ağırlık merkezini oluşturmuştur (Kuban,2009:228). Kiliselerin süslenmesi geleneksel bir yaklaşım olmamıştır. Tanrı evinin iç mekân karakteristiği, dışarıdan bakılınca yalın, kendi içine kapanmış, saklanan bir yapı izlenimi doğurmuştur. Sütunlar ve kemerler göstermelik elemanlardır. Pencereler yapının kütleselliğini yumuşatmamaktadır (İpşiroğlu, 2007:36-37). Anadolu mimarlığına geçen birçok geometrik motif ise, İslam ülkeleri kanalıyla olmayıp, Ermeni mimarlığının etkisiyle bezeme sanatında yerini almıştır. Bunun nedeni, Anadolu şantiyelerinde çalışan Ermeni ustalarının rolü olmuştur (Kuban,2009:237.). Bunun yanı sıra, doğal biçimlerin vurgulanması ve öne çıkarılması, Anadolu kültürünün özgün bir özelliğidir (Cerasi,1999:207). Merkezdeki bölümün dıştan algılanması,yani içteki planın aynen dışa yansıtılması Ermeni mimarisinde ender karşılaşılan bir uygulamadır (Sağır,2008:153). Ortodoks Kilisesi'nde önemli bir yeri olan "Tasvir Kültü" Ermeni Kilisesi'nde dar bir çerçevede tutulmaktadır. tasvirleri Ermeni Kilisesi, eski puta tapınmanın devamı saymış ve kullanmamıştır. Ancak günümüzde Ermeni kiliselerinde yağlıboya resimlere ve kabartmalara yer verilmektedir (Sağır,2008:39).

[22] Renkli

Bütün bezeme üslupları geometrik eğilimli olmuştur. Ermeni mimarlığı, bu geometrikleştirme eğiliminin dışına çıkmamaktadır (Kuban,2009:235.). Bezemeler İslam etkisi altında tamamen geometrik eğrilerden ve üzüm salkımlarından oluşmaktadır. Ermeni bezemeleri, İslam mimarlığında olduğu gibi yapı kütlesinin belli noktalarında, kornişlerde, kapılarda ve pencere üstlerinde, tavanlarda toplanmaktadır (Kuban,2009:236.). Bununla beraber Ermeni Kiliseleri kendi içine kapalı, sıkışık yapıdadır (İpşiroğlu, 2007: 37.). Nitekim Gaziantep St. Mary Kilisesi cephelerindeki eğrisel bezemeler ile Şanlıurfa Selahaddin Eyyubi Camideki ejder figürleri, rumi ve palmetlerden oluşan bitkisel kompozisyonlar dışındaki tüm örnekler pencere ile kapı kemer ve kenarları, niş kemerleri ile taşıyıcı kemerlere uygulanan bezemelerle bu eğilimi yansıtmaktadır. Ancak, Diyarbakır'da Ermeni Katolik Kilisesi ile Surp Giragos Kilisesi altarlarındaki süslemeler ve figürler önemli ayrıntılardır. Nitekim, GAB'ndeki Ermeni Kiliselerinde görülen süslemeler, bitkisel ve geometrik süslemelerle ile mukarnasların taş işçiliğiyle ortaya konulması veya Diyarbakır'da görüldüğü üzere cas gibi yöresel malzemelerle taş üzerine desen verilmesinden ibarettir.

İstanbul Ermeni Gregoryen Kiliseleri'nin cepheleri genelde sade bir düzene sahiptir. Beşik çatıları ve dikdörtgen pencereleriyle birbirlerine benzer yapıdalardır. Kargir cephelerin çoğu sonraki dönemlerde sıvanmıştır (Batar,2007:44). Kayseri Ermeni Kiliseleri ise daha çok bitkisel motiflere dayalıdır (Açıkgöz, 2007:157). Kiliselerin iç bezemeleri, genelde bitkisel ve geometrik motiflerden, oluşan resimlerdir. Kemer karınları ve kenarları ile, kapı, pencere kenarları; bezeme kuşakları ya da düz şeritlerle vurgulanmıştır. Ermeni kiliselerindeki kalemişlerinin, 19. yüzyıl İstanbul saray mimarisinden etkilendiği görülen olgun üslubu ile kimi Ermeni kiliselerinde Kütahya çinileri ya da alçı kullanılmıştır (Açıkgöz,2007:186). Doğu Anadolu'da Kars Kümbet Caminin özellikle kabartma tekniğindeki figüratif bezemeleri dikkat çekicidir. Kubbe kasnağında oniki kemerle ayrılan her bölümün ortasında, oniki insan figürü görülmektedir. Bu figürlerin bazılarının yanında yılan kabartması, hayvan ya da bitki motifi yer almaktadır. Van Kutsal Haç Kilisesi'nde ise karşımıza çıkan mimari plastik süsleme, yapı dışım çeşitli bordürler halinde kuşatan ve özellikle duvarların orta kısmında heykel zenginliğinde canlandırılan figürlü kabartmalardır. Kiliseyi farklı yüksekliklerde ve çeşitli kuşaklar halinde dolanan rölyeflerde yassı kabartmalı ve birbirine geçmeli dar bir asma sarmaşığı bordürü ve bu bordürün hemen üstünde kilisenin bütün ceplerinin dolanan dört süsleme kuşağı

bulunmaktadır. Bu kuşaklarda dini konular, azizler, krallar, çeşitli hayvan ve bitki figürleri alçak kabartma şeklinde serbest kompozisyonlar halinde yapılmışlardır. Yapının dış cephelerinde izlenen zengin plastik kabartmalardan oluşan süslemelerin yanısıra iç mekânda kubbe hariç bütün yüzeylerde freskler işlenmiştir. GAB Ermeni kiliselerinden fresk bulunan tek kilise Diyarbakır Protestan Kilisesi, çini bulunan tek Kilise Diyarbakır Ermeni Katolik Kilisesi, resim bulunan tek kilise ise yine Diyarbakır'da bulunan Surp Giragos Kilisesidir.

Bezemesel karakterde olan ince pilastrlar veya küçük sütunlarla, sağır duvarlarda kemer sıralarının teşkili de Ermeni mimarlığının önemli bir süs ve üslup öğesi olmuştur. Kafkasya, Suriye ve Orta Anadolu Hıristiyan dönemi taş mimari geleneklerinde bezeme mimari plana tabi kalmaktadır. Ermenistan'da mimari bezemenin sağır revaklar ve cephe nişlerinden sonra gelen öğelerinden biri, kapı ve pencere kemerlerinin belirtilmesidir. Pencere boşlukları üzerinde, yatay iki uçla sonlanan taç kemerler de karakteristik olup bu kullanım Suriye, Ermenistan ve Orta Anadolu'da ortaktır (Kuban,2009:235.). Özellikle X. yüzyılda ise yarım daire kemerlerle Ortodoks kiliselerinin donanımında sıklıkla karşılaşılmıştır (İpşiroğlu, 2007:60.). İncelenen kiliselerden, Diyarbakır Ermeni Katolik Kilisesi ile Surp Sargis Kilisesi yarım daire kemerlerin belirtilmediği cephe düzenlerine sahiptir ancak, Surp Giragos Kilisesi ile birlikte cephelerin tek düzeliğinin pilastırlarla bozulduğu; Şanlıurfa Kiliseleri ise cephede sağır duvarlar üzerine kaş kemerlerin işlendiği örneklerdir.

Osmanlı Mimarlığı'nda kapalı mekânla açık mekân ilişkisi çok uygulanan bir temadır. Kapalı mekâna geçmeden önce yarı açık bir geçiş mekânı tasarlama işlevsel nedenlere bağlı olduğu gibi kütle ifadesini güçlendirmek için de uygulanır. Ayrıca doluluk-boşluk, gölge-ışık oyunları yaratarak genel kütle görünüşünü zenginleştirmiş ve hareketlendirmiştir (Ödekan,1988:515). GAB Ermeni Kiliselerine bakıldığında ise kapalı bir mekan olan naosa geçiş için yarı açık mekanlar olarak narteksler tasarlanmıştır. Narteks tasarımının çeşitli örneklerini ise Diyarbakır Kiliselerinde gözlemlemekteyiz. Diyarbakır yerel mimarisinde özellikle camilerde son cemaat mahali olarak kullanılan mekanlar ve geleneksel evlerde gözlemlediğimiz yarı açık mekanlar işlevsel olduğu kadar, iklimsel verilerin de etkisiyle üretilmiş mekanlardır. Nitekim bu mekanların benzeri dört kilisede de narteks olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Kuban (2009:232)'ın belirttiği gibi Anadolu mimarlığında Ermeni geleneği plan tiplerinde değil, yapı ayrıntılarında görülmektedir.

Ancak, komşu bölgelerde hatta aynı şehirde bulunan kiliseler; farklı plan tipleri, bezeme programı, malzemeleri ve teknikleri ile birbirlerinde ayrışmakta, bölgenin mimari zenginliğine vurgu yapmaktadır. Batı üsluplarına doğru çizgisel bir üslupsal ilerleme görülen dönemlerde, bu eklektik kültürel gelişmede dahi Anadolu zihin yapısına uygun olan ve o zihin yapısına özgü dillerinin beğenisiyle tipolojik yapısını vurglayan unsurlar benimsenmiştir. Yani dışsal etkiler, köklü yerel özelliklerini pekiştirmeye yaramıştır.

5.3. GAB Ermeni Kiliselerinde Bozulma ve Kullanım Durumlarına İlişkin Değerlendirme

Kiliseler; şer-i bir devlet olan Osmanlı coğrafyasında, her ibadet yapısında olduğu gibi kendilerini farklı kültürel gruplar/etnisiteler algılayan topluluklar ve bireyler arasında, iletişim aracı olmuştur. Kilise yapıları; Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin ve Gaziantep gibi çokkültürlü kentlerdeki farklılıkların ve kültürlerarası ilişkilerin gözlenebileceği, bunun yanı sıra kilise inşasında kültürel kimliğin, yerel üslup ve yapım teknikleriyle kaynaştığını gösteren birer belge niteliğindedirler. Özellikle Osmanlı'da reform hareketlerinin başlaması ve zımmilere tanınan hakların genişletmesiyle gayrımüslimlerin inşa faaliyetleri, özellikle kilise inşasında, kültürel farklılığını görünür kılmıştır. Nitekim bu yapılar, aynı coğrafyada olsalar dahi farklılaşan mimari tipleri, bezeme ve ayrıntılardaki üslupları ile kültürel aidiyet ve pratikleri ortaya koymaktadır.

Kiliselerde doğal, bünyesel ve insana bağlı olarak oluşan bozulmalar, "4.2.1 GAB'nde İncelenen Ermeni Kiliselerinde Görülen Bozulmalar" başlığında yer alan bozulma şekilleri ile birlikte ele alınarak karşılaştırma ve değerlendirme yapılmıştır.

1.Doğal Olayların Oluşturduğu Etkenler

Doğal olayların oluşturduğu tahribatların yoğun olarak görüldüğü Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi ve Ermeni Katolik Kilisesinin üst örtüleri ile Protestan Kilisesi'nin kubbesi onarılarak mevcut yosunlanma, bitkilenme giderilmiş ancak 2015-2016 yıllarında yaşanan çatışmalı süreç nedeniyle hasarlar artmıştır. Camiye dönüştürülen kiliseler ibadet işlevini devam ettirdiklerinden, iç mekânda bitkilenme gibi tahribatlara rastlanmamaktadır. Öğretmenevi olarak kullanılan Kendirli Kilisesi de kullanıldığından doğal olaylardan

kaynaklı tahribatlar iç mekanda görülmemektedir. Günümüzde işlevini hala kilise olarak sürdüren Mar Yusuf Kilisesinde de iç mekânda bitkilenmeye rastlanılmamasına rağmen, tonozlarında yapısal hasarlar gözlemlenebilmektedir. Bugün nerdeyse terkedilmiş olan Mardin Surp Kevork Kilisesinde üst örtünün varolması sebebiyle çiçeklenme görülmemesine karşın, sürekli su almasından ve üst örtünün beton yapılarak ağırlaştırılmasından dolayı yapısal hasarlar gözlemlenmektedir. Şanlıurfa'da bulunan Selahattin Eyyubi Camisi ise onarıma alınmış olup, mevcut çatlakların giderilmesi için güçlendirme çalışmaları yapılmıştır. Tüm kiliseler içerisinde, üst örtüsü tamamıyla yok olması nedeniyle en kötü durumda bulunan, Surp Sargis Kilisesi'nde ise çiçeklenme, yosunlanma, duvarların üst kısımlarındaki taşlarda aşınma, sıva dökülmesi, derzlerin boşalması, malzeme kayıpları, içerideki duvar yüzeylerinde bezemelerin bozulması ve çatlaklar açıkça görülmektedir.

Zemin Hareketleri: Şanlıurfa ve yöresinin etkilendiği yaşanan büyük depremler sonucu Fırfırlı kilise ve Surp Asvadvadzin Kilisesi'nde çatlaklar ve oturmalardan kaynaklı kırılmalar gözlemlenmektedir.

Su ve İklime Bağlı Hareketler: Yoğun trafik sebebiyle araçların gazlarından etkilenmeleri, su ve nem sorunlarına ilişkin çözüm üretilmemesi, bakımların yapılmaması gibi sebeplerden ötürü St Mary Kilisesi, Kendirli Kilisesi, Fırfırlı Kilise, Selahaddin Eyyubi Cami, Kırmızı Kilise ve Surp Sargis Kilisesi tüm cephelerinde kararmalar, bitkilenmeler ve taşların renk değiştirdiği gözlemlenmektedir.

Çatlaklar ve Malzeme Kaybı: Fırfırlı Kilise, Surp Asvadvadzin Kilisesi'nde, Kırmızı Kilise, Mar Yusuf Kilisesi ve Surp Sargis Kiliselerinde malzeme kaybının yoğunluğu göze çarpmaktadır.

2. Bünyesel Nedenler

Doğada uzun süre atmosfer koşullarının etkisinde kalan doğal taşların fiziksel ve kimyasal özelliklerini kaybetmeye başlamasıyla Kendirli Kilisesi, Fırfırlı Kilise, Surp Asvadvadzin Kilisesi'nde, Kırmızı Kilise ve Surp Sargis Kiliselerinin taşların yüzeysel bozulma, kırıntılaşma, tozlaşma, kabuklanma, çiçeklenme, plakalar halinde ayrılmalar ile taşın erozyonu söz konusu olmuştur. Özellikle Kırmızı Kilise ve Surp Sargis Kilisesinde

harç sıva bozulmaları da görülmüştür. Ayrıca bu kiliselerin yanı sıra St.Mary Kilisesinde de metal korozyonu ve ahşap doğramalarda bozulmalar gözlemlenmiştir.

3.İnsana Bağlı Etkenler

İmar Hareketleri: Yol kotunun altında kalan Kendirli Kilisesi ve Aziz Bedros Kilisesinde trafik yoğunluğuna bağlı titreşimler aracılığı ile yapılarda ciddi taşıyıcı sistem sorunlarının incelenmesi gerekmektedir.

Fırfırlı Kilise ve Surp Asdvadvazin Katedrali ile Diyarbakır kentsel sit alanı içinde kalan Surp Giragos Kilisesi, Ermeni Katolik Kilisesi ve Protestan kilisesi etrafı konutlarla çevrilidir. Çevre parseldeki binalardan gelen yükler, zemin hareketlerini oluşmasında etkili olabilecek, alt yapı sorunları meydana geleceğinden zemin su seviyesinden kaynaklı problemler yapı temellerine zarar verebilecektir. Bodrum yapılabilmesi için zemin suyu seviyesinin düşürülmesi, yine zemindeki yük dengelerini bozarak yapılarda çatlaklar oluşmasına neden olabilir. Ayrıca bu eserlerin etrafındaki yapılaşmalardan ötürü algılanabilirlik düzeyleri oldukça zayıftır.

Yanlış Onarımlar: St Mary Kilisesi, Kendirli Kilisesi, Fırfırlı Kilise, Surp Asvadvadzin Kilisesi'nde ve Surp Hovsep Kilisesinde kullanılan ahşap malzemeler niteliksiz olup, eserin dokusuna uymamaktadır. Yapıların iç mekânında çimento ile yapılan müdahaleler gözlemlenmektedir. Yapının çatısı üzerindeki kurşunlar, beton ile değiştirilmiştir.

Ekler ve Müdahaleler: Camiye çevrilmiş olmaları nedeniyle Fırfırlı Kilise, Surp Asvadvadzin Kilisesi ve St. Mary Kilisesi mihrap nişi açılmış, minber, vaiz kürsüsü eklenmiş, apsisler kapatılmıştır. Fırfırlı Kilise, Surp Asvadvadzin Kilisesi'nde ve St. Mary Kilisesinde minareye dönüştürülen ya da yok edilen çan kuleleri bulunmaktadır.

1895 yılındaki olaylar, I. Dünya Savaşı ile Cumhuriyet Dönemi'nde Lozan Antlaşması sonrasında gerçekleşen değişim sonraki yıllarda çeşitli politik olaylar sonucu devam etmiştir. Özellikle Diyarbakır, 1980'li yıllarda başlayan iç göç ve çatışma olgusundan büyük ölçüde etkilenmiştir. Göç ile gecekondular oluşmuş, tarihi bölgeler ise ucuz kiraları ile göç edenler için çekici olmuştur. Kiliselerde göç alan yerlerde farklı kullanımlara maruz kalmış, çatışmalardan etkilenmiştir.

Kiliseler, insanların ibadet ihtiyacını sağlamak üzere tasarlanmıştır. Günümüzde, Diyarbakır Surp Sargis Kilisesi örneğinde olduğu gibi bir evin müştemilatı olan kiliselerde değişim kaçınılmaz olmuştur. Diyarbakır Protestan Kilisesi ve Ermeni Katolik Kilisesinde, kullanıcılar yaptıkları bilinçsiz düzenlemelerle yapıların fiziksel yıpranmalarına neden olmuştur. Kötü kullanımlar, taşıyıcı sistem ve malzemenin bünyesinden gelen nedenlerle fiziksel ve yapısal yıpranma artmıştır. Özgün işlev ve kullanıcılarını yitiren kiliselerin bazıları yıkılmış, bazılarıysa ekonomik çıkarlar gözetilerek değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bakımsızlık: Surp Sargis Kilisesi ve Surp Kevork Kilisesi ile gelişigüzel eklerin yapılıp açıklıkların kapatıldığı, bazı bölümlerin yıkıldığı kiliseler olduğu gibi, ikinci kullanımın izlerinden kurtulamayan Kendirli Kilisesi ve Surp Hovsep Kilisesi oldukça bakımsızdır.

Yanlış İşlevler: Günümüzde cami olarak işlev kazandırılması nedeniyle, fonksiyonel değişikliğin zorunlu kıldığı, naosun harime çevrilme sürecinde mihrap ve minber eklenmesi gibi müdahalelerin yanında, dış cephelerde de eserin kilise olduğunu hatırlatacak çan kulesi, haç gibi detaylar yok edilmiştir cemaati kalmamış kiliseler, mazbut vakıfa dönüştürülerek Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmiş, bir kısmı da bulundukları yerleşimin belediyesi gibi yönetim birimlerine bırakılmıştır. Türkiye'nin taraf olduğu Lozan Antlaşmasına rağmen, yerleşimin ihtiyacı olsun ya da olmasın camiye dönüştürülenler de olmuştur. Camiye çevrilme örneklerini sadece Şanlıurfa ya da Gaziantep'te değil tüm Türkiye'de görülmektedir.

Diyarbakır'da Vakıflar Bölge Müdürlüğü denetiminde olup kiraya verilen, Ermeni Katolik Kilisesi 1960'lı yıllara kadar tavuk çiftliği ve yağ deposu olarak, yine vakfınca kiraya verilmiş olan, Surp Sargis Kilisesi çeltik fabrikası, Surp Giragos Kilisesi bez ambarı olarak kullanılmıştır. Protestan Kilisesi ise ahıra çevrilmiştir.

Şanlıurfa'da kiliseler, hapishane ve elektrik dağıtım yeri olarak kullanıldıktan sonra camiye çevrilmiştir. Gaziantep'te bulunan St. Mary Kilisesi hapishane olarak, Kendirli Kilisesi ise Kurtuluş Savaşına kadar silah deposu olarak kullanılmıştır.

Vandalizm-definecilik-savaşlar: İncelenen alandaki tüm kiliselerde altın olduğu varsayılarak belli dönemlerde simgesel olduğu düşünülen haç ve rölyefli taşlar sökülmüştür. Surp Giragos Kilisesi, Ermeni Katolik Kilisesi, Surp Sargis Kilisesinde

kitabeler, camiye dönüştürülen St. Mary Kilisesinde kubbe üstünde, çan kulesi korkuluk köşelerinde ve çan kulesi üstünde yer alan haçlar yok edilmiştir. Aziz Bedros Kilisesinde tonoz kilit taşı onarım öncesinde sökülmüştür. Kırmızı Kilise'nin özellikle vaftiz odasında ve naosta pencere altlarında kazılmış bölümler mevcuttur. 2016 yılında yaşanan şehir içinde oluşan çatışmalar sonucu Diyarbakır Kiliseleri özellikle dam örtüleri ve beden duvarları yıkılmıştır. Kendirli Kilisesi'nde ise XX. Yüzyılda yaşanan savaştan dolayı batı cephesinde kurşun izleri görülmektedir.

Korunmaları kültürel bir gereklilik olan bu kiliselerin, bozulma süreçlerindeki en önemli etken "kullanılmamaları" olduğundan, korunmaları konusunda düşünülmesi gereken önemli bir nokta, gerekli onarımlar yapıldıktan sonra, yapıların yeni kullanımlarla değerlendirilmeleri olacaktır. Ancak, yeni işlev vererek kullanmanın bir amaç değil, kiliseleri korumak için bir araç olduğu unutulmamalı ve mimari niteliklerini zedelemeyecek işlevler seçilmelidir.

Seçilecek işlevler ve kullanıcılar, kilise yapılarının korunması bağlamında etkin, örgütlü, çok aktörlü ve katılımcı yeni pratiklerin geliştirilmesi sonucunda belirlenmelidir.

5.4.ÖNERİLER

5.4.1. Yasal

Bir bilinçlenme ve kültür sorunu olan koruma özünde, ekonomik, politik, toplumsal ve mekânsal boyutlarıyla çok yönlü bir kültürel eylemdir. Uzun vadeli bir bir politika oluşturmak üzere karar verme süreci ile başlayan koruma, temelde politik kararların ekseninde, niçin, kimin adına, kimlerle ve nasıl koruma vb. sorulara yanıt oluşturmak için seçmeci bir sürecin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, koruma aynı zamanda da ideolojik bir eylemdir (Kiper, 2004:13). Bu eylemin hümanist ve bilinçli bir yorumunun ortaya konması için de öncelikle yasal çabalar gerekmektedir. Yapıların kataloglandırılması, envanterlerinin hazırlanması ve anıt statüsü kazanmaları bunun önkoşuludur.

Yasal önlemlerin ve hukuksal yaptırımların yeterli olmayacağı aşikârdır. Koruma kültürünün, toplumun her kesiminde kabul görmesi ve uygulama alanı bulması için, bu yapıların kollektif bir bilincin oluşabileceği şekilde yeniden değerlendirilmesi ve işlev verilmesi gerekmektedir. Verilecek işlevler kültürel ürün ve servislerin topluma sunulacağı

mekânlar olarak düşünülmelidir. Yeniden değerlendirme-işlevlendirme faaliyetleri, sağlıklı bir kültür politikası doğrultusunda ve fiziksel, sosyal ve ekonomik gelişme arasında dengeyi sağlamaya çalışan bir model oluşturularak yapılmalıdır. Bu ise, kiliselerin mülkiyet durumları ile yakından ilgilidir.

İncelenen kiliselerden, Diyarbakır'daki Ermeni Katolik Kilisesi ile Protestan Kilisesi'nin mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne, Surp Giragos Kilisesi ve Surp Sargis Kilisesi ise Surp Giragos Vakfı ve Surp Sarkis-Hızır İlyas Vakfı'na; Şanlıurfa'daki Fırfırlı Cami (Fırfırlı Kilise) ve Selahaddin Eyyubi Camisi'nin (Surp Asdvadvadzin Katedrali) mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne; Mardin'deki Mar Yusuf Kilisesi'nin mülkiyeti Ermeni Katolik Cemaati Vakfı'na, Surp Kevork Kilisesi'nin (Kırmızı Kilise) mülkiyeti Siborik Vakfı'na; Gaziantep'teki Kendirli Kilisesi'nin mülkiyeti Milli Eğitim Müdürlüğü'ne, St. Mary Kilisesi ve Surp Bedros Kilisesi'nin mülkiyeti Gaziantep Belediyesi'ne aittir (Tablo 5.2.).

Vakıflar Genel Müdürlüğü, mülkiyetinde olmayan eserlere ödenek ayırmamaktadır. KUDEB ise proje revizyonları ile onarım ve güçlendirme performanslarını gerçekleştirecek yeterli mali ödeneğe sahip değildir.

İncelenen alanda şahıs mülkiyetinde olan kilise bulunmamakla beraber, kurum mülkiyetindeki eserlerde yeterli çalışmalar yapılamamaktadır. 5737 sayılı Vakıflar Kanunu gereği, cemaat vakfı bünyesindeki eserlere bütçe ayrılmaması, cemaat vakıflarının gelirlerinin düşük olması halinde dahi, bütçe sebebiyle müdahalede bulunamamasıdır. Türkiye koruma ile ilgili ulusal ve uluslar arası mevzuatlara imza atmasına rağmen uygulamada aynı duyarlılıklara sahip olamamıştır. Bu noktada da, yerel idareler, diğer ilgili kurumlar ve STK'larının, halkın bilinçli desteğini de alarak konsensüs oluşturulmuş halde yasal düzenlemelere gidilmesi yönünde kamuoyu oluşturmalıdır.

BULUNDUĞU YER	ADI	YIL*	AİT OLDUĞU CEMAAT**	BUGÜNKÜ DURUM				
				MÜLKİYET	KULLANIM	KORUNMUŞLUK DURUMU		
						KORUNMUŞ	İYİ KORUNMAMIŞ	DEĞİŞMİŞ
GAZİANTEP	AZİZ BEDROS KİLİSESİ	1723, 1843-1866, 1868	Protestan, Ermeni Katolik	Gaziantep Belediyesi	Kültür Merkezi	+		
GAZİANTEP	ST. MARY KİLİSESİ	1689, 1739, 1807, 1873, 1876, 1878, 1892	Gregoryen	Gaziantep Belediyesi	Cami		+	+
GAZİANTEP	KENDİRLİ KİLİSESİ	1897	Katolik	Hazine	Öğretmenevi-lokanta		+	
ŞANLIURFA	FIRFIRLI KİLİSE	1864, 1865, 1902	Protestan	Vakıflar Genel Müdürlüğü-Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü	Cami		+	+
ŞANLIURFA	SURP ASDVADZADZİN KİLİSESİ	457, 18.yy, 1851	Gregoryen	Vakıflar Genel Müdürlüğü-Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü	Cami		+	+
MARDİN	MAR YUSUF KİLİSESİ	1894	Katolik	Ermeni Katolik Vakfı	Kilise	+		
MARDİN	KIRMIZI KİLİSE	420, 1791	Katolik	Ermeni Katolik Vakfı	Boş		+	+
DİYARBAKIR	SURP GİRAGOS KİLİSESİ	1515, 1518, 1722, 1729, 1881, 1883	Gregoryen	Ermeni Surp Küçük Kilise Hıdır İlyas Surp Gregos Kiliseleri Vakfı	Kilise	+		
DİYARBAKIR	PROTESTAN KİLİSESİ	1870,1871	Protestan	Vakıflar Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü	Boş		+	
DİYARBAKIR	ERMENİ KATOLİK KİLİSESİ	1890,?	Katolik	Vakıflar Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü	Boş		+	
DİYARBAKIR	SURP SARKİS KİLİSESİ	16.yy, 1840	Gregoryen	Ermeni Surp Küçük Kilise Hıdır İlyas Surp Gregos Kiliseleri Vakfı	Boş		+	

Tablo 5.2. Mülkiyet ve kullanım durumları

* Kiliselerle ilgili olarak ulaşılabilen tarihler, yapım, onarım ya da yenileme olarak değişebilmektedir. Ancak, birden fazla onarım geçirmiş ya da kaynaklarda farklı tarihlendirmeler yapılmış kiliseler ile ilgili net bir bilginin olmayışı sebebiyle ulaşılabilen tüm tarihlere yer verilmiştir.

** Kiliselerin ait olduğu cemaatler ile ilgili olarak, farklı kaynaklarda ulaşılabilen tüm bilgilere yer verilmiştir.

5.4.2. Örgütsel

Politik bir alan olan mekan ve bir politika yapma biçimi olan mekânsal biçimlendirmenin yanında ideolojik bir yaklaşım olarak ortaya çıkan korumanın bir siyasa pratiği olarak tanımlanması; mekâna yönelik projelerde mülk sahiplerinin, kullanıcıların, kent aktörlerinin, sivil toplum örgütlerinin ve kentte söz hakkı bulunan kitlelerin katılımının sağlanması gerekliliğini demokrasi adına ortaya çıkarmaktadır (Ecemiş ve Aydoğan ,2006:62). Bu anlamda tarihi kent dokularının korunması ve geleceğe aktarılması yararına çalışan, ticari kaygı gütmeyen, demokratik ve gönüllülüğe dayanan örgütlenmelerin desteklenmesi gerekmektedir.

Türkiyede önemli sorun, tarihi sitler ve envanterinin büyük ölçüde tamamlanmamış olmasıdır. Tarihi yapı stoğu giderek eksildiğine göre, bu ihmal; yasaların Kültür Bakanlığı'na vermiş olduğu görevin yerine getirilmemesi nedeniyle toplumun kültürel mirasının bilinçli olarak yok edilmesi anlamına gelmektedir. Bugünkü uygulamalara devam edildiği sürece yüzbinlerce yapı yok olacaktır. Bunun engellenmesi için yüzlerce uzmanın, epigraphistler ve fotoğrafçılarla beraber çalışması gerekmektedir. Devlet adına Kültür Bakanlığı tarafından hızla örgütlenme yapılmalıdır (Kuban,2000:163).

Kültürel varlıkların geleceği ile ilgilenen hükümet dışı kuruluşlar ile merkezi ve yerel yönetimlerin işbirliği halinde, korumada bilinçli, eğitimli, nitelikli ekiplerin oluşumunu sağlamak olmalıdır. Bu bağlamda çalışma alanımız içerisinde yer alan kiliseler ile ilgili olarak yapılan çalışmalar ve tespit edilen hususlar tez içinde ilgili bölümlerinde belirtilmiş ve elde edilen veriler sonucunda öneriler geliştirilmiştir.

Diyarbakır Ermeni Katolik Kilisesi, Surp Giragos Kilisesi, Protestan Kilisesi'nin onarım sonrası projeleri, Surp Sargis Kilisesinin kurul onayı alacak şekilde rölöve restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanmalıdır. Urfa Selahaddin Eyyubi Cami ve Fırfırlı Cami'nin projeleri mevcut olup, Selahaddin Eyyubi Caminin onarım sonrası projeleri revize edilmelidir. Surp Bedros Kilisesi ve St. Mary Kilisesi dışında Gaziantep Kendirli Kilisesi projelerinin oluşturulması gerekmektedir. Mardin'de Kırmızı Kilise'nin projelerinin güncellenerek bilimsel verilere dayalı restorasyon projeleri yenilenmeli, Mar Yusuf Kilisesi'nin ise rölöve, restitüsyon, restorasyon projeleri çizilerek onarım için belgelemeleri yapılmalıdır.

Kiliselerin mülk sahiplerinin belgeleme konusundaki isteksizlik ve yetersizlikleri göz önüne alınarak tarihsel, kültürel, tabiî ve kentsel değerlerin korunmasına yönelik çabalarda; yerel yönetimler, kamu idaresi ve kuruluşları, özel sektör ve sivil toplum örgütleri arasında güçlü bir birliktelik oluşturulmalı ve bu yaygınlaştırılmalıdır.

5.4.3. Finansal

Koruma için ayrılan finansman arttırılmadığı sürece korumacılığın gelişmesi beklenmemelidir. Çünkü koruma çalışmalarının yasalarla desteklenmesi ve insanların bilinçli olması tek başına yeterli değildir. Ekonomik problemler, şahısların kendi bütçeleri ile proje hazırlatmalarını ve onarım gerçekleştirmelerini engellemektedir. Bu nedenle, koruma çalışmalarına ilk olarak bütçe düzenlemelerinden başlamalı, Kamu kurum ve kuruluşları ile özel teşebbüslerin bütçelerinden korumaya yeterli miktarda kaynak aktarılması sağlanmalıdır. A.B., UNESCO ve diğer kuruluşların fonlarından ve hibe kredilerinden faydalanma yoluna gidilmelidir.

5.4.4. İşlevsel

Restorasyon müdahalesi, hangi amaçla yapılacağına, yapının ne amaca hizmet edeceğine karar vermekle başlar. Terkedilmiş bir yapının tekrar aynı işlevle restore edilmesi gerekmediğinden restorasyonu için en az müdahale gerektiren müze işlevi vermek uygun olacaktır (Kuban,2000:143).

İncelenen kiliselerde Şanlıurfa'daki Fırfırlı Kilise (Fırfırlı Cami) ve Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali (Selahattin Eyyubi Cami), camiye dönüştürülmüştür. Gaziantep'te Surp Bedros Kilisesi kültür merkezi, Kendirli Kilisesi Milli Eğitim Müdürlüğü toplantı salonu, St Mary Kilisesi ise cami olarak kullanılmaktadır. Onarımı tamamlanan Diyarbakır'daki Surp Giragos Kilisesi'nin işlevi aynı kalmıştır. Ermeni Katolik Kilisesi yakın bir zamanda Sur Kaymakamlığı'na tahsis edilmiş olup, Protestan Kilisesi gibi SODES kapsamındaki (halıcılık, çinicilik gibi sanat öğretimi için) çalışmalarda kullanılmış ancak şu anda hasarlı olduklarından kullanılmamaktadırlar. Surp Sargis Kilisesi ise yıkılmış durumdadır (Tablo 5.2.).

Mardin'de Mar Yusuf Kilisesi işlevini devam ettirmekte olup, Kırmızı Kilise harap halde, işlevsiz ve geçici önlemlerle ayakta tutulmaya çalışılmaktadır.

Camiye dönüştürülen ya da kilise olarak işlev gören yapılar için işlev önerisi getirilmemekle beraber, yıkılmış durumda olan kiliseler için acil eylem planı hazırlanmalı ve yeni işlev kazandırılmalıdır. Özellikle Diyarbakır'da çöküntü alanına dönüşmüş tarihi Suriçi Bölgesi'nde, yok olma riskini taşıyan bir tarihi doku içerisinde bulunan kiliselerin, işlev verilmesi ve yıkımdan kurtarılmasının sağlanması, bu bölgeye bir dinamizm kazandıracaktır. Surp Sargis Kilisesi'nin acilen onarılarak, Diyarbakır'ın kentsel kimliğini yansıtan birlikte yaşamış halkların kültürlerinden izler taşıyan bir kültür merkezi olarak işlev verilmesi uygun olacaktır.

Cemaati ile yapılan görüşmelerde Mardin Kırmızı Kilise'nin tekrar kilise olarak işlevlendirilmesi istenilmiştir. Ancak cemaatin az olması ve Mar Yusuf Kilisesi'nin kullanılması, yapının sağlıklı olarak ayakta kalabilmesi için farklı işlevler kazandırılması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu anlamda belirli zaman diliminde sembolik de olsa ayinlerin düzenlenebileceği, diğer zamanlarda ise Ermeni kültürünü yansıtan detayların içinde bulunduğu müştemilatı da düşünülerek, bir kültür merkezi olarak değerlendirilebilir (Tablo 5.2.).

5.4.5. Teknik

Kilisenin özgün mimari kimliğine zarar verir nitelikteki müdahaleleri; yakın çevreleri, planları, cepheleri, malzemeleri ve taşıyıcı sistemlerinde yapılan değişiklikler olarak değerlendirmek mümkündür.

5.4.5.1. Uygulama

Koruma programına farklı disiplinlerden uzmanların katılımı gerçekleştirilerek bir komisyon oluşturulmalıdır. 1964 tarihli Venedik Tüzüğü ile ardılı kararlar, AB Konseyi kararları ve KTVKK'nın ilke kararlarından yola çıkarak, tarihi esere yapılacak müdahalelerin biçim ve sınırlarını şu şekilde belirlemek daha uygun olacaktır:

Bilimsel olarak tanımlanabilecek bir restorasyon uygulaması üç paralel çalışma ile başlar.

a-Fiziksel etüd (Strüktür, malzeme, yapı tekniği, analitik rölöve, yapı elemanlarında bozulma türleri, zeminden kaynaklı hasarlar)

b-Yapı tarihi ile ilgili belgeleme ve yorum.

c-Üslupsal analiz ve estetik değerlendirme (Kuban,2000:144).

Fiziksel etüd: Bu çalışma rölöve ve fotografil belgeleme çalışmalarının oluşturduğu süreç sonunda analitik rölövelerin hazırlanmasıyla başlar. Analitik rölöve, sadece ölçme için değil, yapının bünyesini ve değişme sürecini saptama amacıyla yapılır (Kuban,2000:145). Kiliselerin olası depremlerde hasar görmemeleri ve yıkılmamaları için, öncelikle yapının depreme karşı davranışı doğru olarak belirlenmeli, yapısal sistemin zayıf noktaları tespit edilmelidir. Ancak bu hasarların tam olarak anlaşılabilmesi için taşıyıcı sistemin durumunu gösteren analitik bir röleve alınmadan önce yapıda kapsamlı bir geoteknik etüd yapılmalı, ardından, yapının mevcut malzeme nitelikleri güvenilir yöntemlerle tanımlanmalıdır. Bu veriler sağlandıktan sonra, tüm taşıyıcı sistem ile birlikte her yapı elemanı detaylı olarak incelenip gözlem yapılmalıdır. çeşitli analiz programlarında üç boyutlu olarak modellenerek incelenen tarihi eserdeki yapısal davranışların detaylı irdelenmesi gerekmektedir (Örmecioğlu,2010:234).

Tarihi yapıların deprem güvenliğinin tespiti amacıyla deprem analizi yapılmalı eğer gerekirse, seçilecek güçlendirme metotları sırasında tarihi yapıya yapılacak müdahaleler, uluslararası koruma tüzükleri çerçevesinde gerçekleştirilmelidir. Bu amaçla, öncelikle yapının malzeme ve hasarları yerinde incelenmeli bu bozulmaların gerçekleşme nedenleri tespit edilerek proje ve raporlara aktarılmalıdır. Malzeme örnekleri uzman kontrolünde deneyler yapılarak bozulmalar ve koruma programı geliştirilmelidir. Yerinde yapılan incelemeler ve laboratuarda gerçekleştirilen deneysel çalışmalar sonucunda malzeme ve hasar analizi paftaları çizimler üzerine işlenmelidir.

Onarıma başlamadan evvel, yapılacak tüm işlemler için ayrıntılı bir arkeolojik ve tarih araştırması yapılmalıdır (Kuban,2000:145). Yapının hangi tarihlerde inşa edildiği, yapım sürecinde kesinti olup olmadığı, yapının ömründe uğradığı hasarların şeması ve mertebesi, yapıda gerçekleştirilen onarım ve güçlendirmelerin neler olduğu, kullanım amacı, yapının ve çevresinin kullanımında değişiklik olup olmadığı tespit edilmelidir.

Yapının onarım ve güçlendirilmesinde yeterliliği bilimsel olarak kanıtlanmış ve geri dönüşümü mümkün çağdaş yöntemler kullanılabilir. Restorasyonda her zaman özgün yapım yöntemlerinin kullanılması tercih edilmelidir.

5.4.5.2. Restorasyon projesi ve uygulama süreci

Rölöve ve restitüsyon projesi iyi hazırlanmış, malzemeleri laboratuvarlarda incelenmiş bir yapı için bilimsel bir komisyon marifeti ile uygulama süreci başlatılmalıdır. Yeni işlev verilecek yapılarda örneğin tarihi yapı müze olarak kullanılacaksa, müze araştırmacılarının ve uzmanlarının da katılımının sağlanacağı bir proje ve uygulama ekibi oluşturulmalıdır.

Koruma sürecinde, oldukça hasarlı olan ve bugüne kadar kapsamlı herhangi bir çalışma yapılmayan Diyarbakır Surp Sargis Kilisesi ile Mardin Surp Kevork Kilisesi başta olmak üzere tüm kiliseler için sağlamlaştırma, bütünleme, yenileme, eklerden temizleme ve malzeme temizliği gibi restorasyon müdahaleleri yapılmalıdır

Üst örtüsü yıkık olan Surp Sargis Kilisesi ve Surp Kevork Kilisesi eseri tahrib eden bitki oluşumunun önününe geçilmeli, var olan kökler kurutulmalıdır. Gövdeli bitki oluşumları, çekerek yerinden sökülmeye çalışılmamalıdır. Bu şekilde yapılacak bir müdahale taşların oynamasına neden olarak yapıya zarar verecektir. Surp Sargis Kilisesi'nin yıkılmış olan üst örtüsü tamamlanmalı ve niteliksiz ekler yapıdan uzaklaştırılmalıdır. Surp Kevork Kilisesi ve Surp Sargis Kilisesi'nde molozlarla doldurulmuş, çimentoyla sıvanmış tüm bölümler yapıya zarar veren niteliksiz müdahalelerden kurtarılmalıdır.

Yüzey temizliği, kontrolsüz kumlama, yüksek basınçlı su, taraklama gibi yapının patinasına zarar verecek eylemlerden kaçınılmalıdır. Restorasyon projesinde, temizlik için kimyasal yöntemlerin önerilmesi, işin uzmanına bırakılmalıdır. Kimi kimyasalların, malzemenin özelliğini bozduğu, reaksiyon geliştirdiği bilindiğinden, mimarın tek başına böyle bir öneride bulunması, hasarlara yol açabilecektir. Uygulama aşamasında da bu tür işlemlerin tümü kontrol gerektirdiğinden konservatör, restoratör ve mimar işbirliği içinde olmalıdır.

Türkiyede kargir taşıyıcı yaygındır ve cidar hep kargirdir; malzeme de genellikle taştır. Bu malzemenin kullanımı da mevcut taşın niteliği, türü, kayaçtan koparılma biçimi, çıkarma ve işleme teknikleri, yapının tasarımının gerekleri, maddi kaynakları, inşaatın zaman kısıtı türü gibi bir çok girdiden etkilenmektedir (Yavuz, 2005:39). Ayrıca yeni malzeme, kullanılan yer ve kısımlar ile duvar yüzeylerinde tanımsız biçimler

oluşturmaktadır. Yeni malzeme kullanımının zorunlu olduğu durumlarda, yalnız eksik taşların yerine konması gerekmektedir. Yapının sağlam duvarlarında statik açıdan sorun yoksa çürütmeye gidilmemelidir (Yavuz, 2005:44-45). Bu anlamda onarımı gerçekleştirecek tüm eserler de çürütmeden kaçınılmalı, gerçekleştirilecek taş değişimi, tamamlamalar, bütünlemeler için gerekli olan taşın seçiminde bu girdiler ayrıntılı belirlenmeli, beş cm'den fazla yüzey kaybı olan taşlarda değişim önerisine gidilmelidir.

Taş değişimi yapılacaksa, onarımlarda kullanılacak harcın ve taşın belirlenmesi için ayrı laboratuar çalışması yapılarak özgün malzemeye uyumlu malzemelerin seçilmesi gerekmektedir. Bu yüzden proje aşamasında çevredeki taş ocakları araştırılmalı ve alınan numuneler analiz edilmelidir. Tüm süreç belgelenmeli ve minimum düzeyde müdahale temel ilke olmalıdır.

Pencere veya kapı açıklıklarını sınırlayan kemer, atkı ve söve gibi öğeler, ilgili duvarın sıvalı olup olmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu öğeler, eğer duvar ile aynı düzlemde ise sıvalı değildir, eğer bu öğeler duvar yüzeyinden önde ise sıva kalınlığı iki düzlem arasındaki fark kadardır (Yavuz,2005:40). Bu yüzden bahsi geçen öğelerin doğru bir biçimde tespiti yapılmalı, sıvanacak ya da derzlenecek bölgelere uygun harç tasarımı, doku ve renk farklarının en aza indirilmesi için laboratuar ortamında gerçekleştirilmelidir.

Temizlik ve bütünleme ile ilgili müdahaleler dışında, görülen düz yüzeyler ile tüm bezemeli yüzeylere sağlamlaştırıcı uygulanması önerisinin yanı sıra, yapıda sağlamlaştırma ve güçlendirme önerileri de, tarihi yığma yapılar konusunda eğitim alan inşaat mühendislerinin katkılarıyla getirilmelidir. Yapının her türlü etkiye karşı yük dağılımını aktaracak şekilde askıya alınması için, askılama projesi çizilmelidir. Hesaplara dayandırılmış şekilde, duvarların özgün harç enjeksiyonuyla güçlendirilmesi, yapıya yük getiren ve üst örtüde hasara neden olan beton uygulamalarının uzaklaştırılmasına ilişkin yöntem belirlenmelidir.

Yeniden üretilecek ahşap doğramalar için kullanılacak yere uygun ahşap cinsinin seçilmesi, ahşabın çalışma yönleri dikkate alınarak yapı detaylarının geliştirilmesi ve doğru kurutulmuş ahşabın kullanılması gerekir. Ahşap ile madeni aksamın etkileşimine karşı dikkatli olunmalıdır. Ahşabın direnç kazanması için ilaçlama önerilmelidir. Ahşap

elemanlar için biyolojik etkilere karşı sağlamlaştırma ve koruma, özgün detay ve boyutlarla yeniden üretim tavsiye edilmelidir.

Demir elemanların konservatörler tarafından boya katmanlarına bakılarak bir renk araştırılması yapılmalı ve özgün renk saptanmalıdır. Tüm demir yüzeylerin korozyonunun giderilmesi için temizlik ile temizlik sonrasında metal yüzeyler boyanacaksa, öncelikle orto fosforik esaslı pas inhibitörü ve antipas uygulaması ile özgün boya önerisi getirilmelidir.

Yeni işlevler için, yeni kullanım öğelerinin tasarıma katılması en az düzeyde tutmak gerekmektedir. Tuvaletler, kontroller, aydınlatma, güvenlik, genel ve sıhhi tesisatın sökülüp atılabilir, yapıya uyumlu çağdaş malzemeden olması önerilmektedir.

5.4.6. SONUÇ

Din, toplumsal hayatın en önemli bileşenlerinden biri olarak tarih boyunca varolagelmiştir. İnsanlık tarihinden bu yana dinlerin varolduğunu söyleyebiliriz. Pagan inanışların ve doğaya öykünmenin varolduğu zamanlarda, Hz. İsa'nın ölümünden sonra havarileri, Filistin'den, Suriye'ye ve Anadolu'ya hızla Hıristiyanlığı yaymışlardır. Önceleri Yahudilerin tapınaklarını örnek alınırken, daha sonra Suriye'de ilk kilise nüveleri ortaya çıkmıştır. Daha sonra Grek mabetlerinin ve Roma bazilikalarının etkisiyle plan tipleri geliştirilmiştir.

Grek mabedi dini cemaatin evi olarak değil, tanrıların barınağı olarak kabul edilmiştir. Törenler mabedin çevresinde, dışında sürmekte ve mabet süslemelerle birlikte bir sanat başyapıtına dönüşmektedir. Hıristiyan Kilisesi ise Grek mabetlerinden ayrı olarak tanrının evi değil, cemaatin toplanma ve dua mekânına dönüşmüştür. Roma mimarisinin toplantı yeri olan bazilikalarda bu isteğe uygundu. Buradaki mekânsal devrim, kilisenin tüm elemanlarının diziminin insan yolu çizgisinde oluşmasına dayanmıştır. İki eksene göre simetrik olan Roma bazilikasında, sütunlar sütunlara absit apside karşı olmuştur. Hıristiyan mimarlar bir absidi kaldırmış ve girişi küçük kenara almıştır. Böylece dikdörtgenin çift simetrisi kırılarak, boyuna bir tek eksen koridor ve bundan asal bir çizgi yapılmıştır (Zevi,1990:34).

Hıristiyanlığı ilk kabul eden halk olan Ermenilerin yaşadığı bölgeler, XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı yönetimine girmiştir. Osmanlı yönetimi, Bursa'nın başkent

olmasından sonra (1326) Ermenilerin ayrı bir cemaat şeklinde teşkilatlanmalarına izin vermiş, önceleri Kütahya'da bulunan ruhani merkezlerini Bursa'ya naklettirmiştir. İstanbul'un fethinden sonra ise 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet, Ermenilerin Bursa'daki merkezlerini İstanbul'a taşımalarına izin vermiştir. İstanbul'daki ruhanî merkezleri ise Samatya'daki Sulumanastır Kilisesi olarak belirlenmiştir. Büyük kısmı Gregoryen olan Ermenilerin bir kısmı da misyoner faaliyetlerin etkisiyle Katolik ve Protestan mezheplerine bağlı olmuşlardır. Birçoğu şehir merkezlerinde yaşamakta, ticaret, kuyumculuk ve mimarlıkla uğraşmaktadırlar. Bununla beraber, gayrımüslim cemaatlerin egemen bir İslam toplumu içerisinde barındırılması sorunlara yol açmıştır. Daha önceki İslam devletlerinde de olduğu gibi, Hıristiyan ve Musevi toplukları kendilerine zimmi statüsü verilerek topluma dâhil edilmişlerdir. Osmanlıda zımmi statüsünde yaşayan gayrımüslimler, sosyal hayatta bazı kısıtlamalara tabi tutularak ve bunları belirleyen kurallara uymak zorunda kalmışlardır. Sahip oldukları hakların açıklanmasında ifade edildiği üzere, ikamet ve ikametgah hususlarında kendilerine bazı şartlar dahilinde izin verilmektedir. Evlerinin bulunduğu yer ve Müslümanların kutsal mekânlarına göre durumu, yine evlerin renk, yükseklik, banyo ve pencerelerinin açıldığı cephe gibi özellikler, dikkat edilmesi gereken konulardır. Daha önce değinilmekle birlikte, yükümlülükler konusunda hatırlatılması gerekli görülen bir diğer konu, inanç ve ibadet özgürlüğünün kısıtlanması bağlamında ortaya çıkmaktadır; Gayrımüslim halk, kendi din ve inançlarının gerektirdiği ya da el verdiği faaliyetleri ancak Müslümanların dinî duygularına ve ibadetlerine saygılı olmak koşuluyla yerine getirebilmektedir.

Tanzimat öncesinde Anadolu'nun Hıristiyanlık döneminden kendilerine özgü biçemiyle Ermeni yapıları, VI. yüzyıl ile XI. yüzyıl arasında özgün örnekler vermektedir. Ermeniler, IV. yüzyıl ortasında Hıristiyanlığı kabul etmesiyle Part, Sasani, Roma etkilerinin üzerine, Suriye Hıristiyan kültürünü de almışlardır. Ermenilerin yaşadığı toprakların Müslümanlarca fethiyle beraber yeni kilise yapılamamaktadır. Osmanlı Coğrafyasında Tanzimat'a kadar emir olmadan kiliselerde büyütmeler, ekler, tamiratlar ve Müslüman halkın artmasının mantıkî bir sonucu olarak da yeniden bina yapmalar yasaklanmıştır. Kiliselerin harap olması ve mâbedlerin tamiri gerektiğinde, mütevelli heyetlerinin Bâbıâli'den müsaade almaları da şart koşulmuştur. İşte bu tamir müsaadeleri, kadıların huzurunda hassa mimarlarının onayıyla verilmektedir. Bundan başka, müsaade

dışında herhangi bir ilâve yapılıp yapılmadığını tesbit etmek için de, tamiratların bitiminde gene hassa mimarlarınca bir son keşif daha yapılmaktadır.

Osmanlı devletinde, Tanzimat ve ardından Islahat Fermanlarının ilanıyla başlayan modernleşme süreci, kiliseler konusunda birçok kısıtlamayı ortadan kaldırmıştır. Böylece, kubbeli yapılar yapılmaya başlanmış, mezhep ayrışması ve ayrılan mezheplere "millet" statüsü verilmesiyle de sanki kendi mezheplerinin farklılığını vurgulamak ister gibi farklı plan tipleri gelişmiş ya da farklılığı bezemelerle göstermişlerdir. Bu anlamda, Diyarbakır'da Protestanlığın yayılmasıyla, plan tipi tamamen farklılaşmış olarak Protestan Kilisesi inşa edilmiştir. Ermeni Katolik Kilisesi, zenginleşen tüccar Ermenilerden Hoca Hosep tarafından yaptırılmıştır. Yerel özelliklere sadık kalmışsa da, çini ve alçı altarındaki bezemeleriyle Surp Giragos ve Surp Sargis Kiliselerinden ayrılmaktadır. Surp Giragos Kilisesi, Tanzimat fermanının getirdiği yeniliklerle genişletilmiş, zamanının en uzun çan kulesi yapılmıştır.

XVIII. yüzyılda başlayan batılılaşma akımıyla batılı ögeler ve üsluplar, Osmanlı mimarisinin geleneksel tasarım uygulamalarına uyarlanarak kullanılmaya başlanmıştır (Ödekan,2002:371). GAB'nde incelenen Ermeni kiliselerinde malzeme konusunda zorlayan boyutlarda batılılaşma süreci başlamıştır. Barokun, tasarım ilkeleri olan eğrisel çizgilere ve oval biçimlere dayanan bezeme, strüktür ve malzeme eşdeğer güçte yapı programında yer almaktadır. XIX. yüzyılın seçmeci, ampir üslubu; yonca yapraklı pencereleri ile Surp Giragos Kilisesi'nde; sütun başlıklı duvara gömülü kolonlar, yarım daire kemer, üçgen alınlık, yalın silmeli kornişler cephe düzenlemesini geliştiren öğeleriyle Gaziantep St. Mary Kilisesi'nde görülür.

Klasik dönemin geometrik yapısını ve kütle dengesini sarsıcı yeni kavramlar ve öğeler sızmaya başlamış olsa da, kemer, merdiven, profil, korniş gibi çeşitli mimari öğelerde biçimsel ve niteliksel değişikliklerle, geleneksel öze yeni kılıf yaratılmıştır (Ödekan, 2002:382). "1839 Tanzimat Fermanı" ve "1856 Islahat Fermanı"nın getirdiği koşullar ise, mimaride çeşitlenme ve farklı plan tiplerinin uygulandığı, özellikle kubbeli, büyük boyutlu ve yoğun bezemeli yapıları ortaya çıkartmıştır (Karaca, 2006:42). Kiliseler, Osmanlı döneminin son zamanında, yörenin Hiristiyan yerleşmelerinde yoğun bir yapılaşmanın gerçekleştiğine işaret etmektedir (İlter,1989:1664).

Gaziantep Kendirli Kilisesi, Katolik mezhebiyle bağlantılı olarak Roma kiliselerinden esinlenerek inşa edilmiştir. St. Mary Kilisesi gerek plan tipi gerekse yoğun bezemeleriyle büyük bir zenginlik göstergesi ve yeniden yapım örneği olarak, Şanlıurfa Protestan Kilisesi ise yine döneminin kubbeli yapı yapma taleplerinin göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Mardin Kiliseleri ise yerelin değişmezliğini ısrarlı vurgulamaktadırlar.

Yeninin belirmesi ile gelenekselle yeninin kaynaşmasını, gerek yapım sürecinde olsun gerekse genişletmelerde olsun görmek mümkündür. Ancak, Gaziantep burada farklılaşmaktadır, çünkü ticaret faaliyetlerin, Ermeni okullarının ve mezhepleşmenin büyük ayrıntıları görülen Gaziantep'te, batı etkisinin açıklığı gözler önündedir. Gaziantep St. Mary Kilisesi ile Diyarbakır Protestan Kilisesi haç planlı, Gaziantep Kendirli Kilisesi tek nefli bazilikal şemalı, Surp Giragos Kilisesi ise beş nefli oluşuyla üç nefli bazilikal şemadan ayrılmaktadır. Yine de Ermenistan'daki ve Doğu Anadolu'daki karşımıza çıkan merkezi planlı ve silindirik ya da çokgen kasnaklı kubbeli kiliseye hiç rastlanmamaktadır. Bu durumun kaynağı Suriye etkisine bağlanabilir.

Şanlıurfa'da Fırfırlı Cami'de, Mardin'de Mar Yusuf ve Surp Kevork Kiliselerinde, Gaziantep'teki kiliselerin tüm örneklerinde de narteks bulunmaz. Protestan Kilisesi hariç Diyarbakır'daki her üç örnekte de narteksler, gelenekselleşmiş olarak, batı bölümünün galeri altındaki narteks uygulamasının takipçisi olmuştur. Surp Giragos Kilisesi'nde ise L şeklinde sarmasıyla, Şanlıurfada Selahattin Eyyubi Camiinde ise dış ve iç narteksin varlığıyla narteks tipolojisi farklılaşmaktadır.

Gaziantep'te St. Mary Kilisesi ve Aziz Bedros Kilisesinde, Şanlıurfada Selahattin Eyyubi Camiinde, Diyarbakırda inceleme alanında bulunan kiliselerin tümünde, batıdaki ana girişe ek olarak yan duvarların batı ucunda kapılar bulunmaktadır. Din adamlarının kullanması için bemaya açılan kapıların tasarlandığı Ermeni Katolik Kilisesi gibi örnekler de vardır.

İncelenen kiliselerde, Protestan Kilisesi dışındaki tüm örneklerde Suriye etkisi hissedilir ve dışarı taşırılmayan apsis düz duvarla sonlandırılmıştır. Galeri, Diyarbakır kiliselerinin tümünde, Gaziantep'te St.Mary Kilisesi (Kurtuluş Cami) ile Kendirli Kilisesi'nde görülmektedir. Surp Bedros Kilisesi ise muhtemelen kat yüksekliğinin düşük olması sonucu galeri katı olmadan tasarlanmıştır. Mardin'de ise Mar Yusuf Kilisesi'nde

görülen galeri katına, Surp Kevork Kilisesi'nde rastlanılmamaktadır. Şanlıurfa'da bulunan Fırfırlı Cami (Fırfırlı Kilise) galeri katına sahip değilken, Selahaddin Eyyubi Cami'de (Surp Asdvadzadzin Ermeni Başpiskoposluk Katedrali) mevcuttur. Üst kat köşe odalarına ise tipik bir Suriye yorumu olarak sadece Diyarbakır'da rastlanılmaktadır. Üst örtü ise kubbe denemeleri, tonoz, ahşap kirişlemeli düz dam olarak ayrışmakta, kubbeli örnekler de yapıya haçvari bir etki kazandırmaktaır.

GAB'nde ortak bir özellik ise kiliselerin, kesme taşlarla yığma tekniğinde inşa edilmesidir. Bölgenin ağaç bakımından fakir, temininin de güç olmasının; yapı ustalarını bu yönde inşaya zorlamış olmalıdır. Yanaşık derzli ve çift cidarlı duvarlar, taş döşemeler, üst örtüler, kireç harçlı sıvalar, mevcut örnekler ve izlerin işaret ettiği ahşap galeri korkulukları ve duvar kaplamaları, demir gergiler, lokmalı pencere parmaklıkları; bölgedeki yapım tekniği ve malzeme kullanımını genel olarak özetlemektedir. Kimi kiliselerde görülebilen bilezikler, kenet, zıvana gibi öğeler ve Ermeni Katolik Kilisesi ve Surp Sargis Kilisesinde apsis yarım kubbelerinde yer alan akustik küpleri; kiliselerin konstrüksiyonuna ilişkin diğer ayrıntılardır.

Tehcir, zorunlu göç ve savaş sebebiyle Ermeniler hızla yaşamış oldukları bölgeleri terk etmiştir. Kalan Ermeniler ise politik kararların yanlışlığı sonucu mabetlerini bırakarak bölgeden çıkmak durumunda kalmışlardır. Yapıların terk edilmesiyle, oldukça hızlı bir yok oluş süreci başlamıştır. Kullanılmayan kiliseler yok olmaya yüz tutmuştur. Kiliselerin bir kısmı ise camiye çevrilerek kimliğinden uzaklaştırılmıştır. GAB Ermeni Kiliselerinde sürekli olarak ayin yapılan tek kilise Mar Yusuf Kilisesi'dir. Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi'nde ise 2010 yılından itibaren nadiren ayin yapılmaktadır.

Ermenilerin ticaretle uğraşmış olmasından kaynaklanan, kiliselerde altın saklandığı düşüncesiyle yağma olayları vuku bulmuştur. Günümüzde hala kullanıma açık olmayan Kırmızı (Surp Kevork) ve Surp Sargis Kiliselerinde bu anlamda tahribat devam etmektedir. Ayrıca onarımı yapılan kimi eserlere taş sağlamak için neredeyse taş deposu olarak görülen bu kiliselerin taşlarının kullanımı ile yapı hızla yok olmaktadır. Üst örtüsü yıkılan ya da betonla geçici koruma sağlanan Mardinde Mar Yusuf (Surp Hovsep), Kırmızı (Surp Kevork) ve Diyarbakır Surp Sargis Kiliselerinde ise nemden dolayı bozulmalar görülmektedir. Çiçeklenme, yosunlanma, atmosferik etkilere ve hava kirliliğine maruz kalan kiliselerde de tahribat artmaktadır.

Uygulamanın entegre bir görev olduğu bilinci ile Belediyenin ilgili birimleri ile Merkezi yönetim arasında varolan sorunlar giderilerek etkin bir işbirliği sağlanmalıdır. Kültür Bakanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arasında işbirliği kurularak koruma uygulamasına yönelik politikalar geliştirmelidir. Saptama-belgelemenin yanı sıra koruma planlaması-uygulaması uzmanlar denetiminde yapılmalıdır. Toplumun her kesimi ile konsensüs oluşturularak kararlar alınmalı ve parasal-örgütsel politikalar geliştirilmelidir.

Her kilise için, yapısal sorunları ile tek tek ele alınarak, ayrıntılı çalışmalarla yapıya özel, onarım ve yeniden işlevlendirme önerilerini içeren projeler disiplinlerarası hazırlanmalıdır. Bu önerilerin, yapıların özgün mimari niteliklerini bozmayacak en az müdahaleyle gerçekleşebilmesi gerekmektedir. İşlev önerilerinin geliştirilmesinde, kiliselerin bulunduğu yerleşimlerin ihtiyaç ve koşulları da belirleyici olmalıdır

6. KAYNAKLAR

Acara, M. 1998. Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,15 (1) : 183-201.

Açıkgöz, Ş.G. 2007. Kayseri Ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri Ve Korunmaları İçin Öneriler. Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Açıkgöz, Ş.G., Ahunbay, Z. 2008. 19. Yüzyıl Kayseri Kiliseleri İçin Koruma Önerileri. İtüdergisi/*A* Mimarlık, Planlama, Tasarım. 7(2): 26-37.

Adıbelli, R. 2009. XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunda Misyonerlik Faaliyetlerinin Rolü Kayseri Örneği. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı :26(1):313-332.

Ağcabay, B. 2007. St. Mary Kilisesi. Erişim: (Http://Www.Medya27.Com/Koseyazidetay.Php?Yazarid=6&İd=37.), Erişim Tarihi.:10.10.2010.

Ahunbay, M. 1997. Ermeni Mimarlığı ve Sanatı. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, YEM, C. 1:537-542. İstanbul.Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, İstanbul.

Ahunbay, M. 1997. Kilise. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, YEM, C. 2:1010-1014, İstanbul.

Ahunbay, M. 1997. Manastır. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, YEM, C. 2:1159-1164. İstanbul.

Ahunbay, Z. 2004. Tarihi Çevre Koruma. Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon, YEM Yayınları, İstanbul.

Akça, G. 2007. Osmanlı Millet Sisteminin Dönüşümü. Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları. 6(1):57-68.

Akpolat, M.S. 2003. Mimarlık Yapıtlarının Mimarlık ve Mimarlık Dışı Rolleri: Gaziantep Alaüddevle Camisi (1903).Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 20(1) :110-125.

Akyüz, G. 1998. Mardin İlinin merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi. Süryani Ortodoks Kilisesi Yayınları, İstanbul.

Akyüz, G. 2005. Tüm yönleriyle Süryaniler. Mardin.

Altın, E. 2003. Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığında "Öteki" Sorunu 1923-1950. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Anonim. 2006. İlmihal, Cilt:1 , Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Anonim. 2009. Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülteni, 8:16-19, Ankara.

Arabacıoğlu, F. P., Aydemir I., 2007. Tarihi Çevrelerde Yeniden Değerlendirme. Megaron, 2(4), 204-212.

Arel, A., 1990. Eski Eser Tahribatı ve Korumasıyla İlgili Bazı Gözlemler. A.Ü. Dil ve Tarih Çoğrafya Fakültesi Dergisi, XXXIV(1-2), 317-324. Ankara.

Arslan, M. 2009. Şanlıurfa'da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescit Mimarisi. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Ünversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Artinian, V. 2004. Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863, Çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul.

Aru, A.K. 1998. Türk Kenti. Yem Yayınları, İstanbul.

Atalay, T. 2006. Yerel Bir Tarihi Kaynak Olarak Diyarbekir Vilayet Gazetesi Ve Ermeniler. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 47(I):143-158.

Aydın, M., Beykan, M. 1997. Mardin. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,1174-1175, C:2, İstanbul.

Bahadır,G., 2011. Ortaçağ Anadolu'sunda Türk-İslâm Medeniyetinin Oluşması. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(16):113-126.

Bakkal, A., 2010. İnanç Özgürlüğü Açısından Mâbetlere ve Mânevî Değerlere Saygı. İnsan Hakları ve Din (Sempozyum) Bildiriler, 15–17 Mayıs 2009, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 201-225.

Bal, H. 1999. Kent Sosyolojisi. Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara.

Batar, T. 2007. İstanbul Ermeni Kiliseleri Üzerine Bir Araştırma ve Narlıkapı Surp Hovhannes Ermeni Kilisesi (Eski Narlıkapı Ermeni Hastanesi). Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Bauman, Z. 2001. Parçalanmış Hayat. Çev.İsmail Türkmen. Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Bekin, D. 2009. Tarihin Işığında Mardin. Mardin Valiliği Yayınları, Ankara.

Berchem, M., Strzygowski, J., Bell, L.G. 2015. Amida. Ed:Şeyhmus Diken, Orient Yayınları, 1. Baskı, Ankara.

Beyoğlu, S. 2003. Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, 4(38), Erişim: (yayim.meb.gov.tr/dergiler/sayi38/beyoglu.htm), Erişim tarihi: 08.11.2013.

Beysanoğlu, Ş. 1996. Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi II, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları. Ankara.

Birecikli, İ. B. 2007.Yüzyılda Gezginlerin Gözüyle Urfa. Gap Gezgini Dergisi, 3(3):30-33.

Bozan, O., 2006. Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.

Can, Y., Yılmaz, M. 2008. Müslümanların Fethedilen Topraklarda Mevcut Gayri İslam Mabetlere Yaklaşımı. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VIII (2):27-52.

Canbakal, H. 2007. Society And Politics İn An Ottoman Town: 'Ayntāb İn The 17th Century. Brill, Netherlands

Caraher, W.,R. 2003. Church, Socıety, And The Sacred In Early Chrıstıan Greece. Doktora Tezi, Presented İn Partial Fulfillment Of The Requirements For The Degree Doctor Of Philosophy İn The Graduate School Of The Ohio State University, Ohio.

Cephanecigil,G.V. 2015. Preliminary remarks on the Late Ottoman Churches in Aintab, ITU A|Z . Cilt. 12 (2) :131-143.

Cerasi, M. M. 1999. 18. Yy Osmanlı Kenti, Cogito Osmanlılar Özel Sayısı, 19: 201-215.

Cöhce , S. 2006. Türk Hakimiyetine Geçiş Döneminde Mardin ve Çevresi. I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını no.6, 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, s.1.

Çay, M. A., 2010. Türk İdaresinde Ermeniler. http://turkiyekulturportali.gov.tr/Sayfalar/Tarih/ ErmeniMeselesi/ TurkIdaresindeErmeniler.aspx . Erişim:18.06.2012.

Çerme,T. 2008 . Zengin Eski Kent Dokuları Birikimine Sahip Mardin. Arkitekt Mayıs Haziran, 517:14-29.

Çerme,T. 2009 . Mardin Şehrinin Son Ermenileri. Kebikeç, 27:99-105.

Çakıcı, K. 2005. Kilise Mimarisi. http://www.suryanikadim.org/reyono/default.aspx?s=9&b=14

Çevik , A. 2006. Üçyüz Yıllık Bir Başkent Mardin. I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını no.6, 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, s.66.

Çınar,H. 2000. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehrfnın Sosyal Ve Ekonomik Durumu. Doktora tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitütüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.

Çukurova, B. 2003. 1922 Yılında Ermenilerin Antep'ten Suriye'ye Göçlerinde Sosyo-Ekonomik Faktörler. http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=YayinIcerik&IcerikNo=145. Erişim tarihi:10.12.2011.

Çukurova, B. 2007. Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikalılar ve Kolejin Etkisi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi. 40: 615-623.

Dabağyan, P.,L.,2005. Türkiye Ermenileri Tarihi. IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Dağtekin, E.,Hillez,S. 2011. Mardin Surp Kevork Ermeni Kilisesi Koruma ve Onarım Önerileri, E-Journal of New World Sciences Academy Humanities, 4C0119, 6 (4):731-751.

Dal, M., 2005. Edirne'de Dolomitik Yapı Kayaçlarının Tahrip Şekilleri ve Restorasyon Yöntemleri. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Edirne.

Demir, A. 2007. Osmanlı Kaynaklarına Göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun İlhakı Güneydoğu'daki Etnik Problemler Ve Çözüm Arayışları, Köprü Dergisi, Erişim: (http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=852) , erişim tarihi: 15.10.2014.

Deveci, Y. 2006. Osmanlı'dan Günümüze Mardin Ermenileri. I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını no.6, 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, s. 553-571.

Dik, G. 2006. Kültür Varlığı Sivil Mimarlık Ürünlerinde İşlev Değişiklikleri Sonucu Ortaya Çıkan Sorunlar "Gaziantep Merkezi Örneği". Yüksek lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana.

Dinçtürk, S., 2007. Türkiye'de Vandalizmin Sosyal, Ekonomik Ve Psikolojik Boyutları. Yüksek Lisans tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Afyon.

Diyarbekir Vilayet Salnameleri, 1999. (1869-1905), (Hazırlayan: Ahmet Zeki İZGÖER), 1,2,3,4,5. Cilt, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul.

Durma,A. 2015. Evliyalar Şehri Gaziantep. Erol Yayıncılık. Samsun.

Ecemiş, S., Aydoğan, M. 2006. Katılımcı Bir Kentsel Koruma Projesi: İzmir - Kemeraltı Tarihi Kent Merkezi, Ege Coğrafya Dergisi, 15: 61-71, İzmir.

Eco, U. 1999. Ortaçağ Estetiğinde Sanat Ve Güzellik. Can Yayınları, İstanbul.

Ekinci, A. 2008. İki Tepeli Urfa Şehrinin Tarihi Mahalleleri. Şanlıurfa, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi, ŞURKAV Yayını, 1(2) :5-14.

Ekinci, A., 2008. Seyyahların Gözüyle Urfa-1. Erişim: (http://www.sanliurfasembol.com/ydetay.php?id=188). Erişim Tarihi:15.07.2014.

Eldem, E. 1999. 18. Yüzyıl ve Değişim. Osmanlılar Özel Sayısı Cogito, 19:189-199.

Eliade, M. 2003. Dinsel İnançlar Ve Düşünceler Tarihi. Çev.Ali Berktay, Cilt 2, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Elsner, J. 2007. Perspectives in Art. Ed: Lenski, N. Age of Constantine. Cambridge University Press, 255-278, New York.

Erginer, G. 1997. Kurban - Kurbanın Kökenleri ve Anadolu 'da Kanlı Kurban Ritüelleri. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Eroğlu, C., Babuçoğlu, M., Köçer, M. 2007. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep. Tikv, Global Strateji Enstitüsü, Ankara.

Eryılmaz, B. 1990. Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi. Risale Yayınları, İstanbul.

Eryılmaz, B. 1999. Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım. Ed. Eren. G. Osmanlı. C: IV, Yeni Türkiye Yayınları. 236-241, Ankara.

Eskici, B., 2007. Mimari Onarımlarda Malzeme Kullanımı ve Yöntem Sorunları. Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu-I, TMMOB İMO Ankara Şubesi, 27-29 Eylül 2007. 256-268, Ankara.

Faroqhi, S. 2009. Orta Halli Osmanlılar. Çev: Halit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Germaner, S. 1997. Bazilika. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, YEM, C. 1:207. İstanbul.

Gökçen, S. 2003. Ortodoks Teolojı Akademısı: Heybeliada Ruhban Okulu Yanılsamaları. Stradigma.Com, Aylık Strateji Ve Analiz E-dergisi, Sayı 11, ISSN: 1303-9514.

Göyünç, N. 2002. Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler. Türkler, C. 10: 237-238.

Guzsik, T. 2007. Selected Passages From The History Ofthe Armenian Architecture I. Prehistoric Era, Antiquity. History Of The Armenian Architecture. Periodica Polytechnica. 38(2):37–46.

Gül, G. 2005. Gaziantep Bey (Kayacık) Mahallesi Geleneksel Doku Koruma Ve Geliştirme Önerisi. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Güldiken, S. N. 2007. III Numaralı Maraş Ahkâm Defteri'ne Göre Ayıntab (H.1196-1229 / M.1782-1814). Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Gaziantep.

Güler, A. 1998. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Egitim-Ögretim Hürriyetleri Ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri"nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar). OTAM, 9: 155-175.

Güler, E., S. 2002. Eskiçağdan Kurtuluş Savaşına Kadar Urfa Tarihi, Şanlıurfa. Surkav Yayınları No.26:3-21, Ankara.

Güllü, R.E. 2009. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gaziantep Ermenileri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.

Gümüş, M. 2008. Anayasal Meşrûtî Yönetime Medhal:1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi. Bilig, Sayı 47: 215-240.

Günal, V., Şahinalp, M. S., Güzel, A. 2011. Coğrafi Ortamın şehirsel Mekân Adlarına Etkisi: Şanlıurfa Şehri Örneği. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (http://sbe.gantep.edu.tr), 10(1):463-508.

Günel, A. 1970. Türk Süryaniler Tarihi. Diyarbakır.

Güneydoğu Anadolu Rehberi, 2007.

Gürbüz , A. 2006. 16-17.Yüzyıllarda Mardin Kalesi. I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını no.6, 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, s.306-307.

Gürün, K. 2005. Ermeni Dosyası. İstanbul.

Güven Mimarlık Bürosu Arşivi.2006.

Hasol, D. 2008. Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü.YEM Yayınları, İstanbul.

Hillez, S., Alökmen, N., Dağtekin E. 2009. Diyarbakır Ermeni Katolik Kilisesi Restorasyonu. Uluslararası Katılımlı 2. Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi Ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 613-633, Diyarbakır.

Hocasaryan, A.,S. 2011. Urfa (Ուռհա Ուրֆա) – Merkez (Büyükyol) – Surp Asdvadzadzin (Սուրբ Աստուածածին) Ermeni Başpiskoposluk Katedrali - Selahaddin Eyyubi Camii. Erişim: http://team-aow.discuforum.info/t7802-Urfa-Merkez-Surp-Asdvadzadzin-Ermeni-Baspiskoposluk-Katedrali.htm , Erişim tarihi: 28.03.2012.

İlter, F. 1989. XIX. yüzyıl Osmanlı Dönemi Mimarlığında Kayseri Yöresi Hıristiyan Yapıları: Germir ve Endürlük Kiliseleri. Belleten.C. LIII, 205:1664-1682.

İlter, F. 1994. Bazı örneklerle Osmanlı dönemi mimarlığıda XIX. yüzyıl Ege bölgesi kiliseleri: Gökçeada (İmroz)-Ayvalık-Selçuk 'Şirince (Kırkıca) köyü' ", XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s: 1987-2000, Ankara.

İmamoğlu, Ş.M., Çetin, E. 2007. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Ve Yakın Yöresinin Depremselliği. D.Ü.Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi 9: 93-103.

İpşiroğlu, M., Ş. 2007. Ahtamar Kilisesi. Çev:Alev Yalnız, YKY Yayınları, İstanbul.

İzgi, U. 1999. Mimarlıkta Süreç, Kavramlar – İlişkiler, Y.E.M. Yayıncılık, İstanbul.

Johnson, M.J. 2007. Architecture of Empire. Age of Constantine. Ed: Lenski, N. Age of Constantine. Cambridge University Press, 279-292, New York.

Karaca, Z. 2006. İstanbulda Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri. YKY Yayınları, İstanbul.

Kevorkian, R.H., Paboudjian, P.B. 2013. 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler. Çeviren Mayda Saris, Aras Yayıncılık, İstanbul.

Khudaverdiyan, K., Sahakyan, R. 2010. Kilikya, Erişim: (http://akunq.net/tr/?p=752). Erişim Tarihi : 22.10.2011.

Kılıç, D. 2008. Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13(1) : 51–63.

Kılıç, D., 1997. Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (451-1100). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Araştırma Dergisi Ermeni Özel Meseselesi, 131:31-40. İstanbul.

Kılıç, Y. 2007. 19.yy İkinci Yarısı Kârgir Konut Mimarisi'nin Beyoğlu Bölgesi Örneğinde İncelenmesi ve Yapısal Ölçekte Bir Koruma Yaklaşımı Geliştirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Kınık, D. 1997. Gaziantep. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Cilt :1:646-649, İstanbul.

Kilde, J.,H. 2008. Sacred Space. Published by Oxford University Press, Inc. 198 Madison Avenue, New York.

Kiper, H., P. 2004. Küreselleşme Sürecinde Kentlerin Tarihsel-Kültürel Değerlerinin Korunması -Türkiye-Bodrum Örneği. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ve Siyaset Bilimi (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalı, Ankara.

Kleinbauer, W., E. 1972. Zvart'nots and the Origins of Christian Architecture in Armenia Source. The Art Bulletin. 54(3):245-262.

Koch, G. 2007. Erken Hıristiyan Mimarisi. Arkeoloji ve Sanat Yayınları,. İstanbul.

Korkmaz, N. G. 2006. Diyarbakır Kiliseleri Kapsamında "Surp Sargis Kilisesi" Koruma Ve Restorasyon Önerisi. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Korkusuz, M. Ş. 2003. Seyahatnamelerde Diyarbakır, İstanbul.

Kouymjian, D. 1992. The Arts of Armenia. Erişim: https://www.fresnostate.edu/artshum/armenianstudies /resources /artsofarmeniaindex.html , Erişim tarihi: 12.03.2013.

Koyuncu, M. 2008. İlk İslâm Fetihleri Döneminde El-Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci. SAÜ Edebiyat Dergisi, 1:131-140.

Kuban, D. 1988. Türkiye Sanatı Tarihi. Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Kuban, D. 1998. Mimarlık Kavramları, Yem Yayınları, İstanbul.

Kuban, D. 2000. Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu. Yem Yayınları, İstanbul.

Kuban, D. 2009. Batıya Göçün Sanatsal Evreleri. İstanbul.

Kuban, D. 2010. Türkiye'de Kentsel Koruma Kent Tarihleri Ve Koruma Yöntemleri. 2. Basım Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Kurkjian, V. M. 1958. A History of Armenia. Erişim : http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Asia/Armenia/_Texts/KURARM/home.html, Erişim tarihi: 26.07.2014.

Kurt, M. 2009. Roma Cumhuriyeti Yönetiminde Kilikya Bölgesi ve Yerel Güçler. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(1):115-139.

Kurtoğlu, M. 2006. Kültür Şehri Urfa. İl Kültür Ve Turzim Müdürlüğü Yayınları Şehir Kitaplığı Dizisi 4, Ankara.

Kuruyazıcı, H. 1997. Diyarbakır. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, YEM, C. 1:461-463 İstanbul.

Küçük, A. 1997. Ermeni Kilisesi ve Türkler. Ocak Yayınları, Ankara.

Küçük, M.A. 2005. Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışı ve Protestan Ermeniler. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Küçük, M.A. 2009. Anadolu'da "Protestan Ermeni Milleti"nin Oluşumu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 50(2):153-186.

Kürkçüoğlu, C. 2002. Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış, Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir. ŞURKAV Yayınları, 53-80, No:26, Ankara.

Kürkçüoğlu, C. 2002. Tarihi Gelişim Sürecinde Balıklıgöl Ve Çevresinin Mimari Dokusu, Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir. ŞURKAV Yayınları, 81-83, No:26, Ankara.

Madran, E. Kültürel Miras. Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülteni, 8:2-6.

Maranci, C. 2001. Byzantium Through Armenian Eyes: Cultural Appropriation And The Church Of Zuart'noc'.Gesta, 40(2): 105-124.

Maranci, C. 2006. Building Churches İn Armenia: Art At The Borders Of Empire And The Edge Of The Canon. The Art Bulletin, 88(4): 656-675.

Marquand, A. 2015. Stryzgowski ve Erken Hıristiyan Sanatı Üzerine Kuramı. Amida, Ed:Şeyhmus Diken, 19-22, Orient Yayınları, 1. Baskı, Ankara.

Mcvey, K, E. 1983. The Domed Church As Microcosm: Literary Roots Of An Architectural Symbol Source. Dumbarton Oaks Papers, Vol. 37:91-121, Trustees For Harvard University Stable.

Metin, H. 2001. Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları. Ankara.

Nersessian, S. D. 1945. Armenia And The Byzantine Empire. Cambridge, MA.

Ortaylı, İ. 1987. Ortodoks Kilisesi, MÜLKİYE, 29 (223): 97-115.

Ostrogorsky G. 1999. Bizans İmparatoru Ve Hiyerarşik Dünya Düzeni. Çev.Özden Arıkan. Cogito, Bizans, Sayı 17:51-67, İstanbul.

Ödekan, A.1988. "Kütle Biçimlenişi ve Cephe Düzenlenmesi." Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri.1: 513-520.

Ödekan, A. 2002. Mimarlık ve Sanat Tarihi(1600-1908). Türkiye Tarihi, Editör:Sina Akşin, 369-455, İstanbul Cem Yayınevi, 7.Basım 3.Cilt, İstanbul.

Öktem , K. 2003. Creating The Turk's Homeland: Modernization, Nationalism And Geography İn Southeast Turkey İn The Late 19 Th And 20 Th Centuries, Erişim: (http://www.hks.harvard.edu/kokkalis/GSW5/oktem.pdf), Erişim Tarihi: 16.4.2014.

Örmecioğlu, H,T. 2010. Tarihi Yapıların Yapısal Güçlendirilmesinde Ana İlkeler ve Yaklaşımlar. Politeknik Dergisi, 3(3):233-237.

Özcoşar, İ. 2006. 19. Yüzyılda Mardinin Mahalleleri. Makalelerle Mardin II Ekonomi Nüfus Kentsel Yapı, Haz. İbrahim Özcoşar, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 8, İstanbul, 341-351.

Özcoşar, İ. 2008. Osmanlı Dönemi Mardin Ermenilerinde Dini Değişim, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(2): 427-440.

Özdeğer, H. 1996. Antep. Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt 13: 466-468. İstanbul.

Özel, K. 1998. Dini Mimaride Merkez Kavramı. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Özkaya, Y. 2010. 18.Yüzyılda Osmanlı Toplumu. YKY,2.baskı, İstanbul.

Özmenli, M. 2008. Doğu Anadolu'da Hıristiyanlık. Karadeniz Araştırmaları, 5 (17) : 43-50.

Öztürk, A. 2007. Amerikan Boardun Kuruluşu, Teşkilatlanması Ve Osmanlı Devletinde Kurduğu Misyonlar. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,Sayı :23:63-74 .

Özyerli, Silva. Sözlü görüşme. 2011.

Parla, C. 1990. Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Parla,C. 2004. Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler. I. Uluslararası Oğuzlardan Osmalıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler, Diyarbakır 2004, s.247-283.

Parla, C. 2005. Diyarbakır Surları ve Kent tarihi. ODTÜ MFD, 22(1): 57-78.

Parsegian, L., V. 1985. On Preserving Architectural History: The Armenian Experience. Journal Of The Society Of Architectural Historians. 44(3): 284¬286.

Peirce, L.P., 2003.Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab. https://books.google.com.tr/books?id=v_6iv5ju59YC&printsec=frontcover&dq=Leslie+P.+Peirce+morality&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwiKrerF-6zMAhXLfRoKHXEnBN0Q6AEIJDAB#v=onepage&q=Leslie%20P.%20Peirce%20morality&f=false .Erişim tarihi:2010.

Pekak S.M. 2009. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrımüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinasos). Bilig, 51: 171-204.

Pekak, S.M. 2009. Kappadokia Bölgesi Osmanlı Dönemi Kiliseleri. METU JFA, 2009/2 (26:2):249-277.

Pekdoğan, C. 2003. Antep'de Türk-Ermeni ilişkileri: 1895-1922. Avrasya Statejik Araştırmaları, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, c.III:143-462, Ankara,

Pischel, G. 1986. Sanat Tarihi Ansiklopedisi. Görsel Yayınları. İstanbul.

Reis, A., S., A. 2012. Mardin Kentinin Korunması Kapsamında Surp Kevork Ermeni Kilisesi Restorasyon Önerisi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Roth, M.L. 2006. Mimarlığın Öyküsü. Çev: Ergün Akça, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Sağır, G.2000. Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asdvadzadzin Ermeni Kiliseleri. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.

Sağır, G.2008. Kars Ve Çevresi Kral Abas (928 -953) Dönemi Kiliseleri: 'Surp Arak'elots Kilisesi' ve 'Kümbet Kilise'. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.

Sağman, G.N., 2007. Kaunos Palaestra Terası Kubbeli Bazilikası Restorasyon Projesi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Sarı, E. 2009. Mardin'de Kültürlerarası İletişim Ve Kültürel Kimliğin/Farkın İnşası. Alternatif Politika, 1(2): 227-259.

Sayar, S. 2001. İstanbul'daki Protestan Kiliseleri. Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 10(2): 285-291.

Segal, J. B. 2002. Edessa (Urfa)-Kutsal Şehir. İletişim Yayınları, İstanbul.

Sennett, R. 1999. Gözün Vicdanı: Kentin Tasarımı Ve Toplumsal Yaşam. Çev. Süha Sertabiboglu, Can Kurultay. Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Seyfeli, C. 2004. Osmanlıya Kadar Diyarbakır Ve Çevresinde Ermenilerin Dini Durumlar. Ed: Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, I. Uluslar Arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler, Diyarbakır, 763-771.

Seyfeli, C. 2005. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği. Milel ve Nihal, 2 (2): 125-156.

Sezgin, M.N. 2002. Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar Meselesi. Erişim: [http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=299]. Erişim Tarihi : 22.10.2011.

Shahinian, S. 1999. The Tradition Of Funerary Architecture İn Armenia From The Origins Of Christianity To The Late Middle Ages. Environmental Design: Journal Of The Islamic Environmental Design Research Centre, 1(2): 72-83.

Soysü, H. 1992. Kavimler Kapısı I, İstanbul.

Soyukaya, N. 1999. Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi. Ed.Selahattin Özpalabıyıklar, Diyarbakır Müze Şehir, YKY yayınları, s:27-37, Ankara.

Strzygowskı, J. 1918. Die Baukunst der Armenier und Europa, Vienna (2 cilt).

Sümer, S. 2006. İstanbul Ortodoks Ermeni Kiliselerinde Vaftiz Mekânları. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Şahinalp, M.S., 2005. Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişmesi. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya (Bölgesel Coğrafya) Anabilim Dalı, Ankara.

Şahinalp ,M. S. 2005. Şanlıurfa Şehri'nin Kültürel Fonksiyonu. Marmara Coğrafya Dergisi, 11:65-80.

Şengül, H.,T. 2009. Kentsel Çelişki Ve Siyaset. İmge Yayınları, Ankara.

Şeriati,A. 2006. Dine Karşı Din. Çev.Ali Aydın, Bilge Adam Yayınları. Van.

Şimşek, M. 2006. Süryaniler ve Diyarbakır (2. Baskı). Kent Yayınları: İstanbul.

Tabakoğlu, A. 2006. Bir Üniversite Kenti Olarak Mardin. I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını no.6, 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, s.411.

Tanış, Ö. 2006. Germir Kiliseleri Ve Panagıa "Kımısıs – Tıs Theotoku" Kilisesinin günümüz Koşullarında Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Tanilli, S. 1996. Uygarlık Tarihi. Çağdaş Yayınları, İstanbul.

Tanilli, S. 2006. Yaratıcı Aklın Sentezi. Alkım Yayınları, İstanbul.

Tansel, B. 2009. Türkiyeli Ermeniler Ve Ermeni Sorunu. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İliskiler Anabilim Dalı, Ankara.

Tanuğur, F. 2007. İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Bizans Dönemi Kiliselerindeki İşlev Değişikliklerinin Mimariye Yansıması. Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul.

Taş, K. Z. 2003. Osmanlı Devleti Zamanında Diyarbakır'daki Ermeni Nüfusu Üzerine Bazı Bilgiler. Milli Eğitim Dergisi, Sayı 157.

Taş, K. Z. 2009. Osmanlı Devleti Zamanında Diyarbakır'daki Ermeni Nüfusu Üzerine Bazı Bilgiler. Erişim: (http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale57.html), Erişim Tarihi:14.7.2013.

Taşkın, F. 2007. Amerikan Misyoner Okullarından "Merkezi Türkiye Koleji" 1876-1924. Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Mersin.

Taştemir, M. 1996. Mardin. DİA, 43-48, No:28, İstanbul.

Tekeli, İ. 1997. Plan. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, YEM, Cilt. 3:1486-1489, İstanbul.

Tekin, Z. 2002. Yavuz Sultan Selim Döneminde Urfa'nın İdari Taksimatı. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:20:179-204.

Tiryaki, Ö. E. 2006. Tanzimat Döneminde Antep Esnaf Teskilâtı. Yüksek lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.

Tuğlacı, P. 1991. İstanbul Ermeni Kiliseleri. Pars Yayın Ticaret, İstanbul.

Tuncer, O. C. 2002. Diyarbakır Kiliseleri, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara.

Turan,A.N. 1996. Şanlıurfa. DİA İslam Ansiklopedisi. cilt: 38:336-341. İstanbul.

Turan, G. 2009. .Yeni İşlev Verilen Geleneksel Urfa Evlerinde Koruma Sorunları. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Diyarbakır.

Turan, Ş. 1963. Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, 1(1) 159-202.

Türkdoğan, B. 2006. Türk-Ermeni İlişkileri (Tehcirden Günümüze). Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Türkiye Cumhuriyeti) Anabilim Dalı, Ankara.

Uyan, A. 2008. Kayseri Talas Endürlük Kilisesi Restorasyonu. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Uysal, A., O. 1985. Adana Ulu Camii. Vakıflar Dergisi, 19 : 277-284.

Ünsal, A. T. 2010. Bilinmeyen Kilise. Erişim: (http://www.hyetert.com/yazi3.asp?Id=657&DilId=1) , Erişim Tarihi :01.07.2010.

Vööbus, A. 1973. The Origin Of The Monophysite Church İn Syria And Mesopotamia. Cambridge University Press On Behalf Of The American Society Of Church History, 42(1): 17-26.

Vryonis, S. 1999. Bir Dünya Uygarlığı Bizans. Çev.Zarife Biliz, Cogito, Bizans, Sayı 17: 37-48.

Weber, M. 2000. Şehir. Ed:Don Martindole ve Gertrud Newwirth,Çev: Musa Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul.

Yalçınkaya, M. A. 2006. Avrupalı Seyyahlara Göre Mardin ve Çevresinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800–1850). I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını no.6, 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, s. 475-482.

Yavuz, T. A. 2005. Taş Eserlerin Onarımında Malzeme Seçimi. Vakıf Varlıklarının Sanatsal Yönü Sempozyumu, 16. Vakıf Haftası Kitabı, 2006, VGM Yayınları, Ankara, S.39-68.

Yavuz, Y. 2000. Son Dönem Osmanlı ve Çağdaş Türk Mimarlığında 'Orientalist' Yaklaşımlar. Erişim: (http://turkoloji.cu.edu.tr/GENEL/34.php), Erişim tarihi: 15.10.2014

Yıldız, M. 2010. Nebiler, Sahabiler, Azizler Ve Krallar Kenti Diyarbakır, "Diyarbakır'da Hıristiyan Rumlardan Arda Kalanlar". Ankara.

Yıldız, M.Z., Bayram, S. 2008. Gap Bölgesinde Kentlesme Hareketleri (1927–2000). Doğu Coğrafya Dergisi, Cilt 13(19):301-324.

Yılmaz, E., Eroğlu,S. 2013. Edessa'dan Urfa'ya: Urfa'da Kilise'den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar. SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 30:1-12.

Yılmazçelik, İ. 1995. XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı). Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIV. Dizi-Sayı. 21, Ankara.

Yılmazçelik, İ. 1996. Amid Sancağı (1567 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre). Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies, Sayı: XVI:121-162, İstanbul.

Yurdaydın, H., G. 1985. İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXVII: 97-109.

Yüce, B. 2010. Osmanlı Son Dönemi ile Erken Cumhuriyet Dönemi Arasında Gaziantep'te Mimari Dokunun Değişimi (1839-1950). Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Zevi, B. 1990. Mimariyi Görmeyi Öğrenmek. Çev.: H.Demir Divanlıoğlu, Birsen Yayınevi, İstanbul.

URL KAYNAKLARI

URL 1- http://www.memedu.dk/baivietchiase/noa.htm , Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL 2- http://www.Ermenihistory.com/images/maps/EasternİprovincesİOttoman-Empire-Western%20Armenia.jpg , Erişim Tarihi: 21.10.2013.

URL 3- www.bolsohays.com, Erişim Tarihi: 23.9.2014.

URL 4- http://www.akintarih.com/ermeniler/2.html, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL 5- http://www.armenica.org/cgi-bin/armenica.cgi?41851038652570=2=ba=4====baz0029=== , Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL 6- http://www.armenica.org/cgi-bin/armenica.cgi?41851038652570=2=ba=4====baz0015===, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL 7- http://www.virtualani.org/apostleschurch/turkish.htm, Erişim Tarihi: 10.03.2013.

URL 8 - http://www.armenica.org/cgi-bin/armenica.cgi?41851038652570=2=ba=4====baz0001===, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL 9- http://www.armenica.org/cgi-bin/armenica.cgi?41851038652570=2=ba=4====baz0027===, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL 10- http://www.armenica.org/cgi-bin/armenica.cgi?41851038652570=2=ba=4====baz0008===, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL 11- http://team-aow.discuforum.info/t3728-Surp-Bedros-Kilisesi-Gaziantep-veya-Omer-Ersoy-Kultur-Merkezi.htm, Erişim Tarihi: 22.11.2013.

URL 12- http://www.tarihkentiGaziantep.com/fla/01.html#İ57B, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL 13- http://www.Gaziantep-bld.gov.tr/tarihi-yerlerİ29.html, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL 14- http://www.kultur.gov.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFF64C9C7E66308B19B0046571F068D009C , Erişim Tarihi: 05.07.2014.

URL 15 : http://www.bilinmeyendiyarbekir.com/hayat.html, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL 16- http://www.gaziantepafad.gov.tr/gaziantep-afetselligi, Erişim Tarihi: 06.08.2013.

URL17- http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetaleppo.html (Michel Paboudjian collection, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL 18 -(http://www.Gaziantep.bld.gov.tr/fotograf.eski.Gaziantep_1.html) , Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL 19- http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=24485&start=130, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL-20- http://www.Gaziantep.com/tr/album/Gaziantep.cumhuriyetin.getirdikleri?page=3, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL-21- http://www.mustafatasar.gen.tr/Gaziantep/eski_Gaziantep/71.htm, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL-22- http://team-aow.discuforum.info/t7802-Urfa-Merkez-SurpAsdvadzadzin-Ermeni-Baspiskoposluk-Katedrali.htm, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL-23- http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetaleppo.html, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL-24- http://team-aow.discuforum.info/t7802-Urfa-Merkez-Surp-Asdvadzadzin-Ermeni-Baspiskoposluk-Katedrali.htm , Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL-25- http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetaleppo.html, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL -26- http://ipekyolhaber.com/Haber_Oku.php?news_id=3052, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL-27-http://team-aow.discuforum.info/t1130-Diyarbak-r-Ermeni-Surp-Giragos-Kilisesi.htm 26 May 2011, Erişim Tarihi: 26.10.2013.

URL-28- http://akunq.net/tr/?p=1506, Erişim Tarihi: 26.10.2013

EK-1-DİZİN

Akantus: Korint üslubu sütun başlıklarında görülen kıvrımlı süslü kenger yaprağı.

Altar: Sunak.

Apsis: Genellikle bazilikaların kısa kenarında ya da kiliselerinin doğu ucunda bulunan örtülü bölüm.

Atriyum: Kilisenin giriş yönündeki büyük bir ön avlu

Bema: Eukharistik törenin odak yeri olan kilise sunağının çevresini sınırlayarak ve yükseltilerek ruhban olmayanların kutsal alana girmesini engelleyen öğe.

Bezek: Süsleme

Diakonikon: Güney uçtaki pastoforion hücresi

Efkarastiya-Ökarasti-eukharasti : Vaftizle birlikte Hıristiyan tapınımının en önemli ritüeli olup, şükran ifade etmektedir. Bkz. Komünyon.

Epigrafi: Alıntı.

Filayak: Büyük kubbeli yapılarda kubbeleri üzerinde taşıyan kaim ayak.

Galeri: Bizans kaynaklarında kadınlar mahfeli olarak adlandırılmakta olup, yan nefler ya da narteks üzerindeki bulunmaktadır.

Gotik: XIII. yy.'da Avrupa'da egemen olup, Rönesansa kadar devam eden üslûp.

İkonografi: Dinsel içerikli sanat yapıtlarında dinsel olay ya da kişi ile ilgili tipleşmiş kalıplar. Simgesel dil.

Katakomp: İlk Hristiyanların içinde toplanıp ibadet ettikleri yer altı mezarlarının genel adı.

Katedral: Piskoposluk kilisesi. Mimarî yönden diğer kiliselerden daha büyüktür.

Kathedra: Apsis içinde, syntronon'nun ortasında bulunan piskopos kürsüsü.

Kavsara: Kemerlerin eğrisel alt yüzeyi olup mukarnas ya da tonozla örtülü olabilir.

Komünyon: şaraba ekmek batırılmasını ve Hz. İsa'nın bedeninde bütünleşmeyi temsil etmekte olup, hz. İsa'nın son yemeğinde söylediği sözleri referans alır.

Korint: Antik Yunan mimarisinde süslü sütun başları

Korniş: Yapı cephelerinin en üstünde, çatı hizasında yer alan silme dizisi.

Kromatik (Cromatic) : Sanat yapıtında "renkli"

Liturji: "Ayin-ibadet" anlamına gelmektedir.

Monofizit: İsa'nın hem insan hem de tanrı olan tek tabiatlı olduğunu ileri süren inanış.

Naos: Halka açık ibadet mekanı

Narteks: Özellikle doğu kiliselerinde giriş mekânı

Nef: apsise dik doğrultuda, naos içersinde birbirlerinden sütun ya da ayak dizileriyle ayrılmış uzunlamasına mekanlar, koridor

Neoklasik: 18. yüzyılın ortalarında başlayan neoklasik hareketi tarafından üretilen bir mimari tarzıdır. Oldukça süslü Rokoko üslubuna karşı bir tepki olarak, Geç Barokun bazı ayrıntılarını taşımaktadır.

Oktagon: Sekizgen ya da sekiz taraflı yapılar. Bilinen en eski tipi yaklaşık M.Ö. 300 de Yunanlılar tarafından yapılmıştır.

Palmet: Bir sapın ıkı tarafında simetrik olarak sıralanmış uzunca yapraklardan oluşan üslûplaştırılmış bitkisel bezeme öğesi.

Pastoforion: Naosun doğu kanadında, apsisin yanında bulunan, liturjik eşyaların saklanması ve kutsal nesnelerin korunması için ayrılmış mekânlar.

Pilastr: Bir bölümü duvara gömülmüş ayak, gömme ayak.

Polikromi: Görsel sanatlar ve mimarlıkta çok renklilik.

Prothesis: Kuzey uçtaki pastoforion hücresi

Sunak: Kurban veya adak adanan yer

Süneklik: Yük taşıma kapasitesi

Synthronon: Apsis'te din adamlarının oturmaları ve vaaz vermeleri için düzenlenen sıralar

Tetraconch-tetrakonç: Yunancada, genellikle dini yapılarda kullanılan, her biri eşit uzaklık ve formda apsise sahip bina.

ÖZGEÇMİŞ

1980'de Diyarbakır'da doğdu. Dicle Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümünden 2004 yılında mezun oldu. 2006 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Sanat Eserleri ve Yapı İşleri birimine atandı ve halen aynı kurumda mimar kadrosunda çalışmaya devam etmektedir.

T.C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS ÇALIŞMASI İNTİHAL RAPORU FORMU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
ADI VE SOYADI	Semra Hillez HALİFEOĞLU
ÖĞRENCİ NO	11808010
EĞİTİM – ÖĞRETİM YILI	2016-2017
YARIYIL	☒ Güz ☐ Bahar
ANABİLİM DALI	MİMARLIK
PROGRAM	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Tezsiz Yüksek Lisans (Dönem Projesi)
TEZ KONUSU	GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE BULUNAN ERMENİ KİLİSELERİ KORUMA VE KULLANIM DURUMLARI
İNTİHAL RAPORU BİLGİLERİ	
RAPOR TÜRÜ	☐ Tez Savunma Sınavı Öncesi x Tez Savunma Sınavı Sonrası
SAYFA SAYISI	311
BENZERLİK ORANI	% 16
RAPORLAMA TARİHİ	23/12/ 2016

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın kapak sayfası, giriş, ana bölümler, sonuç ve tartışma kısımlarından oluşan toplam 311 sayfalık kısmına ilişkin, 23/12/2016 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan intihal raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 16'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

x☐ Kabul/Onay sayfaları hariç,
x☐ Kaynakça hariç
x☐ Alıntılar dâhil
☐ Diğer

Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Lisansüstü Programlarda Tez Çalışması İntihal Raporu Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

(İmza)
Semra Hillez HALİFEOĞLU

(İmza)	(İmza)
23/12/2016	23/12/2016
Yrd. Doç. Dr. Emine DAĞTEKİN **Tez Danışmanı**	Doç. Dr. Mine BARAN **Anabilim Dalı Başkanı**